Michał Głuszkowski

Socjologia w badaniach dwujęzyczności

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

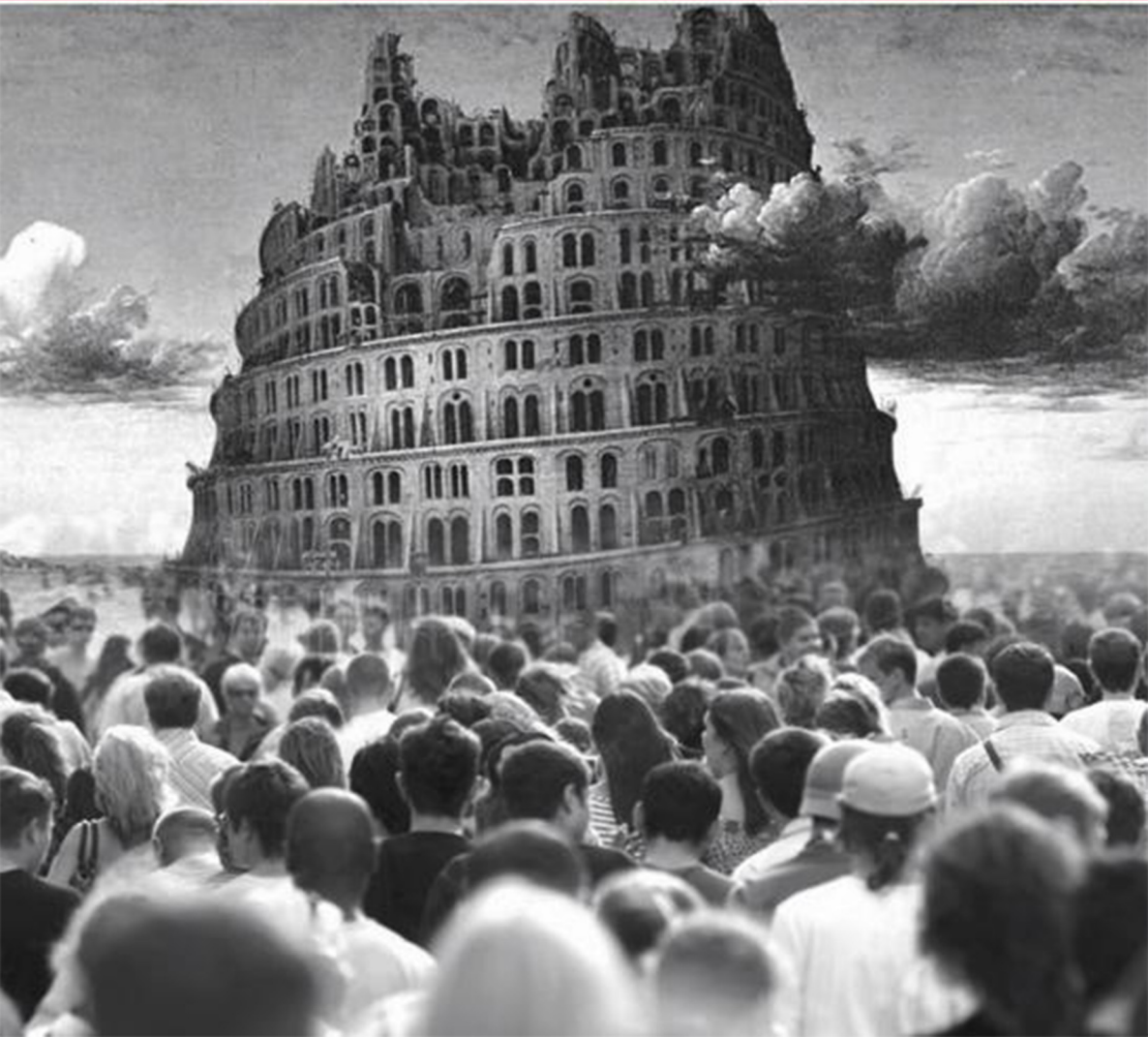

Socjologia w badaniach dwujęzyczności

Michał Głuszkowski

Socjologia w badaniach dwujęzyczności

Wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad bilingwizmem

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2013

Recenzent
Roman Laskowski

Opracowanie redakcyjne
Magdalena Szczepańska

Projekt okładki
Krzysztof Skrzypczyk

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

ISBN 978-83-231-2847-2

WYDAWNICTWO NAUKOWE UMK
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
Redakcja: tel. (56) 611 42 95; fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK

Spis treści

Wstęp 7

Rozdział I
Teoretyczne podstawy dla wykorzystania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności

1.1. Podstawowe pojęcia teorii kontaktów językowych Uriela Weinreicha .. 19
1.2. Czynniki powodujące zjawisko interferencji 19
1.3. Dwujęzyczność na poziomie jednostki i grupy 22
1.4. Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania bilingwizmu indywidualnego 23
1.5. Postulaty metodologiczne *Languages in contact* i zasygnalizowane problemy badawcze 70
1.6. Bezpośrednie inspiracje socjologiczne 75
1.7. Czynniki determinujące interferencję. Podsumowanie teorii Uriela Weinreicha 78

Rozdział II
Socjologiczne uzupełnienie teorii kontaktów językowych

2.1. Dyglosja 82
2.2. Dwujęzyczność i dwukulturowość. Kategoria pojęciowa pogranicza 96
2.3. Socjalizacja i jej znaczenie dla języka. Pojęcie grup pierwotnych i wtórnych. Znaczenie klasy szkolnej. Język prymarny i sekundarny 98
2.4. Teorie tożsamości osobowej i kulturowej oraz faz rozwoju osobowości społecznej 103
2.5. Kategoria teoretyczna roli społecznej. Genderowe przyczyny zróżnicowań językowych 110
2.6. Teoria racjonalnego wyboru 115
2.7. Pojęcie dysonansu poznawczego. Zjawisko anomii 117
2.8. Teorie zmiany społecznej a dwujęzyczność 121
2.9. Kod ograniczony i rozwinięty 125
2.10. Symboliczne znaczenie języka. Koncepcja przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu i Jean-Claude'a Passerona 130
2.11. Ekologia językowa 133

Rozdział III
Teoria a praktyka. Przykłady zastosowania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności

3.1. Pierwsze badania dwujęzyczności a socjologia 136
3.2. Przegląd wybranych opracowań na temat dwujęzyczności pod kątem wykorzystania socjologii 140

Zakończenie 231

Социология в исследованиях билингвизма (Резюме) 239

Sociology in Bilingualism Research (Summary) 241

Bibliografia 243

Wstęp

Znalezienie współczesnego językoznawcy, który nie zgadzałby się z tezą o społecznej naturze języka, byłoby niezmiernie trudne, a najprawdopodobniej niemożliwe. Lingwiści są świadomi socjologicznych aspektów funkcjonowania systemów językowych, jednak świadomość ta nie musi przekładać się na stosowaną w badaniach językoznawczych metodologię i przyjmowaną perspektywę opisu. Jeśli przedmiot badań stanowią zjawiska o charakterze regularnym, koncentracja na kwestiach systemowych jest najzupełniej naturalna. Zetknięcie badacza z nieregularnością rodzi pytanie o przyczyny odstępstw od norm. Do takich nietypowych sytuacji dochodzi m.in. w wyniku kontaktu językowego, dla którego, podobnie jak dla zjawiska dwujęzyczności, nieregularność jest stanem normalnym. Nawet jeśli badacz bilingwizmu chciałby utrzymać swoje analizy w ramach językoznawstwa wewnętrznego, jest on zmuszony choćby do pobieżnego przedstawienia społecznego kontekstu opisywanej sytuacji językowej i zjawisk zachodzących na poziomie fonetyki, morfologii, składni czy leksyki.

Analizom systemu językowego w sytuacji kontaktu często towarzyszy odwołanie do danych historycznych, społeczno-ekonomicznych lub politycznych, choć nie zawsze ma ono charakter systematyczny. Tematem niniejszej pracy jest wykorzystanie teorii socjologicznych w badaniach nad dwujęzycznością, przy czym autor jest zwolennikiem szerokiego definiowania zakresu badawczego socjologii jako dyscypliny naukowej. Potraktowanie socjologii jako nauki o społeczeństwie i zachodzących w nim procesach sprawia, że do jej subdyscyplin zaliczają się praktycznie wszelkie nauki humanistyczne uzupełnione o określenie „społeczna" – historia społeczna, ekonomia społeczna, polityka społeczna, antropologia społeczna...

Przekonanie o potrzebie zastosowania perspektywy socjologicznej, a także wykorzystania znanych z socjologii narzędzi, metod i tech-

nik wynika z analizy ponad tysiąca opracowań na temat bilingwizmu oraz z własnego doświadczenia badawczego autora. Badania prowadzone na pograniczu różnych dyscyplin naukowych pociągają za sobą wiele problemów. Pierwszy z nich wiąże się z koniecznością opanowania interdyscyplinarnego warsztatu, który wymaga znajomości nie tylko metodologii każdej z nauk z osobna, ale również umiejętności ich połączenia. Kolejne trudności wynikają z potrzeby określenia punktu wyjścia dla prowadzonych przez badacza rozważań. Badania mogą być zorientowane na wyjaśnienie językowych środków odzwierciedlenia relacji społecznych, jak również polegać na znalezieniu socjologicznych uwarunkowań poszczególnych zjawisk na którymkolwiek z poziomów języka. Pojawia się wówczas problem rozłożenia akcentów – jak dokładnie zostanie opisana struktura języka w analizie prowadzonej z perspektywy socjologicznej i do jakiego stopnia zostaną uwzględnione społeczne aspekty zjawisk językowych. Najczęściej okazuje się, że analizy prowadzone z perspektywy socjologicznej nie wnikają głębiej w materię językową i kończą się na poziomie pragmatyki i stylistyki, natomiast badacze analizujący strukturę znajdujących się w kontakcie języków ograniczają się do przedstawienia zarysu sytuacji społecznej, w której ten kontakt się dokonuje. Mimo to prowadzono badania, zarówno socjologiczne, jak i lingwistyczne, w których zostały wykazane bezpośrednie powiązania pomiędzy zjawiskami językowymi i społecznymi w warunkach bilingwizmu, np. analizy zależności między strukturą zatrudnienia i rozpowszechnieniem odchyleń od norm w fonetyce języka mniejszości w dwujęzycznej społeczności imigrantów. Jednym z celów autora było zwrócenie uwagi badaczy bilingwizmu na socjologiczne uwarunkowania zjawisk systemowych oraz na potrzebę równoległego i systematycznego zastosowania metodologii socjologicznej i językoznawczej.

Powyższy postulat został sformułowany już w 1953 r. w *Languages in contact*, klasycznej pracy Uriela Weinreicha, której założenia metodologiczne stanowią podstawę teoretyczną dla pierwszej części niniejszej monografii. Ponieważ przez następne kilkadziesiąt lat teoria badań nad dwujęzycznością rozwijała się, w kolejnych podrozdziałach zostały przedstawione najważniejsze socjologiczne uzupełnienia

i modyfikacje Weinreichowskiej metodologii. Biorąc pod uwagę, że nie wszystkie omawiane teorie doczekały się szerokiego zastosowania w badaniach bilingwizmu, autor zdecydował się na prezentację przeglądu literatury naukowej pod kątem uwzględnienia wpływu czynników pozajęzykowych na strukturę języków znajdujących się w kontakcie.

Zamiarem autora było również przybliżenie polskiemu czytelnikowi mało znanych i trudno dostępnych w naszym kraju pozycji z zakresu lingwistyki kontaktu. Choć o dwujęzyczności pisano w Polsce na długo przed światowym rozkwitem systematycznych badań kontaktów językowych, najważniejsze teksty światowej lingwistyki kontaktu do tej pory nie zostały przetłumaczone język polski (lub przełożono jedynie ich fragmenty), a oryginalne wydania znajdują się jedynie w kilku największych bibliotekach. Równie trudno dostępna jest najnowsza literatura w tej dziedzinie, zarówno wydawnictwa ciągłe, jak i zwarte. Oddawana do rąk czytelników książka nie zastąpi im oczywiście osobistego kontaktu ze światową literaturą na temat dwujęzyczności, ale może stanowić pewną wskazówkę do dalszych poszukiwań rozwiązań teoretyczno-metodologicznych.

Badania kontaktów językowych przy wykorzystaniu dorobku socjologii i jej subdyscyplin są prowadzone nie tylko za granicą, ale również w Polsce, gdzie do tej pory brak teoretycznego opracowania na ten temat. W naszym kraju ukazały się dwie książki pt. *Socjologia języka* – w 1977 r. autorstwa Zbigniewa Bokszańskiego, Andrzeja Piotrowskiego i Marka Ziółkowskiego i w 2009 r. – Kwiryny Handke. Choć obydwa opracowania różniły się praktycznie pod każdym względem, m.in. strukturą tekstu, zakresem tematycznym oraz proporcjami materiału teoretycznego i praktycznego, w żadnym z nich nie zostały poruszone społeczne aspekty funkcjonowania języka w warunkach bilingwizmu. W innych wydawanych w Polsce monografiach i pracach zbiorowych z zakresu socjolingwistyki problematyce tej poświęcano co najwyżej niewielkie fragmenty[1] (zob. m.in. Grabias 1997: 72–77;

[1] Chyba w największym stopniu społeczny aspekt dwujęzyczności i kontaktów językowych został dostrzeżony w zbiorze tekstów *Język i społeczeństwo* Michała

Bugajski 2006: 194–203). Niniejsza publikacja ma szansę wypełnić tę lukę w literaturze teoretycznej, stanowiąc jednocześnie asumpt do opracowania historii badań nad dwujęzycznością, choćby w postaci uzupełnienia do opisanych już dziejów językoznawstwa i socjologii. W tym miejscu napotykamy jednak na kolejne białe plamy. Badania prowadzone na pograniczu kilku dyscyplin naukowych mogą być zarówno zaanektowane, jak i odrzucone przez przedstawicieli każdej z nich. W wypadku badań kontaktów językowych mamy do czynienia z drugą z wymienionych opcji. Próżno szukać informacji na temat dwujęzyczności w *Historii myśli socjologicznej* Jerzego Szackiego (1981), a w *Dziejach językoznawstwa w zarysie* Adama Heinza (1983) pojawiają się jedynie wzmianki o najważniejszych pracach Uriela Weinreicha i Einara Haugena.

Ze względu na autorski wybór omówionych tytułów, który nie pretenduje do miana kompletnego opracowania, praca *Socjologia w badaniach dwujęzyczności* nie może być traktowana jako historia lingwistyki kontaktu sensu stricto. Przedstawione w monografii przykłady badań bilingwizmu prowadzonych w Polsce i na świecie na przestrzeni kilkudziesięciu lat, ich metodologiczne podstawy oraz propozycje zastosowania w analizach językoznawczych koncepcji socjologicznych są przede wszystkim formą refleksji na temat stanu tej subdyscypliny, która to refleksja stanowi ważny element w rozwoju nauki.

Najważniejsze założenia niniejszego opracowania, a także jego fragmenty były przedstawiane i dyskutowane podczas seminariów naukowych w Zakładzie Języka Rosyjskiego Instytutu Filologii Słowiańskiej UMK, za co chciałbym serdecznie podziękować organizatorowi tych spotkań prof. Stefanowi Grzybowskiemu, który służył mi pomocą i radą na każdym etapie pracy nad monografią, a także zapoznał się z jej pierwszą wersją, udzielając mi wielu ważnych wskazówek. Uczestnikom seminariów – Katarzynie Dembskiej, Joannie Mietle, Dorocie Paśko-Koneczniak, Magdalenie Ziółkowskiej, Adamowi Jaskólskie-

Głowińskiego (1980), który zamieścił w tomie artykuł Wiktora Rozencwejga *Podstawowe zagadnienia teorii kontaktów językowych* (Rozencwejg 1980).

mu i Piotrowi Zemszałowi dziękuję za uwagi krytyczne i słowa zachęty. Dziękuję również Łukaszowi Dominiakowi z Instytutu Socjologii UMK za sugestie teoretyczne na temat koncepcji opracowania.

Szczególne podziękowania należą się prof. Romanowi Laskowskiemu, który zgodził się podjąć trudu zrecenzowania niniejszej monografii, odnosząc się do niej bardzo życzliwie i przedstawiając wiele cennych uwag.

Rozdział 1

Teoretyczne podstawy dla wykorzystania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności

Punktem wyjścia do poszukiwań teoretycznego uzasadnienia włączenia socjologii do badań bilingwizmu w niniejszej monografii jest teoria kontaktów językowych Uriela Weinreicha, szczegółowo przedstawiona w *Languages in contact* (1953). Koncepcja ta nie była jednak zawieszona w metodologicznej próżni, lecz powstała na gruncie strukturalizmu – paradygmatu, który odegrał i wciąż odgrywa ważną rolę w rozwoju zarówno nauk społecznych, jak i językoznawstwa. Kazimierz Polański dostrzegał w teorii twórcy strukturalizmu lingwistycznego Ferdynanda de Saussure'a wpływ socjologicznych idei Émile'a Durkheima. Źródłem inspiracji miał być m.in. sposób postrzegania faktów społecznych, którymi według francuskiego socjologa były:

> wszelkie utrwalone i nieutrwalone sposoby działania, zdolne do wywierania na jednostkę zewnętrznego przymusu; są one w danym społeczeństwie powszechne, mają jednak własną egzystencję, niezależną od swoich jednostkowych manifestacji (Durkheim 2000 [1895]: 41).

Wprowadzona przez de Saussure'a opozycja „język–mówienie" jest analogiczna do układu „działanie społeczne–działanie jednostkowe" na gruncie socjologicznym (Polański 2003a: 543). Język w ujęciu całościowym – *langage*, będący jednocześnie środkiem, ale i sposobem komunikacji, jest „zastanym" przez jednostkę i przyswojonym od otoczenia sposobem działania. Funkcjonuje on zarówno w postaci

ponadjednostkowej struktury – *langue*, jak i jej jednostkowych manifestacji – *parole*.

Marek Ziółkowski we wprowadzeniu do teorii Claude'a Lévi-Straussa w tomie *Współczesne teorie socjologiczne* określił strukturalizm jako „szeroki prąd myślowy występujący w wielu naukach społecznych" (Ziółkowski 2006: 229). Sam C. Lévi-Strauss nie ukrywał swoich lingwistycznych inspiracji i wielokrotnie podkreślał, jak ważną metodą jest w antropologii analiza strukturalna. Prace francuskiego uczonego i jego następców są doskonałym przykładem wykorzystania językoznawstwa i jego dorobku teoretycznego w badaniach antropologicznych i socjologicznych. Wystarczy w tym miejscu wspomnieć choćby badania Lévi-Straussa nad awunkulatem[2], w których zjawiska społeczne, na wzór analizy faktów językowych, zostały opisane przez pryzmat systemu, do którego należały, lub przeprowadzenie paraleli pomiędzy regułami zawierania małżeństw a przynależnością badanych społeczności do jednej rodziny językowej (Lévi-Strauss 2000 [1958]: 46–50, 72–76). Lingwistyczne źródła socjologicznego strukturalizmu są powszechnie znane i nie budzą wątpliwości ani u historyków socjologii, ani u współczesnych badaczy, którzy nie traktują przyznania się do językoznawczych inspiracji jako ujmy na honorze. Natomiast czy socjologia, antropologia, etnologia, a także historia lub inne dyscypliny humanistyczne mogą znaleźć zastosowanie w analizie językoznawczej? Z pewnością taka współpraca jest pożądana na gruncie badań o charakterze interdyscyplinarnym. Taką interdyscyplinarność należałoby rozumieć dość szeroko, ponieważ wiele subdyscyplin językoznawstwa korzysta w mniejszym lub większym stopniu z dorobku innych nauk. C. Lévi-Strauss, pisząc o potrzebie współpracy językoznawców z socjologami, podaje przykład badań w zakresie etymologii, które mogą przynieść obustronne korzyści:

> Językoznawstwo dostarcza socjologii danych etymologicznych pozwalających ustanowić między pewnymi terminami pokrewieństwa związki, które nie były dostrzeżone bezpośrednio. Socjolog ze swej strony może

[2] Szczególny rodzaj relacji pomiędzy wujem i siostrzeńcami.

> umożliwić językoznawcy zapoznanie się z obyczajami, pozytywnymi regułami i zakazami, które pozwalają zrozumieć trwałość pewnych cech języka bądź niestabilność pewnych terminów czy grup terminów. [...] Równocześnie socjolog tłumaczy językoznawcy racje jego etymologii i potwierdza jej prawomocność (Lévi-Strauss 2000: 36).

Tego typu współpraca prowadzona jest m.in. w leksykografii dialektalnej. Wyjaśnienie znaczenia niektórych leksemów i określenie ich etymologii wymaga odniesienia do historii i kultury opisywanej grupy społecznej. Przykładem tego typu przedsięwzięć są słowniki rosyjskich dialektów w Kraju Permskim Federacji Rosyjskiej, tworzone przez zespół złożony z dialektologów, folklorystów, historyków i etnografów (zob. m.in. Podiukow 2006; Czernych 2009; Rusinowa 2011). Potencjał dla podobnej współpracy lub choćby czerpania z dorobku dyscyplin humanistycznych istnieje również na innych obszarach, np. gramatyka historyczna odwołuje się do faktów z dziejów danej społeczności językowej, a gramatyka porównawcza dołącza do nich wiedzę na temat kontaktów językowych.

Socjologia i antropologia miały czerpać z językoznawstwa przede wszystkim pod względem metodologicznym. Lévi-Strauss wyrażał podziw dla rozwoju lingwistyki na tle innych nauk humanistycznych i pisał o

> stopniu precyzji, drobiazgowości, i ścisłości osiągniętym przez językoznawców w toku badań, należących nadal do nauki o człowieku w tej samej mierze co antropologia (Lévi-Strauss 2000: 67).

W tej samej wypowiedzi twórca socjologicznego strukturalizmu wyraził również inną opinię, jeszcze dobitniej oddającą pozycję językoznawstwa w humanistyce:

> W ciągu jednego czy dwóch wieków nauki humanistyczne i społeczne z konieczności uważały świat nauk ścisłych i przyrodniczych za raj, do którego nigdy nie będą miały wstępu. Ale oto językoznawstwo zdołało otworzyć jakieś małe drzwi łączące te dwa światy (ibidem).

Znamienne są również słowa innego klasyka nauk społecznych, Marcela Maussa, na którego powoływał się Lévi-Strauss[3]:

> Socjologia byłaby z pewnością bardziej rozwinięta, gdyby poszła śladem językoznawców i nie popadła w dwa błędy: filozofię historii i filozofię społeczeństwa (Mauss 2001 [1950]: 324).

W opinii przedstawicieli zarówno lingwistyki, jak i socjologii to właśnie językoznawstwo jest dziedziną najbliższą naukom ścisłym i przyrodniczym. Swoisty kompleks tych dyscyplin leżał u podstaw pozytywistycznych źródeł nauki o społeczeństwie. August Comte, umieszczając w systemie filozofii pozytywnej socjologię wśród takich nauk jak astronomia, fizyka, chemia i biologia, niejako wyznaczył ideał, do którego miała ona dążyć (Comte 1961 [1830–1842]: 35).

Cytowane wypowiedzi Lévi-Straussa i Maussa obrazują lingwistyczne inspiracje w socjologii i antropologii. A jak na korzyści płynące ze współpracy z przedstawicielami innych dyscyplin zapatrują się językoznawcy? Stwierdzenie Adama Heinza w *Dziejach językoznawstwa w zarysie* świadczy o tym, że nauki humanistyczne są przez lingwistów zauważane:

> Wszelkie tego rodzaju badania prowadzone z pozycji pozalingwistycznych, z pozycji nauk pokrewnych językoznawstwu, są niezmiernie ważne i konieczne dla dalszego rozwoju lingwistyki. Bez nich na pewno nie osiągnęłoby tego poziomu, jaki obecnie reprezentuje (Heinz 1983: 456).

Podobnego zdania był też Lévi-Strauss, który nie tylko pisał o pożytkach ze współpracy przedstawicieli nauk społecznych z lingwistami, ale wprost nawoływał do otwarcia się językoznawstwa na inne badania humanistyczne:

> *Noblesse oblige*; takie pismo jak „Word" nie może się ograniczać do przedstawiania ściśle językoznawczych twierdzeń i zapatrywań. Musi ono

[3] Por. Lévi-Strauss 2000: 35.

> również przygarnąć psychologów, socjologów i etnografów, pragnących dowiedzieć się od współczesnego językoznawstwa, jaka droga prowadzi do pozytywnej wiedzy o faktach społecznych. [...] Ścisła analogia metod stosowanych przez obie dyscypliny nakłada na nie szczególny obowiązek współpracy (Lévi-Strauss 2000: 35).

Warto zwrócić uwagę również na socjologiczno-językoznawcze związki w amerykańskim strukturalizmie antropologicznym. Zgodnie z podstawowym założeniem Franza Boasa kultura pełni funkcję kształtującą w stosunku do języka. Jeden z jego następców Edward Sapir wśród czynników modelujących język umieścił również społeczne i ekonomiczne aspekty życia jego użytkowników. Jednocześnie podkreślił, że społecznie ukształtowany język determinuje sposób odbierania rzeczywistości przez daną zbiorowość (Sapir 1978 [1949]: 65–67, 87–91; Głuszkowski 2009a: 130). Sztandarowym hasłem antropologizującej socjolingwistyki jest stwierdzenie, że „formy językowe są formami kulturowymi par excellence" (Bock 1968 [1964]: 213), które otwiera przed językoznawcami i socjologami szeroki obszar badań.

Powyższe stwierdzenia nie są bynajmniej rewolucyjne – wynikają one wprost z założeń É. Durkheima i F. de Saussure'a, twórców podwalin dzisiejszej socjologii i językoznawstwa z początku XX w., którzy jednakowo postrzegali naturę języka. Nie zapominajmy, że É. Durkheim, przedstawiając przykłady faktów społecznych, na pierwszym miejscu wymienił język – system znaków, służący do wyrażania myśli (Durkheim 2000: 28). Z kolei F. de Saussure podkreślał, że „tylko ten system znaków, który stał się faktem społecznym, *rzeczywiście* zasługuje na miano systemu znaków" i twierdził, iż „daremnym jest chcieć go oceniać w oderwaniu od tego, co płynie dlań z jego społecznego charakteru" (de Saussure 2004: 266–267). W ten sposób dochodzimy do stwierdzenia, że na wielu polach badawczych podział na językoznawstwo i socjologię jest nienaturalny, a postulowane w niniejszej monografii wykorzystanie teorii socjologicznych w analizach bilingwizmu nie jest niczym innym jak powrotem do korzeni tych nauk. Tym bardziej doniosła jest koncepcja badań kontaktów językowych U. Weinreicha, która wpisuje się w powyższe założenia i scala to, co zostało

sztucznie rozbite. Jego teoria jest w całej rozciągłości językoznawczo-strukturalistyczna, przedmiotem jej badań są fakty językowe, ale sposób, w jaki wyjaśnia on poszczególne zjawiska, a także jego całościowe spojrzenie na dwujęzyczność należałoby określić jako socjologiczne. Nie bez znaczenia są również liczne odwołania do opracowań z zakresu antropologii kulturowej, socjologii, psychologii, historii społecznej oraz innych dyscyplin humanistycznych. Praca U. Weinreicha to nie tylko system teoretyczny, z którego badacze dwujęzyczności na całym świecie korzystają do dnia dzisiejszego, ale również najlepsze uzasadnienie wykorzystania nauk społecznych w badaniu bilingwizmu oraz spojrzenia na dwujęzyczność i zjawiska z nią związane z perspektywy socjologicznej. Ze względu na znaczenie oraz siłę oddziaływania tej teorii poświęcimy jej więcej uwagi, zachowując jednocześnie świadomość jej niedoskonałości – przyjmowanie kilkudziesięcioletniej już dziś pracy Weinreicha w charakterze dogmatu byłoby nadużyciem. Niejednokrotnie zwracano uwagę na pewne nieścisłości i niespójności w *Languages in contact* (por. Jarcewa 2000: 16). W wyniku niekonsekwencji autora, choćby w klasyfikacji kalk lub typów interferencji (zob. m.in. Weinreich 1963 [1953]: 47–56), powstają sprzeczności, które muszą być wyeliminowane przez badacza korzystającego z metodologii U. Weinreicha za pomocą dodatkowych teorii. Braki na poziomie szczegółowym można usprawiedliwić ogólnym charakterem teorii kontaktów językowych, która nie została przygotowana pod kątem jednej lub kilku sytuacji, w której dochodzi do interakcji systemów, ale odnosi się do uniwersalnej istoty wspomnianego zjawiska. Stworzony przez U. Weinreicha system teoretyczny wymaga uzupełnień na niższych poziomach, podobnie jak i inne teorie dalekiego zasięgu, co też dokonywało się za sprawą wielu badaczy dwujęzyczności, rozwijających poszczególne aspekty tego systemu oraz dodających do niego nowe elementy. Dlatego też potraktujemy teorię kontaktów językowych przede wszystkim jako podstawę do analizy zastosowania socjologii i spokrewnionych z nią nauk w badaniach konkretnych przypadków dwujęzyczności.

1.1. Podstawowe pojęcia teorii kontaktów językowych Uriela Weinreicha

Założenia przedstawione w *Languages in contact* możemy określić jako socjologiczne przede wszystkim ze względu na zastosowaną perspektywę opisu, a także specyficzne pojmowanie języka i zachodzących w nim zjawisk. W tym kontekście bardzo ważny jest sposób, w jaki U. Weinreich zdefiniował kontakt językowy oraz najważniejsze zjawiska z nim związane. Koncepcje te wywodzą się ze strukturalizmu i wyróżnienia *langue* i *parole* – dwóch płaszczyzn badawczych języka (*langage*) (Głuszkowski 2009a: 132). Definicja kontaktu językowego Weinreicha uwzględnia obydwa poziomy języka. Jej pierwsza część: „języki znajdują się w kontakcie, kiedy posługuje się nimi naprzemian jedna i ta sama osoba”[4] (Weinreich 1963: 1) odnosi się do zjawisk o naturze ponadjednostkowej – języki rozumiane są jako systemy (*langue*), natomiast dalszy ciąg dotyczy indywidualnego wymiaru języka (*parole*): „miejscem, w którym kontakt się urzeczywistnia, jest jednostka” (ibidem). „Kontakt językowy” dotyczy więc systemów, ale zachodzi na poziomie mowy jednostkowej. Definicje dwujęzyczności, „naprzemiennego posługiwania się dwoma językami” oraz interferencji językowej, czyli „przypadków odchyleń od norm któregokolwiek z języków pojawiających się wskutek faktu, że jednostki bilingwalne używają więcej niż jednego języka” (ibidem) stanowią kontynuację tej koncepcji.

1.2. Czynniki powodujące zjawisko interferencji

Należy pamiętać, że systemy językowe to konstrukty intelektualne, wobec czego do ich kontaktu nie może dojść bezpośrednio, a jedynie za pośrednictwem jednostek posługujących się danymi kodami. Interferencja przejawia się w myślach i wypowiedziach osób dwujęzycznych,

[4] Tłumaczenie wszystkich zamieszczonych w tekście cytatów z pracy U. Weinreicha oraz wydań oryginalnych prac innych autorów – Michał Głuszkowski.

a więc na poziomie *parole*. Natomiast wywołujące ją czynniki mają już dwojaki charakter i odnoszą się również do języka-systemu. U. Weinreich wyróżnił dwa typy zjawisk, które stanowią przyczynę interferencji i wpływają na jej ostateczną postać, skalę i częstotliwość: strukturalne (*structural*) i pozastrukturalne[5] (*non-structural*) (por. Weinreich 1963: 64–65). Czynniki strukturalne, zgodnie ze swoją nazwą, wynikają bezpośrednio ze struktury systemów znajdujących się w kontakcie. Przyczyną interferencji mogą być zarówno różnice pomiędzy fonetyką, morfologią, składnią języka L_1 (ojczystego) i L_2 (przyswajanego w drugiej kolejności)[6], jak i podobieństwa systemowe. Różnice pomiędzy obydwoma kodami używanymi przez jednostkę dwujęzyczną mogą stanowić przyczynę problemów z przyswojeniem tych dźwięków, kategorii gramatycznych lub konstrukcji składniowych języka nowo poznawanego, które nie występują w języku ojczystym. U. Weinreich przytoczył kilka przykładów takich sytuacji: niedostateczna dyferencjacja fonemów w L_2 (np. w zakresie dźwięczności – /d/ i /t/ odbierane przez osobę dwujęzyczną jako jeden dźwięk) może być spowodowana brakiem analogicznych opozycji w L_1, a zanik pewnych kategorii gramatycznych w L_2 (np. systemu czasów) wynika najczęściej z ich braku w L_1 (ibidem). Z kolei podobieństwa strukturalne ułatwiają transfer morfemów między L_1 i L_2 lub, np. w wyniku międzyjęzykowej homonimii, mogą prowadzić do zmiany lub rozszerzenia znaczenia leksemów w języku, w którym zachodzi interferencja (por. ibidem: 47–49).

W przykładach przytoczonych w poprzednim akapicie brak jednoznacznych stwierdzeń, z których niezbicie wynikałoby, że dane uwarunkowania systemowe wywołują określoną postać interferencji.

---

[5] W dalszej części tekstu synonimicznie z pojęciem czynników oraz zjawisk ‘strukturalnych’ będzie stosowane określenie ‘językowe’, natomiast termin ‘pozastrukturalne’ używany będzie zamiennie z określeniami ‘pozajęzykowe’, a także ‘społeczno-kulturowe’ i ‘społeczno-psychiczne’.

[6] Do interferencji może dochodzić również, kiedy obydwa języki przyswajane są równocześnie, np. przez dziecko w rodzinie dwujęzycznej. Wówczas trudno jednoznacznie określić, który z języków jest pierwszym (lub ojczystym), a który obcym, ponieważ funkcję języka ojczystego może pełnić więcej niż jeden kod. W takich wypadkach przyporządkowanie symboli L_1 i L_2 do konkretnych języków ma charakter umowny.

Takie sformułowania byłyby nadużyciem, podobnie jak założenie, że różnice w systemach gramatycznych polszczyzny i angielszczyzny uniemożliwią Polakom opanowanie angielskiego systemu czasów lub zasad użycia niewystępujących w języku polskim rodzajników: określonego i nieokreślonego. Oczywiście, dla wielu osób w Polsce opanowanie języka angielskiego stanowi problem, ale bez trudu można wskazać przykłady jednostek, które posługują się językiem obcym na poziomie nieodbiegającym od jego rodzimych użytkowników. Ponieważ u wszystkich Polaków uczących się języka angielskiego zachodzi oddziaływanie tych samych czynników[7] strukturalnych, o ostatecznym zaistnieniu interferencji muszą decydować inne, dodatkowe czynniki, a podobieństwa i różnice systemowe określają jedynie potencjał dla ewentualnych odchyleń od norm któregokolwiek z języków znajdujących się w kontakcie. Dodatkowe czynniki zostały przez Weinreicha określone jako pozastrukturalne. Mają one charakter społeczny, psychiczny, ekonomiczny, polityczny, ale zaliczają się do nich także naturalne zdolności językowe[8] danej jednostki. Zatem opanowanie norm zastosowania angielskich rodzajników może wynikać z indywidualnych predyspozycji osoby dwujęzycznej lub wykonywanego przez nią zawodu, wymagającego szczególnej dbałości o poprawne posługiwanie się językiem obcym (np. lektor). Innym przykładem powstrzymywania interferencji przez czynniki pozastrukturalne może być unikanie obcych wpływów w języku ojczystym (L_1) przez grupę mniejszościową o silnym poczuciu tożsamości wspólnotowej i lojalności językowej.

---

[7] Wyjątkiem może być sytuacja kontaktu, w której oprócz L_1 i L_2 występuje jeszcze trzeci język, opanowany przez wielojęzyczną jednostkę we wcześniejszym okresie i interferujący z pozostałymi systemami.

[8] Czyli indywidualne predyspozycje, które za Jamesem Cumminsem można określić jako ogólną (ukrytą) sprawność językową (*Common Underlying Proficiency* – CUP). Zgodnie z jego założeniami wysoki poziom CUP pozwala człowiekowi na sprawne opanowanie kilku języków w pełnym zakresie, natomiast niska ogólna sprawność językowa determinuje ograniczoną kompetencję nawet w ramach jednego kodu komunikacyjnego (zob. Kurcz 1992: 204–205). Ponadto w świetle koncepcji J. Cumminsa dla opanowania języka drugiego, oprócz predyspozycji indywidualnych, ma znaczenie sprawność wykształcona w zakresie pierwszego języka używanego przez daną jednostkę (por. m.in. Cummins 1979).

Choć o ostatecznej postaci interferencji decyduje zespół czynników strukturalnych i pozastrukturalnych, U. Weinreich przywiązywał większą wagę do tych ostatnich, co jest szczególnie istotne w kontekście rozważań na temat wykorzystania socjologii i innych nauk społecznych w badaniach dwujęzyczności. Gdyby autor *Languages in contact* ograniczył się do zjawisk systemowych, zachodzących w sferze *langue*, badania kontaktów językowych sprowadzałyby się do opisu zmian w języku L_1 pod wpływem L_2 bez prób wyjaśnienia, dlaczego zmiany przybrały daną postać, a do innych, mimo istnienia potencjału systemowego, nie doszło. Analiza genezy interferencji prowadzona w tym duchu musiałaby zostać ograniczona do opisu różnic i podobieństw między znajdującymi się w kontakcie systemami (por. Głuszkowski 2011d: 104). W teorii Weinreicha socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania interferencji są traktowane bardzo poważnie, ale w kwestii analitycznej pozostaje wciąż wiele znaków zapytania, ponieważ wektory oddziaływań pozastrukturalnych nie zawsze się pokrywają. Zdarzają się np. sytuacje, w których brak motywacji ze strony otoczenia w znacznej mierze niweczy indywidualny potencjał językowy jednostki, w związku z czym nie opanowuje ona w pełni norm nowo poznawanego języka. Jednak rolę języczka u wagi decydującego o powstaniu zakłóceń w językach będących w kontakcie odgrywa zawsze jeden z czynników społecznych lub psychicznych. W *Languages in contact* oddziaływaniu czynników pozastrukturalnych zostały poświęcone dwa obszerne rozdziały odnoszące się do jednostkowych i społeczno-kulturowych (grupowych) uwarunkowań bilingwizmu.

1.3. Dwujęzyczność na poziomie jednostki i grupy

Omawiając strukturalne przyczyny powstawania interferencji, Weinreich odwoływał się głównie do prac językoznawczych, z których czerpał liczne przykłady ilustrujące poszczególne typy interferencji fonetycznej, gramatycznej i leksykalnej. Konkretnym przejawom zakłócenia normy w języku L_1 zostały przyporządkowane źródła w będącym z nim w kontakcie systemie L_2. Tymczasem część *Languages*

in contact poświęcona pozastrukturalnym uwarunkowaniom dwujęzyczności zupełnie nie przypomina typowo językoznawczego rozdziału dotyczącego strukturalnych mechanizmów powstawania interferencji. Z praktycznie brakiem przykładów językowych, których na 40 stronicach tekstu znajdziemy zaledwie kilka, kontrastuje bogactwo przypisów bibliograficznych odnoszących się w przeważającej mierze do opracowań z dziedziny socjologii i socjolingwistyki, psychologii, antropologii, historii, politologii oraz pokrewnych im dyscyplin. Choć U. Weinreich, tworząc tę część swojego systemu teoretycznego, korzystał także z prac językoznawczych, sam problem wpływu zjawisk o naturze społecznej i psychicznej na strukturę języków ma charakter socjologiczny, podobnie jak sposób jego przedstawienia. Dlatego też w przypadku pozastrukturalnych uwarunkowań interferencji możemy mówić nie tylko o wykorzystaniu socjologii w badaniach dwujęzyczności, ale wprost o teorii socjologicznej.

1.4. Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania bilingwizmu indywidualnego

W opisie bilingwizmu jednostki wykorzystane zostały również źródła psychologiczne, jednak ich udział był mniejszy niż socjologicznych i sprowadzał się przede wszystkim do psychologicznych teorii interferencji. W skromnym podrozdziale pt. „Psychologiczne teorie dwujęzyczności”[9] Weinreich w pierwszej kolejności odwołał się do pracy Izhaca Epsteina poświęconej procesom myślowym osoby wielojęzycznej pod kątem tworzenia się powiązań wewnątrz znaków językowych (*signe*) między częścią znaczącą (znakiem akustycznym – *signifiant*) a oznaczaną (pojęciem – *signifié*) w warunkach bilingwizmu (Weinreich 1963: 71*). Teoria I. Epsteina, który zakładał, że znajomość jednego języka i występujących w nim skojarzeń wpływa na przyswa-

* Epstein, Izhac. 1915. *La pensée et la polyglossie*, Paris. Tytuły najbardziej istotnych w kontekście naszych rozważań prac cytowanych przez U. Weinreicha będą umieszczane w przypisach z asteryskiem.

[9] Psychological theories of bilingualism.

janie analogicznych relacji w kolejnych kodach poznawanych przez jednostkę, została skonfrontowana z krytycznymi wobec niej artykułami Williama Sterna*. Zajmujący się bilingwizmem u dzieci Stern krytykował koncepcje I. Epsteina jako odnoszące się tylko do osób dorosłych i proponował zastąpienie „psychologii skojarzeń" „psychologią myśli" (Weinreich 1963: 71–72). Prawie stuletnie teorie są dla nas istotne o tyle, że wpisują się w rozważania U. Weinreicha i innych lingwistów oraz psychologów na temat typów dwujęzyczności w zależności od relacji między częścią znaczącą a oznaczaną. W tym kontekście w *Languages in contact* zostały wyróżnione trzy typy bilingwizmu: współrzędny (*coordinate*), w którym każdej części oznaczonej odpowiada odrębna część oznaczająca: L_1 *signifie* – L_1 *signifiant* oraz L_2 *signifie* – L_2 *signifiant*; złożony (*compound*), w którym części oznaczane stanowią jedną całość, a odpowiadają jej dwa elementy znaczące: L_1/L_2 *signifie* – L_1 *signifiant* oraz L_1/L_2 *signifie* – L_2 *signifiant*; podporządkowany (*subordinate*), w którym jeden z elementów znaczących odnosi się do części znaczonej tylko za pośrednictwem elementu znaczącego drugiego języka: L_1 *signifie* → L_1 *signifiant* → L_2 *signifiant* (ibidem: 9–10)[10]. Zmiana typu bilingwizmu u danej jednostki jest możliwa w procesie nauczania języka, a analiza tego procesu jest jednym z ważniejszych problemów psycholingwistyki (ibidem).

---

* Stern, William. 1919. *Die Erlernung und Beherrschung fremder Sprachen*, „Zeitschrift für pädagogische Psychologie" 20/1919, s. 104–108; idem, *Über Zweisprachigkeit in den frühen Kindheit*, „Zeitschrift für angewandte Psychologie" 30/1923, s. 168–172.

[10] Trzy typy dwujęzyczności zostały przez Weinreicha zilustrowane przykładem relacji języka angielskiego i rosyjskiego w ramach znaku językowego. W bilingwizmie współrzędnym każdej z części oznaczanych – 'book' i 'книга' odpowiada odrębny element oznaczający /buk/ i /kńˈigα/. Typ dwujęzyczności złożonej cechuje połączenie dwóch części oznaczanych w jedną ('book' = 'книга') przy jednoczesnym występowaniu dwóch niezależnych od siebie elementów oznaczających (/buk/ i /kńˈigα/). Z kolei dwujęzyczność podporządkowana opiera się na układzie, w którym jeden ze znaków językowych jest nadrzędny w stosunku do drugiego: części oznaczanej pierwszego języka ('book') odpowiada część oznaczająca tego samego kodu (/buk/) i dopiero za jej pośrednictwem docieramy do elementu oznaczającego drugiego języka (/kńˈigα/); (Weinreich 1963: 9–10).

Koncepcja U. Weinreicha została poddana modyfikacji przez Susan M. Ervin i Charlesa Osgooda, którzy przekształcili jego klasyfikację typów bilingwizmu, traktując dwujęzyczność podporządkowaną jako szczególny typ bilingwizmu złożonego (por. Kurcz 1992: 183). W odniesieniu do analizy wpływu czynników pozastrukturalnych na kształt interferencji rozważania na temat relacji elementu oznaczanego i oznaczającego są istotne, ponieważ złożony typ dwujęzyczności o wiele bardziej sprzyja powstawaniu interferencji niż bilingwizm współrzędny. Jeśli jednemu bodźcowi, którym jest element rzeczywistości pozajęzykowej kojarzony z określonym pojęciem, odpowiadają dwie możliwe reakcje, czyli dwie formy znaczące pochodzące z dwóch różnych systemów, dochodzi między nimi do interferencji (Lambert et al. 1972 [1958]: 242). Należy również zauważyć, że poruszane przez U. Weinreicha kwestie związku bilingwizmu i procesów myślowych stanowią ważny nurt w psycholingwistyce do dnia dzisiejszego – w postaci badań kognitywnych aspektów dwujęzyczności (zob. m.in. Kecskés, Albertazzi 2007; Kurcz 2007).

Do dorobku psychologii U. Weinreich odwoływał się również podczas charakterystyki indywidualnych cech jednostki dwujęzycznej: zdolności językowych (*aptitude*) i łatwości przełączania (*switching facility*). Jego wnioski pozostawiają jednak znacznie więcej znaków zapytania niż odpowiedzi. Na podstawie publikacji wspomnianego już W. Sterna oraz prac takich autorów jak Madorah Smith, Dorothy Spoerl i Lloyd Tireman, zajmujących się rozwojem językowym dwujęzycznych dzieci, U. Weinreich próbował określić cechy sprzyjające przyswajaniu drugiego języka i umiejętności utrzymania wypowiedzi w ramach określonego kodu, jak również wpływ bilingwizmu na ogólny rozwój człowieka (Weinreich 1963: 73–74). Znamienne dla tych rozważań jest przywołanie sytuacji kobiety z Transylwanii, w której idiolekcie obydwa systemy, rumuński i węgierski, były całkowicie rozdzielone[11], oraz Serbów Łużyckich w Niemczech, u których można

[11] Nie była zdolna do przetłumaczenia choćby prostej frazy, mimo że obydwoma kodami władała od dzieciństwa.

mówić o jednym systemie elementów oznaczanych z dwoma „zestawami" elementów znaczących – niemieckim i łużyckim (por. ibidem: 9–10; 74*). Ponieważ przytaczane wyniki badań nie były jednoznaczne, podstawową konkluzją był postulat „dodatkowych badań, które mogłyby stanowić punkt wyjścia do wyjaśnienia rozbieżności" lub „dalszych testów" pozwalających na wykrycie ewentualnych mechanizmów powstawania interferencji i ich klasyfikację (ibidem: 73–74).

Podobnie wygląda sytuacja socjolingwistycznej i społecznej charakterystyki jednostki dwujęzycznej pod kątem zróżnicowanego statusu używanych przez nią kodów, choć w tym przypadku przedstawiony przez U. Weinreicha schemat opisu przynajmniej w części punktów dostarcza bardziej zdecydowanych wniosków. Należy podkreślić, że tak jak w wypadku wariancji relacji elementu znaczącego i oznaczanego w znaku językowym, również analiza relatywnej pozycji języków w warunkach bilingwizmu ściśle koresponduje z „językoznawczą" częścią *Languages in contact*.

Uriel Weinreich trafnie zauważył, że problem wzajemnych relacji języków używanych przez dwujęzyczną jednostkę występuje już na poziomie terminologicznym, i dlatego w swojej pracy starał się uściślić znaczenie powszechnie stosowanych określeń, takich jak „język ojczysty" (*mother-tongue*, *native language*[12]), „pierwszy" (*first*), „drugi" (*second*). Unikał ich tam, gdzie ich użycie mogłoby być mylące, posługując się terminami „język źródłowy" (*source*) i „język-biorca" (*recipient*), znacznie bardziej adekwatnymi w analizie procesu interferencji (ibidem: 74). Należy zauważyć, że każdy z języków będących w kontakcie może być jednocześnie lub naprzemiennie i źródłem, i biorcą. Jest to sytuacja najzupełniej naturalna w zachowaniach językowych dwujęzycznych osób i grup, np. w sytuacji włoskich emigrantów w Niemczech interferencja zachodzi zarówno w ich włosko-, jak

---

* Rosetti, Alexandru. 1945. *Langue mixte et mélange des langues*, „Acta Linguistica" 5/1945–1946, s. 73–79; Щерба, Лев. 1945. *Очередные проблемы языковедения*, „Известия Академии Наук СССР, Секция литературы и языка" IV(5)/1945, s. 173–186.

[12] Choć terminy *mother-tongue* i *native language* nie są w pełni tożsame, w języku polskim odpowiada im jedno określenie – „język ojczysty".

i niemieckojęzycznych wypowiedziach (Auer 1988: 203–206; Cantone 2007). Ponieważ siła i zakres oddziaływania L_1 na L_2 (i na odwrót) na ogół są nierówne, istotne jest wprowadzenie określenia „język dominujący”[13] (*dominant language*), które byłoby używane w odniesieniu do języka stanowiącego podstawowe źródło interferencji (Weinreich 1963: 75). W celu prawidłowego wskazania języka dominującego autor *Languages in contact* zaproponował 7 kryteriów, wśród których znalazły się: a) relatywna sprawność językowa w zakresie każdego z języków, b) formy funkcjonowania obydwu języków, c) kolejność ich przyswajania, d) zastosowanie oraz użyteczność w procesie komunikacji, e) zaangażowanie emocjonalne, f) znaczenie obydwu języków w procesie awansu społecznego oraz g) ich wartość literacka i kulturalna. Wymienione kryteria są determinowane przede wszystkim społecznie, a w wypadku relatywnej sprawności językowej oraz zaangażowania emocjonalnego większe znaczenie mają czynniki o charakterze psychologicznym i indywidualnym. Omawiając kolejne wyznaczniki dominacji lub podporządkowania języka w warunkach bilingwizmu, należy pamiętać, że przedstawiony przez U. Weinreicha system opisu stanowi jedynie propozycję, a samą listę kryteriów twórca teorii kontaktów językowych określił jako „potencjalną”[14]. Z punktu widzenia wykorzystania socjologii w badaniach dwujęzyczności jest ona jednak bardzo istotna, ponieważ stanowi wyraźny przykład tego typu praktyk u podstaw kształtowania się teorii badań bilingwizmu.

Sam pomiar poziomu sprawności osoby dwujęzycznej w posługiwaniu się każdym z jej języków zdaniem U. Weinreicha był procedurą czysto techniczną; mógł on zostać przeprowadzony na podstawie testów[15], np. opracowanych przez Ernesta Malherbe’a lub innych ba-

---

[13] Oczywiście, w wielu wypadkach językiem dominującym jest język „pierwszy” (zob. m.in. Weinreich 1963: 76).

[14] W odniesieniu do przytoczonej listy wyznaczników dominacji U. Weinreich użył określenia „some of the possible criteria”, co nakazuje zachować rezerwę wobec wykorzystania tegoż zestawu cech jako narzędzia badawczego.

[15] Niestety, U. Weinreich przytoczył bardzo skromny opis badań E. Malherbe’a, wymieniając jedynie pojęcie „dwujęzycznego współczynnika” (*bilingual quotient*) polegającego na zbadaniu proporcji punktów sprawności uzyskanych przez badaną osobę w zakresie każdego z języków (Weinreich 1963: 63).

daczy (ibidem: 63; 75). W skromnym opisie pierwszego z kryteriów określających dominację jednego z języków znajdziemy zaledwie kilka uwag autora dotyczących sposobu przeprowadzania testów, spośród których jedna ma charakter socjolingwistyczny: postulat badania relatywnej sprawności językowej w odniesieniu do konkretnego momentu życia jednostki (ibidem: 75). Jest to trafne spostrzeżenie, ponieważ w wyniku oddziaływania czynników zewnętrznych pozycja języków w idiolekcie dwujęzycznej osoby może ulegać zmianie. Pozostałe uwagi dotyczyły konieczności prowadzenia pomiaru w odniesieniu do skali opartej na rzeczywistej normie danego języka oraz rozgraniczenia w badaniach trzech typów sprawności językowych: rozumienia, mówienia i mowy wewnętrznej. Na podstawie psycholingwistycznych opracowań I. Epsteina, P. H. J. Lagarde-Quosta i Louisa Michela Weinreich zauważył, że wiele osób dwujęzycznych, pomimo niemal jednakowej sprawności w rozumieniu i mówieniu w L_1 i L_2, w mowie wewnętrznej preferuje jeden z tych systemów, co ostatecznie określa jego dominującą pozycję (ibidem).

Forma występowania kodu komunikacyjnego jest w dużej mierze związana ze stopniem jego standaryzacji, a przede wszystkim – związanej z nim kultury, wobec czego trudno rozpatrywać znaczenie istnienia wariantu pisanego dla dowolnego języka bez uwzględnienia innych wyznaczników dominacji. Choć w wielu wymiarach formy funkcjonowania języka są zdeterminowane społecznie (zob. m.in. Ferguson 1959: 328–336), to omawiając tę kwestię, U. Weinreich skupił się na jej psycholingwistycznym aspekcie. Przytoczone rezultaty badań Mieczysława Minkowskiego na temat leczenia afazji u osób wielojęzycznych, które potwierdzają znaczenie bodźców wzrokowych w procesie przyswajania (lub odzyskiwania) języka: szwajcarscy poligloci wychodzący z afazji szybciej odzyskiwali kompetencję w zakresie języków standardowych – niemieckiego i francuskiego niż swojego regionalnego języka (*Schwyzertüütsch*), w którego przypadku brakowało wspomagania w postaci formy pisemnej (Weinreich 1963: 76).

Kolejność przyswajania języków przez osobę dwujęzyczną, a także wiek, w jakim akwizycja się dokonuje, mają niebagatelne znaczenie dla końcowego kształtu interferencji, choć sytuacje, w których drugi

język okazuje się kodem dominującym, również nie należą do rzadkości. Termin „język ojczysty" (*mother tongue*) jest często utożsamiany z pojęciem języka dominującego i, jak zauważył Weinreich, nie jest to opinia pozbawiona racji, ponieważ w okresie akwizycji drugiego języka w wieku dojrzałym dana jednostka siłą rzeczy będzie przejawiać wyższą kompetencję w zakresie kodu, którym posługuje się od dzieciństwa (ibidem). Choć rezultaty badań społeczności emigranckich pokazały, że przybysze po pewnym czasie często osiągają większą sprawność w posługiwaniu się językiem kraju docelowego niż tym znanym z dzieciństwa, w niektórych sferach utrzymuje się dominacja języka ojczystego. Przykładem są tu przede wszystkim sytuacje związane z zaangażowaniem emocjonalnym, które zostaną omówione w jednym z kolejnych akapitów.

Rozważając wpływ wieku, w jakim człowiek wchodzi w bilingwizm, oraz kolejności poznawania języków na wzajemne relacje obydwu kodów w idiolekcie danej jednostki, autor *Languges in contact* odwoływał się do wyników badań psycholingwistycznych, a także opracowań z zakresu polityki językowej odnoszących się do sytuacji w różnych częściach świata. Na podstawie publikacji Pedra Cebollero i G. Hardy'ego U. Weinreich zastanawiał się nad celowością i efektami wczesnego planowego opierania systemu edukacyjnego na języku innym niż ojczysty. Z kolei spostrzeżenia z zakresu psycholingwistyki dotyczyły momentu, w którym dziecko jest w stanie uświadomić sobie zjawisko bilingwizmu, i tego, w jakim stopniu uświadomienie dwujęzyczności wpływa na zjawisko interferencji (ibidem: 76–77). Należy pamiętać, że w sytuacji równoległego przyswajania dwóch lub więcej kodów każdy z nich może mieć status pierwszego (ojczystego) języka i wówczas nie jest możliwe posłużenie się kryterium kolejności i wieku opanowania języków podczas określania dominacji jednego z nich.

Kolejnym kształtowanym społecznie kryterium dominacji jednego z kodów jest jego użyteczność komunikacyjna. Punktem wyjścia do postawienia hipotezy o znaczeniu faktycznej częstotliwości wykorzystania każdego z kodów dla stwierdzenia faktycznej dominacji jednego z nich były badania o charakterze psycholingwistycznym, m.in. rekonwalescencji chorych na afazję – jako pierwszy odzyski-

wany był ten język częściej używany w okresie przed traumą (ibidem: 77). Użyteczność komunikacyjna kodu jest czynnikiem stosunkowo łatwo mierzalnym, np. na podstawie matrycy opracowanej przez Mosesa Hoffmana, po odpowiedniej adaptacji do konkretnej sytuacji językowej, możliwe jest zbadanie rzeczywistego użycia języków przez daną dwujęzyczną osobę. Tego typu pomiar odnosi się oczywiście do faktycznego zastosowania obydwu kodów, ale podczas określania dominacji jednego z nich należy wziąć również pod uwagę subiektywne postrzeganie użyteczności języka przez jego użytkowników. U. Weinreich wspominał o badaniach prowadzonych przez W. R. Jonesa w brytyjskich szkołach, z których wynikało, że 91% uczniów na badanym obszarze w Walii było przekonanych o znaczeniu i potrzebie nauczania oraz znajomości języka walijskiego (ibidem*). Rozważania na temat użyteczności komunikacyjnej języka doprowadziły autora *Languages in contact* do wniosków o charakterze socjologicznym: pomimo silnej, nie zawsze podyktowanej pragmatyzmem motywacji do poznawania i używania języka L_1, wysoka częstotliwość posługiwania się językiem L_2 może spowodować, że to on będzie stanowił źródło interferencji dla L_1, a nie na odwrót. Choć w teorii dwujęzyczności nie znajdziemy żadnego współczynnika ani wzoru, który pozwoliłby na dokładne określenie, w jakim stopniu użycie danego kodu w procesie komunikacji wpływa na interferencję międzyjęzykową, to już sam fakt wskazania tego mechanizmu jest niezwykle istotny w kontekście analizy społecznych uwarunkowań bilingwizmu.

Kryterium zaangażowania emocjonalnego w związku z jednym językiem ma naturę zarówno socjologiczną, jak i psychologiczną. Najbliższy związek jednostka odczuwa z językiem używanym w dzieciństwie, co jest uwarunkowane uczestnictwem w „sytuacjach totalnych" w tym okresie. Termin ten został wzięty przez U. Weinreicha z pracy szwedzkiego socjologa i filozofa Torgny T. Segerstedta i oznacza sytuacje, w których występuje bezpośrednie powiązanie elementu oznaczanego z odpowiadającym mu elementem rzeczywistości bez

---

* Jones, W. R. 1949. *Attitude towards Welsh as a second language: a preliminary investigation*, „British Journal of Educational Psychology" 19/1949, s. 44–52.

pośrednictwa innych znaków (Weinreich 1963: 77–78*). Dochodzi do tego najczęściej w dzieciństwie, co wzmaga znaczenie języka używanego wówczas przez jednostkę. Sytuacje totalne cechują szczególne warunki dla kształtowania kompetencji językowej, które rzadko bywają powtarzane w późniejszym okresie życia. Na poparcie tej hipotezy zostały przytoczone wyniki badań terenowych B. Récatasa w Macedonii, który dowodził, że prestiż języka ojczystego (pierwszego) może mieć większe znaczenie w kwestii dominacji jednego z kodów niż inne czynniki. Rolę emocjonalnego związku osoby dwujęzycznej z jednym z używanych przez nią systemów dla stabilności bilingwizmu potwierdza opracowanie J. Weightmana, opisującego sytuację zachwianej dwujęzyczności, w której jednostka nie odczuwa specjalnej więzi z żadnym z języków (ibidem: 78**). Należy jednak zauważyć, że jeśli w dalszych etapach życia, np. w relacjach przyjacielskich, miłości, istotnych wydarzeniach społecznych osoba dwujęzyczna korzysta ze swojego drugiego języka, w pewnych sferach mogą wytworzyć się więzi emocjonalne konkurencyjne w stosunku do języka dzieciństwa. Powyższe spostrzeżenia U. Weinreicha stanowią podstawę do zastosowania w badaniach bilingwizmu szeregu teorii z zakresu socjologii rozwojowej i psychologii społecznej, przede wszystkim związanych z procesem socjalizacji[16].

Kolejne kryteria ustalenia dominacji jednego z kodów – użyteczność języka na drodze awansu społecznego oraz jego znaczenie w literaturze i kulturze, są w dużej mierze związane zarówno z emocjonalną postawą osób dwujęzycznych, jak również z użytecznością komunikacyjną danego kodu. Spostrzeżenie autora *Languages in contact*, że język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale również jednym ze środków służących do osiągnięcia wyższej pozycji w hierarchii społecznej, wydaje się dość oczywiste i próżno doszukiwać się w nim

---

* Segerstedt, Torgny. 1947. *Die Macht des Wortes. Eine Sprachsoziologie*. Zurich: pan-Verlag.

** Récatas, B. 1934. *L'Etat Actuel du Bilinguisme chez les Macedo-Roumains du Pinde et le Role de la Femme dans le Langage*. Paris: Librairie E. Droz; Weightman, J. G. 1947. *On Language and writing*, London.

[16] Kwestie te zostaną szczegółowo omówione w dalszej części książki.

odkrywczości. Nowe jest zaś z pewnością odniesienie się do faktów społecznych w analizie zjawisk zachodzących w języku – zmian w systemach znajdujących się w kontakcie.

W wielojęzycznych społecznościach z poprawą statusu społecznego najczęściej związany jest tylko jeden język, co wpływa na zachowanie grup mniejszościowych, które dbają o naukę języka większości przez dzieci już od najmłodszych lat (Weinreich 1963: 78). W skrajnych przypadkach troska o przyswojenie dominującego w danym kraju języka idzie w parze z publicznym wyparciem się języka ojczystego, które to zachowania zostały zaobserwowane przez George'a Barkera u przedstawicieli dwujęzycznej społeczności w Arizonie ukrywających fakt znajomości hiszpańskiego w celu poprawienia relacji z anglojęzycznym otoczeniem (ibidem*). Natomiast sytuacja, w której dwujęzyczne osoby, mówiąc w języku awansu społecznego, przejawiają skłonności do hiperpoprawności, m.in. w celu ukrycia swojej odmienności, spotykana jest zdecydowanie częściej i ma bezpośrednie przełożenie na kształt i zakres interferencji zachodzącej w obydwu systemach używanych przez daną osobę. Na potwierdzenie swoich tez Weinreich przywołał wyniki badań Jamesa Bossarda opublikowane w czasopiśmie „American Sociological Review" – dwujęzyczne osoby w Stanach Zjednoczonych mówiły po angielsku ze szczególną dbałością o czystość języka, co badacz zinterpretował jako rodzaj mechanizmu obronnego (*protective device*) w stosunku do jednojęzycznego otoczenia (ibidem: 78**).

Ostatnim z opisanych przez Weinreicha czynników społecznych determinujących rolę kodu w zachowaniach językowych dwujęzycznej jednostki jest jego zastosowanie w sferze kultury i literatury. Czynnik ten ma szczególne znaczenie, kiedy różnicuje pozycję języków używanych przez daną osobę. Szeroka obecność języka w dziedzinie kultury oraz fakt istnienia związanego z nim dziedzictwa literackiego mają duży wpływ na postawy osób dwujęzycznych, które postrzegają wówczas dany język nie tylko jako narzędzie komunikacji, ale również

---

* Barker, George. 1951. *Growing up in a bilingual community*, „The Kiva" 17/1951, s. 17–32.

** Bossard, James. 1945. *The bilingual individual as a person – linguistic identification with a status*, „American Sociological Review" 10/1945, s. 699–709.

przez pryzmat związanych z nim wartości kulturalnych (ibidem: 79*). Na podstawie własnych obserwacji dwujęzycznej niemieckiej społeczności w Szwajcarii Weinreich zauważył, że funkcjonowanie języka w sferze kultury może sprawić, iż stanie się on dla danej jednostki kodem dominującym, nawet jeśli emocjonalnie jest ona przywiązana do innego języka (ibidem). Znaczenie dziedzictwa literackiego i kulturalnego w danym języku dla jego rangi w dwujęzycznym społeczeństwie zostało uwzględnione m.in. przez Fergusona w jego analizie zjawiska dyglosji oraz przez wielu innych badaczy (Ferguson 1959; por. m.in. Dzięgiel 2001; Michna 2004).

Nietrudno zauważyć, że opisane przez U. Weinreicha czynniki niejednokrotnie wykluczają się nawzajem. O ile w pewnych opisanych przez niego sytuacjach podstawowym czynnikiem pozwalającym na stwierdzenie dominacji języka jest fakt opanowania go w dzieciństwie i emocjonalny stosunek do niego, o tyle inne przykłady stanowią podstawę do przyznania palmy pierwszeństwa kryterium użyteczności języka na drodze awansu społecznego. Sytuację dodatkowo komplikują różnice w metodologii opisywanych badań oraz różnice miejsca i czasu ich prowadzenia. U. Weinreich zdawał sobie sprawę z tych nieścisłości oraz z niewspółmierności proponowanych kryteriów określania pozycji języka i zastrzegał, że stwierdzenia dominacji jednego z kodów można dokonać tylko na podstawie kompleksowej analizy wszystkich czynników w danej sytuacji (Weinreich 1963: 79). W tym celu przedstawił przykładowe układy wspomnianych charakterystyk dla kilku różnych społeczności w Stanach Zjednoczonych i Szwajcarii według schematu, w którym została odnotowana dominacja jednego z kodów w przypadku każdego z kryteriów. Schemat uwzględniał również nierozstrzygnięte sytuacje, np. równy status obydwu kodów w sferze emocjonalnej (ibidem: 80). Powstała matryca miała stanowić punkt wyjścia do określenia powiązań między konkretną konfiguracją dominacji a zakresem interferencji w obydwu kodach.

---

* Meillet, Antoine i Aurélien Sauvageot. 1934. *Le bilinguisme des hommes cultivés*, [w:] *Conférences de l'Institut de Linguistique*. Paris: l'Université de Paris, s. 5–14.

Idea analizy wiązki cech została przez Weinreicha zaczerpnięta z prowadzonych przez Charlesa Osgooda i Rossa Strangera badań prestiżu różnych zawodów*. Twórca teorii kontaktów językowych dokonał więc adaptacji schematu badawczego z dziedziny nauk społecznych na potrzeby językoznawstwa, co jest kolejnym przykładem pozalingwistycznych inspiracji w jego metodologii.

1.4.1. Czynniki determinujące indywidualne zachowania dwujęzyczne w zależności od uwarunkowań sytuacji komunikacyjnej

Wspomniane kryteria określania dominacji jednego z języków, a także ich znaczenie dla kształtu i zakresu interferencji mogły ewoluować w perspektywie czasowej w zależności od zmian w sytuacji społecznej danej dwujęzycznej osoby. U. Weinreich trafnie zauważył, że poziom interferencji może ulegać istotnym zmianom nawet w tym samym okresie życia jednostki i w ramach jednej konfiguracji kodów – w zależności od warunków sytuacji komunikacyjnej. W *Languages in contact* zostały omówione jej trzy aspekty: bilingwizm rozmówców, specjalizacja tematyczna w każdym z języków oraz napięcie emocjonalne w momencie rozmowy. Wszystkie te czynniki mają naturę pozastrukturalną – socjologiczną lub socjologiczno-psychologiczną.

Rozmawiając z osobą znającą tylko jeden język (L_1), dwujęzyczna jednostka ($L_1 + L_2$) będzie, po pierwsze, posługiwać się kodem znanym swojemu interlokutorowi (L_1) i, po drugie, unikać zapożyczeń z drugiego znanego sobie języka (L_2)[17]. Hipotezę tę U. Weinreich oparł na własnych obserwacjach, a także na wynikach badań Maximiliana Brauna, który już w 1937 r. wprowadził do analizy bilingwizmu pojęcie *Partnerzwang* – „przymusu partnera", do dzisiaj używane w socjo- i psycholingwistyce zorientowanej na badania dwujęzyczności dla opisania presji wyboru języka w związku z oczekiwaniami

---

* Osgood, Charles i Ross Stranger. 1941. *Analysis of a prestige frame of reference by a gradient technique*, „Journal of Applied Psychology" 25/1941, s. 275–290.

[17] Dążenia te są zgodne z założeniami idealnej sytuacji komunikacyjnej, scharakteryzowanej w postaci postulatów Paula Grice'a (zob. m.in. Tokarz 2006: 74–82).

jednojęzycznego rozmówcy (por. Weinreich 1963: 81*; de Houwer 1996: 225). Obecność interferencji w lokalnym języku w mowie dwujęzycznych migrantów w relacjach z jednojęzycznymi autochtonami może stanowić przyczynę stygmatyzacji przedstawicieli bilingwalnej mniejszości[18] (Weinreich 1963: 81). Zarówno zachowania wynikające z troski o informatywność przekazu, jak i z obaw przed pogorszeniem statusu społecznego osoby dwujęzycznej prowadzą do redukcji poziomu interferencji w ich wypowiedziach. Z kolei rozmowa osób, spośród których każda posługuje się tymi samymi dwoma kodami (lub ich większą liczbą), stwarza zupełnie inne warunki dla wszelkiego rodzaju zakłóceń normy języka komunikacji. Z punktu widzenia informatywności brak wówczas przeciwwskazań do włączenia elementów pochodzących z L_2 do wypowiedzi w L_1, co zdaniem U. Weinreicha stwarza wręcz nieograniczony potencjał dla powstawania interferencji (por. ibidem). W podawanej przez niego jako przykład sytuacji migrantów w Stanach Zjednoczonych duże znaczenie ma również fakt używania języków mniejszościowych przez przedstawicieli tych grup we własnym środowisku. Z tego względu – używane przez dwujęzycznych partnerów interakcji – języki te są szczególnie podatne na interferencję. Tymczasem angielszczyzna wykorzystywana była w różnych okolicznościach, ale głównie w kontaktach z anglojęzycznym[19] otoczeniem, co wpływało na dbałość o czystość wypowiedzi i znacząco zmniejszało zakres interferencji (ibidem).

Korzystając z prac I. Epsteina i P. H. J. Lagarde-Quosta, U. Weinreich postawił istotną hipotezę, związaną ze specjalizacją tematyczną osób dwujęzycznych w ramach każdego z używanych przez nie ko-

---

* Braun, Maximilian. 1937. *Beobachtungen zur Frage der Mehrsprachigkeit*, „Göttingische gelehrte Anzeigen" 199/1937, s. 115–130.

[18] Weinreich opisywał również sytuacje, wspominane także w niniejszym opracowaniu, w których osoby dwujęzyczne z obawy przed stygmatyzacją ukrywały sam fakt znajomości języka kraju swojego pochodzenia (por. Weinreich 1963: 78).

[19] Pod pojęciem anglojęzycznego otoczenia należy w tym wypadku rozumieć zarówno ludność jednojęzyczną, jak i wielojęzyczną, która w kontaktach międzygrupowych posługuje się językiem angielskim.

dów (por. Weinreich 1963: 81*). Próba wypowiedzi w L_1 na temat należący do sfery obsługiwanej przez L_2 stwarza dodatkowy potencjał dla zaistnienia interferencji. Ponieważ tekst *Languages in contact* powstał w 1953 r., a więc przed ukazaniem się artykułu Ch. Fergusona na temat dyglosji, pojęcie to w teorii kontaktów językowych nie mogło się pojawić. Jednak przytaczany przez U. Weinreicha przykład Szwajcarii, gdzie lokalne gwary niemieckie (*Schwyzertüütsch*) używane są w rodzinnych i sąsiedzkich rozmowach na tematy dnia codziennego, a standardowy niemiecki w sytuacjach oficjalnych oraz do opisu kwestii technicznych, do złudzenia przypomina relacje kodu niskiego i wysokiego w opisywanych przez Fergusona układach dyglosyjnych (por. ibidem: 81–82; Ferguson 1959).

Podział sfer tematycznych oraz sytuacji komunikacyjnych pomiędzy dwa kody (oficjalny i nieoficjalny) używane w danej społeczności, niezależnie od tego, czy zostanie określony mianem specjalizacji, czy też dyglosji, sprawia, że w wyznaczonych sobie zakresach każdy z języków funkcjonuje niemalże samodzielnie. Dopóki ta niezależność nie zostanie zakłócona, potencjał dla interferencji jest niewielki. Warunki zmieniają się w momencie zachwiania wspomnianego układu, np. kiedy w opisanej przez U. Weinreicha sytuacji niemieckojęzycznego terytorium Szwajcarii rozmowa na temat urządzeń technicznych odbywa się nieoficjalnie lub kiedy oficjalne przemówienie ma dotyczyć kwestii związanych ze sferą domową. Niezgodność sytuacji komunikacyjnej i tematu konwersacji zwiększa możliwość zaistnienia interferencji.

Kwestia specjalizacji językowej jest również związana z omówionym już wcześniej wpływem rozmówcy. Funkcjonowanie w dwujęzycznej rodzinie lub społeczności często wiąże się z dopasowaniem kodu wypowiedzi do interlokutora, co jest również formą ograniczenia procesu komunikacji – niektóre dwujęzyczne jednostki doświadczają ogromnych trudności, kiedy próbują rozmawiać w języku L_2 z osobą, z którą przywykły kontaktować się w języku L_1 (Weinreich 1963: 81).

---

* Epstein, Izhac. 1915. *La pensée et la polyglossie*, Paris; Lagarde-Quost, P. H. J. 1948. *The bilingual citizen*, „Britain Today" 140/1947; 141/1948.

Opisując ten typ specjalizacji językowej, U. Weinreich przywołał rezultaty badań Heinricha Geisslera, który wyróżniał bilingwizm uporządkowany (*orderly*, *geordnet*) – charakteryzujący się przypisaniem każdej sytuacji i osobie określonego kodu, oraz bezładny (*disorderly*, *ungeordnet*) – kiedy wspomniane podziały są nieostre, co w efekcie może doprowadzić do sytuacji całkowitego przemieszania sfer i języków, określonej mianem bilingwizmu sprzecznego (*contrary*, *entgegensetzt*); (por. ibidem: 81–82*). Należy jednak pamiętać, że wskazane tendencje do powstawania interferencji w sytuacji zakłócenia specjalizacji językowej nie zostały przedstawione w postaci prawa naukowego, ale mają jedynie charakter hipotezy, wymagającej potwierdzenia w konkretnych badaniach empirycznych.

Ostatnim z kryteriów charakteryzujących sytuację komunikacyjną jest napięcie emocjonalne. W odróżnieniu od opisanej już wcześniej emocjonalnej więzi, jaką osoba dwujęzyczna może odczuwać z jednym z używanych przez nią języków, w tym wypadku nie chodzi o stałą postawę, ale o chwilowy stan psychiczny jednostki w momencie wypowiedzi. Czynnik ten ma przede wszystkim psycholingwistyczną naturę. Napięcie emocjonalne często prowadzi do specyficznego rodzaju interferencji polegającego m.in. na transferze tzw. afektywnych słów (*„affective" words*). Podobne zjawisko zaobserwowało wielu badaczy dwujęzyczności, m.in. D. Scheludko na materiale rumuńskich zapożyczeń w języku ukraińskim oraz Stanisław Łukasik w analizie zapożyczeń polsko-rumuńskich (por. Weinreich 1963: 82**).

1.4.2. Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania bilingwizmu grupowego

Wszystkie opisane przez U. Weinreicha czynniki pozastrukturalne kształtujące dwujęzyczność na poziomie indywidualnym, zarówno te

---

* Geissler, Heinrich. 1938. *Umvolkungserscheinungen bei Jugendlichen in der fremdvölkischen Großstadt*, „Auslandsdeutsche Volksforschung" 2/1938, s. 358–365.

** Scheludko, D. 1926. *Rumänische Elemente im Ukrainischen*, „Balkan Archiv" 1/1926, s. 113–146; Łukasik, Stanislas. 1938. *Pologne et Roumanie; aux confins des deux peuples et des deux langues*, Paris–Warsaw.

odnoszące się bezpośrednio do jednostki, jej postaw i możliwości intelektualnych, jak i do sytuacji komunikacyjnej, mają istotne znaczenie dla zakresu i postaci interferencji w wypowiedziach konkretnych osób. Należy jednak podkreślić, że wszelkie czynniki odnoszące się do jednostki, poza wrodzonymi predyspozycjami, wynikają z szerszego społecznego kontekstu. To, że dana osoba postrzega jeden z kodów jako bardziej użyteczny w komunikacji lub jako narzędzie awansu społecznego, jest zdeterminowane przez warunki społeczne, w jakich żyje. W danym otoczeniu może częściej dochodzić do określonych sytuacji komunikacyjnych, czego przykładem może być opisane przez U. Weinreicha środowisko migrantów w Ameryce, którego specyfika sprzyja kontaktom osób dwujęzycznych z dwujęzycznymi (Weinreich 1963: 83). W kontekście rozważań na temat zjawisk na poziomie grupowym i indywidualnym istotne jest stwierdzenie, że sama dwujęzyczna jednostka w zdecydowanej większości przypadków funkcjonuje w ramach większej bądź mniejszej bilingwalnej społeczności[20], a więc dochodzi do przeplatania się, wspólnego i przeciwnego działania czynników z różnych poziomów (Weinreich 1963: 83).

1.4.2.1. Dwujęzyczna grupa w rozumieniu U. Weinreicha

Zanim przejdziemy do omówienia czynników pozastrukturalnych na poziomie dwujęzycznej grupy, należy zwrócić uwagę na ontologiczny status społeczności językowej w teorii kontaktów językowych, co ma niebagatelne znaczenie dla istoty stworzonej przez Weinreicha metodologii i świadczy o jej socjologizmie. Grupa osób dwujęzycznych nie jest prostą sumą jej członków, co byłoby zgodne z podejściem nominalistycznym, ale stanowi odrębny byt na innym poziomie. Ontologiczny realizm autora *Languages in contact* wyraża się m.in. w następującym stwierdzeniu:

---

[20] Weinreich brał jednak pod uwagę możliwość istnienia całkowicie odizolowanych „punktów kontaktu językowego" (*points of language contact*), jak np. w sytuacji samotnego europejskiego misjonarza w Afryce lub pojedynczego emigranta w obcojęzycznym mieście (Weinreich 1963: 83).

> kiedy dwa języki znajdują się w kontakcie za przyczyną określonej grupy osób, indywidualne cechy zachowań językowych jej członków wzajemnie się neutralizują, natomiast nabierają znaczenia determinowane społecznie nawyki mowne charakterystyczne dla grupy (ibidem).

Zatem wewnątrz bilingwalnej grupy zachodzą zjawiska, które nie są ani sumą, ani wypadkową zachowań językowych członków danej wspólnoty. Dzieje się tak na przykład z przenikającymi do języka polskiego anglicyzmami, spośród których największą „karierę" zrobiła ostatnio kalka semantyczna ang. *exactly!* (*exactly yes!*), czyli pol. *dokładnie!* (*dokładnie tak!*), używane obecnie powszechnie nie jako przysłówek określający sposób wykonania czynności (w znaczeniu drobiazgowo, szczegółowo), ale jako wykrzyknik wyrażający zgodę – synonim *zgadza się!* i *oczywiście!*[21]. Proces kalkowania semantycznego, będący jednym z rodzajów interferencji leksykalnej (Weinreich 1963: 53–56 i in.) początkowo dokonuje się w mowie niektórych przedstawicieli dwujęzycznej społeczności, następnie przenika do języka innych jej członków, a w dalszej kolejności – także do osób jednojęzycznych. W podanym przykładzie interferencja w początkowym okresie dotyczyła przede wszystkim autorytetów kreujących wzorce językowe (ludzie młodzi, dynamiczni, często o wysokim statusie społecznym, wśród których znalazło się m.in. wielu pracowników mediów), zmiana w ich polszczyźnie znalazła odzwierciedlenie również w mowie innych Polaków.

Powyższy przykład obrazuje kilka istotnych cech procesów językowych w skali dwujęzycznej grupy. Po pierwsze, procesy zapożyczania, kalkowania i inne typy interferencji inicjowane są na ogół za pośrednictwem wybranych osób z danej wspólnoty językowej, a dopiero później nowa jednostka leksykalna upowszechnia się wśród innych jej członków. Po drugie, fakt rozprzestrzenienia się nowych elementów językowych jest uzależniony od pozycji społecznej „inicjatorów" zmian. Po trzecie, zapożyczenie lub kalka pojawia się w mowie

[21] Problem sformułowań *dokładnie!* (*dokładnie tak!*) był szeroko komentowany w publikacjach o charakterze naukowym, popularnonaukowym i publicystycznym (zob. m.in. Kawka 2002; Kleparski 2007; Malinowski 2009).

znacznej części członków grupy nie bezpośrednio w efekcie kontaktu językowego, czyli w związku z ich bilingwizmem, ale w wyniku kontaktu z tymi członkami grupy, którzy dokonali zapożyczenia jako pierwsi. Można zatem założyć, że u wielu dwujęzycznych osób konkretny przypadek interferencji nie zaistniałby, gdyby nie należeli oni do jednej bilingwalnej wspólnoty[22]. Ponieważ zjawiska na poziomie bilingwizmu ponadjednostkowego wnoszą nową jakość do opisu dwujęzyczności jednostkowej, muszą one zostać uwzględnione nie tylko w opisie sytuacji językowej określonej społeczności, ale nawet wówczas, gdy przedmiotem analizy jest jednostka.

Realistyczne pojmowanie grupy w teorii kontaktów językowych stanowi wyraz socjologicznego myślenia jej autora. Choć pisząc o neutralizacji indywidualnych zachowań językowych w ramach wspólnoty i jednoczesnym rozwoju zjawisk charakterystycznych dla grupy, Weinreich nie powoływał się na żadną konkretną teorię socjologiczną, jego podejście jest bliskie realizmowi ontologicznemu Floriana Znanieckiego. W ujęciu polskiego socjologa grupa społeczna funkcjonowała jako ponadindywidualna jaźń, oparta na syntezie, a nie sumie jaźni jej członków i cechowała ją zbiorowa świadomość, będąca nową jakością w stosunku do świadomości jednostki (por. Znaniecki 1986: 302–303). O przekonaniu autora *Languges in contact* o szczególnej roli czynników pozastrukturalnych na poziomie grupy świadczy nie tylko sposób ich opisu, ale również poświęcone im miejsce – rozdział poruszający kwestię społeczno-kulturowych uwarunkowań kontaktu językowego zajmuje około ¼ objętości całej pracy, przy czym należy pamiętać, że ich znaczenie było podkreślane także we fragmentach dotyczących innych aspektów dwujęzyczności.

Ze względu na wagę, jaką U. Weinreich przywiązywał do wspomnianych czynników, jak również na ich znaczenie w zaproponowanej przez niego teorii, warto zastanowić się nad genezą tych hipotez. We wprowadzeniu do części *Languges in contact* poświęconej roli zja-

[22] Ponieważ część zmian zainicjowanych w mowie wybranych członków grupy z czasem dociera również do jednojęzycznych przedstawicieli danej wspólnoty, należy zauważyć, że zjawiska związane z kontaktem językowym mają szerszy zasięg niż sama dwujęzyczność.

wisk o naturze społeczno-kulturowej w kształtowaniu się bilingwizmu znajdujemy odwołanie do słów Charlesa Morrisa, który twierdził, że w każdej kulturze może występować inny model preferowanych zachowań oraz pożądany typ osobowości społecznej, co prowadzi do faworyzowania osób spełniających grupowe oczekiwania i krytyki niedopasowanych (Weinreich 1963: 83*). Powyższa teza stanowiła podstawę dla analogicznego spostrzeżenia w odniesieniu do płaszczyzny społeczno-językowej: „zmiana języka wypowiedzi oraz mieszanie języków mogą spotkać się ze społeczną dezaprobatą, podobnie jak każde inne niepożądane zachowanie" (Weinreich 1963: 83). W zainteresowaniu Weinreicha społecznymi uwarunkowaniami dwujęzyczności większą od inspiracji twórczością innych badaczy rolę odegrały jego własne obserwacje. Świadczy o tym m.in. stwierdzenie: „w szczegółowej analizie kontaktu języków uwidaczniają się związki warunków społeczno-kulturowych ze zjawiskami językowymi", które stanowiło punkt wyjścia do opisu bilingwizmu retoromańsko-niemieckiego w Szwajcarii – sytuacji językowej dokładnie scharakteryzowanej w rozprawie doktorskiej Weinreicha na Uniwersytecie Columbia pt. *Research problems in bilingualism, with special reference to Switzerland* (por. ibidem; Weinreich 1951).

Oprócz doświadczenia badawczego twórcy teorii kontaktów językowych niebagatelny wpływ na postrzeganie zjawisk związanych z bilingwizmem wraz z ich kontekstem socjologicznym musiała mieć jego biografia oraz naukowa atmosfera domu rodzinnego – urodzony w 1926 r. Uriel Weinreich był synem Maxa Weinreicha, językoznawcy, badacza języka jidysz. Pierwsze lata życia spędził w międzywojennym wieloetnicznym i wielokulturowym Wilnie. W związku z wybuchem II wojny światowej młody Weinreich wraz ze swoim ojcem wyemigrował z Polski i od 1940 r. obydwaj przebywali w Stanach Zjednoczonych. Fakt dorastania w wielojęzycznym i wielonarodowym wileńskim, a następnie nowojorskim środowisku wiązał się z możliwością obserwacji zróżnicowanego społecznie i językowo otoczenia. Specyficzne otoczenie wyczuliło uwagę autora *Languages in contact*

---

* Morris, Charles. 1946. *Signs, language and behavior*. New York.

nie tylko na zjawiska lingwistyczne, ale również na ich powiązania z funkcjonowaniem posługujących się nimi wspólnot, co w efekcie sprawiło, że do językoznawstwa strukturalnego została wprowadzona nowa jakość (Malkiel, Herzog 1967: 605; Głuszkowski 2011d: 101–102).

Punktem wyjścia do teoretycznych rozważań na temat społeczno-kulturowych uwarunkowań kontaktu językowego w pracy Uriela Weinreicha był opis retoromańsko-niemieckiej sytuacji językowej w Szwajcarii z uwzględnieniem kryteriów omawianych w kontekście określenia dominacji jednego z kodów w zachowaniach językowych dwujęzycznych jednostek. Charakterystyka mogąca stanowić bazowy schemat do pozajęzykowej analizy bilingwalnej sytuacji językowej opierała się na wielostronnym opisie kontaktu językowego w różnych kantonach, jednak szczególną uwagę U. Weinreich poświęcił czynnikom w bezpośredni sposób kształtującym interferencję. Sytuacja języka retoromańskiego różniła się od niemieckiego (wraz z jego szwajcarską odmianą – *Schwyzertüütsch*) przede wszystkim pod względem liczby użytkowników, zasięgu czy też istnienia ośrodków kulturalnych mogących stanowić kulturowe zaplecze (Weinreich 1963: 84). Z przedstawionych informacji wynika, że sfery funkcjonowania obydwu języków pokrywały się, a akwizycja obydwu kodów dla większości ich użytkowników dokonywała się równolegle – dzieci uczyły się po retoromańsku i niemiecku od swoich rodziców. Nakładanie się zakresów użytkowania języków, będące czynnikiem sprzyjającym interferencji, w różny sposób wpłynęło na zakres odstępstw od norm w retoromańskim i szwajcarskiej odmianie niemieckiego. Autor *Languages in contact* zaobserwował, że rodzimi użytkownicy retoromańskiego przejawiają praktycznie nieograniczoną tolerancję zarówno dla przypadkowej interferencji, jak i trwalszych zmian dokonujących się w ich języku ojczystym, jednocześnie zachowując dbałość o czystość wypowiedzi w standardowym niemieckim i w *Schwyzertüütsch* (ibidem: 85–86). Z punktu widzenia oddziaływania czynników strukturalnych – językowych, zapożyczenia mogłyby się pojawiać w obydwu kodach, jednak w praktyce w dużych ilościach obserwowane były tylko w retoromańskim, ponieważ nie istniały pozajęzykowe okoliczno-

ści zapobiegające interferencji. Brak przyzwolenia na odstępstwa od norm w standardowym języku niemieckim jest zrozumiały ze względu na funkcję tego kodu jako narzędzia awansu społecznego, istnienie ugruntowanej normy oraz bogate zaplecze kulturowe. Z kolei czynnikiem powstrzymującym interferencję w szwajcarskim wariancie niemieckiego, który podobnie jak retoromański nie ma ustalonego standardu, na badanym przez U. Weinreicha obszarze były kontakty z jednojęzycznymi użytkownikami *Schwyzertüütsch* zamieszkującymi Chur – największy ośrodek miejski na badanym przez U. Weinreicha obszarze. Dbałość o czystość szwajcarskiego niemieckiego wynikała zatem z potrzeby zrozumienia ze strony jednojęzycznych mieszkańców danego terytorium (ibidem: 86).

Opisana powyżej sytuacja językowa i determinujące ją warunki społeczno-kulturowe to tylko jednostkowy przykład spośród setek lub tysięcy wielojęzycznych społeczności na świecie, ale jej charakterystyka dała podstawę do stworzenia schematu względnie uniwersalnej systematycznej analizy. Jej pierwszym istotnym efektem jest wyznaczenie ostatecznego celu w badaniach interferencji. Powinny one pozwolić „na podstawie socjolingwistycznego opisu bilingwalnej wspólnoty i strukturalnej charakterystyki używanych w niej języków przewidzieć typowe formy interferencji" (ibidem). Podstawowym ograniczeniem dla takiej prognozy jest konieczność wcześniejszego znalezienia jednoznacznych zależności między cechami charakterystycznymi dwujęzycznych osób i przejawami interferencji w ich mowie, np. wpływu międzygrupowych małżeństw i wychowania w mieszanych rodzinach na trudności w przyswojeniu obydwu języków używanych przez dzieci (ibidem: 86–87).

1.4.2.2. Socjologiczne i psychologiczne czynniki kształtujące bilingwizm grupowy

Ponieważ na etapie tworzenia swojej teorii U. Weinreich zdawał sobie sprawę z niemożności stworzenia uniwersalnego prawa określającego znaczenie uwarunkowań społeczno-kulturowych dla zaistnienia konkretnych zjawisk na płaszczyźnie językowej, zaproponował opis czyn-

ników pozastrukturalnych, których ewentualny decydujący wpływ na kształt interferencji według ówczesnego stanu wiedzy był możliwy do przewidzenia.

W ramach analizy czynników pozastrukturalnych na poziomie grupowym U. Weinreich zaproponował zbadanie funkcji kodów używanych w dwujęzycznym środowisku. Zastrzegając, że tego typu dyferencjacja może zostać opisana na wiele sposobów, przywołał dokonany przez Georga Schmidta-Rohra podział podstawowych sfer użycia języka: rodzina, miejsce zabaw dziecięcych, szkoła, kościół, literatura, prasa, wojskowość, sądownictwo, rząd (ibidem: 87*). Już na etapie wyróżniania poszczególnych domen pojawiają się nieścisłości, ponieważ np. rodzina może okazać się sferą niejednorodną, kiedy rodzice pochodzą z różnych grup narodowych i każde z nich dąży do wychowania dzieci przy użyciu swojego języka ojczystego (Weinreich 1963: 87). Stosowane w badaniach dwujęzyczności podziały domen użycia języka w porównaniu z typologią G. Schmidta-Rohra mogą być bardziej szczegółowe, jak np. w badaniach sytuacji językowej Górnego Śląska Wilhelma Maka lub mniej – np. G. Barker wyróżniał tylko cztery sfery funkcjonowania języka: domową (lub intymną), nieformalną, formalną i międzygrupową (por. ibidem**). U. Weinreich był świadom, że istotna jest nie tyle kwestia szczegółowości podobnego podziału, ale określenie faktycznej roli wyróżnionych domen w kształtowaniu się interferencji bądź jej zapobieganiu. Ponadto rola poszczególnych sfer nie musi być jednakowa – wówczas istotne jest zastosowanie odpowiedniej gradacji. W niektórych sferach życia do zachowań językowych przywiązywana jest szczególna waga, czego przykładem jest edukacja, której jednym z zadań jest właśnie nauczanie języka (Weinreich 1963: 87). Szkoła w społecznościach jednojęzycznych sprzyja kształtowaniu standardowych zachowań językowych, natomiast w warunkach biling-

---

* Schmidt-Rohr, Georg. 1932. *Die Sprache als Bildnerin der Völker*. Jena: Diederichs.

** Barker, George. 1947. *Social functions of language in Mexican-American community*, „Acta Americana" 5/1947, s. 185–202; Mak, Wilhelm. 1935. *Zweisprachigkeit und Mischmundart im Oberschlesien*, „Jahrbuch für deutsche Kulturarbeit" 7/1935, s. 41–52.

wizmu zapobiega niekontrolowanym przejawom interferencji w języku używanym w procesie edukacji. Co ważne, szkoła często jest również miejscem, gdzie dwujęzyczna jednostka uświadamia sobie różnice statusu między znanymi sobie kodami oraz zwraca uwagę na kulturowe i literackie dziedzictwo wiązane z językiem (ibidem: 88).

Przytoczony przez U. Weinreicha przykład przenikania się edukacji z kulturą i literaturą pokazuje, że wyraźny podział sfer jest bardzo skomplikowany, a prawdopodobnie wręcz niemożliwy. Poza tym uwarunkowania związane ze sferami użycia języka wpływają na działanie innych czynników kształtujących interferencję. Kiedy w czasie nauki szkolnej jednostka uświadamia sobie, że jej język ojczysty nie jest uniwersalnym i zestandaryzowanym narzędziem komunikacji, staje się ona często obojętna na obecność interferencji w tym kodzie. Taką sytuację autor *Languages in contact* zaobserwował w Szwajcarii, gdzie w efekcie konfrontacji statusu i funkcjonalnej różnorodności szwajcarskiego wariantu niemczyzny oraz standardowej francuszczyzny w badanej przez niego dwujęzycznej wspólnocie panuje niemal nieograniczone przyzwolenie na włączanie francuskich słów do wypowiedzi w *Schwyzertüütsch* przy jednoczesnym braku akceptacji interferencji w języku francuskim (ibidem).

1.4.2.3. Pojęcie grup rodzimych użytkowników. Relacje podziałów językowych i pozajęzykowych wewnątrz dwujęzycznej wspólnoty

Analizując znaczenie językowych domen w warunkach bilingwizmu, U. Weinreich dokonał istotnego spostrzeżenia dotyczącego istnienia „grup rodzimych użytkowników" (*mother-tongue groups*). Terminem tym określił podgrupy funkcjonujące w ramach dwujęzycznej społeczności wydzielane według kryterium języka opanowanego w pierwszej kolejności (ibidem: 88–89). Teoretycznie w bilingwalnym środowisku mogą wystąpić trzy typy grup rodzimych użytkowników – dwie podgrupy dla każdego z kodów oraz podgrupa mieszana, której członkowie przyswajali obydwa języki równolegle. Z przytoczonych przez U. Weinreicha przykładów wynika, że istnieją dwujęzyczne społeczności,

w których występuje tylko jedna grupa rodzimych użytkowników, podczas gdy drugi używany we wspólnocie kod był przez wszystkich jej członków opanowywany w drugiej kolejności, np. w niemieckojęzycznej części Szwajcarii tylko *Schwyzertüütsch* miał status języka ojczystego, a standardowy niemiecki był używany w sytuacjach oficjalnych i wariancie pisemnym (ibidem: 89). Należy pamiętać, że zakorzenienie języka opanowanego w pierwszej kolejności w określonej sferze komunikacji jest ważnym (choć oczywiście nie jedynym) czynnikiem powstrzymującym interferencję. Brak grupy rodzimego języka sprawia, że dany kod jest go pozbawiony. W wypadku standardowego niemieckiego w Szwajcarii nie stwierdzono, by fakt ten stał się przyczyną interferencji, ponieważ oddziaływanie innych czynników zapobiegających odstępstwom od norm jest wystarczająco silne. Ale już dla języka hebrajskiego używanego w liturgii w amerykańskich żydowskich wspólnotach brak rodzimych użytkowników nie był obojętny i zaowocował terytorialnym zróżnicowaniem fonetycznym (ibidem).

Koncepcja grup rodzimych użytkowników jest o tyle istotna, że posłużyła autorowi *Languages in contact* jako punkt wyjścia do rozważań na temat podziałów wewnątrz dwujęzycznych społeczności oraz ich językowych i społeczno-kulturowych wyznaczników:

> w każdej rzeczywistej sytuacji kontaktu językowego kryteria wyróżnienia grup rodzimych użytkowników pokrywają się z jednym lub kilkoma podziałami o naturze pozajęzykowej (ibidem).

Przebiegające wewnątrz wspólnoty granice mogą być wytyczone na podstawie kryteriów geograficznych, migracyjnych, etniczno-kulturowych, religijnych, rasowych, płciowych, wiekowych, warstwowych, zawodowych, a także w związku ze stopniem urbanizacji. Omawiając każdy z wymienionych podziałów, U. Weinreich zastanawiał się nad ich potencjalną i faktyczną zbieżnością ze zróżnicowaniem językowym, czemu służyły liczne przykłady dwujęzycznych społeczności na świecie.

Pierwszy z opisanych podziałów był związany z uwarunkowaniami geograficznymi. Granica pomiędzy grupami rodzimych użytkow-

ników każdego z języków będących w kontakcie może pokrywać się z barierą geograficzną. Społeczności oddzielone od siebie linią rzeki lub lasu najprawdopodobniej będą utrzymywać kontakty, w związku z czym dojdzie również do sytuacji kontaktu językowego. Jednak pewne uwarunkowania terenu w znacznym stopniu ograniczają możliwość kontaktu, jak np. morza lub wysokie pasma górskie. Przykładem izolacji grupy etnicznej w związku z barierą geograficzną były niemieckie enklawy na Słowacji, opisane przez Waltera Kuhna. Kontakty zamieszkujących górskie tereny wspólnot ze słowiańskim otoczeniem były utrudnione (ibidem: 90*).

Typowym przykładem zbieżności granic geograficznych z językowymi są sytuacje wyspowe[23]. Jak twierdzi U. Weinreich, społeczność wyspy językowej

> jest uzależniona od swojego otoczenia proporcjonalnie do stopnia izolacji od swojej ojczyzny, w związku z czym można oczekiwać odpowiedniego nasilenia interferencji (Weinreich 1963: 90).

Mieszkańcy enklaw żyją w oderwaniu od swojego kontynentu językowego i ze względu na częste kontakty z otoczeniem, np. w czasie pracy, ich język jest znacznie bardziej podatny na obce wpływy niż w wypadku kontaktu dwóch względnie dużych społeczności, np. na pograniczu państw (por. ibidem).

Zarówno w sytuacjach wyspowych, jak i w pozostałych kontaktach językowych istotnym problemem jest ustalenie linii demarkacyjnej między grupami rodzimych użytkowników każdego z kodów. Oprócz terytoriów z wyraźną granicą związaną z uwarunkowaniami terenu, często podziały są nieostre. Na wsiach, przy niewielkim zagęszczeniu ludności, ustalenie umownych granic ułatwiają zauważalne odległości pomiędzy skupiskami przedstawicieli obydwu społeczności językowych, jednak na terenach miejskich grupy rodzimych użytkow-

---

* Kuhn, Walter. 1934. *Deutsche Sprachinselforschung: Geschichte, Aufgaben, Verfahren*, Plauen i. Vogtl.: Wolff.

[23] Znaczenie badań wysp językowych w kontekście badań dwujęzyczności z perspektywy socjologicznej zostanie omówione w odrębnym podrozdziale.

ników języków L_1 i L_2 są na ogół przemieszane. Autor *Languages in contact* przytoczył przykłady zarówno dla sytuacji braku wyraźnej granicy (szwajcarskie miasto Biel), jak i miasta, w którym te podziały są wyraźne i pokrywają się z układem administracyjnym (Fryburg, również w Szwajcarii), ale zaznaczył, że drugi wymieniony układ należy do rzadkości (ibidem: 91). Analizę kongruencji podziałów terytorialnych i językowych U. Weinreich zakończył postulatem przeprowadzenia szczegółowych badań socjolingwistycznych w różnych społecznościach wielojęzycznych, zwłaszcza na terenach zurbanizowanych, w celu dokładnego wyjaśnienia sygnalizowanych zależności (ibidem).

Kolejne kryterium podziału społeczności w sytuacji kontaktu językowego jest związane z miejscowym bądź imigranckim charakterem bilingwalnej wspólnoty. W celu umotywowania tezy, że język emigrantów jest zdecydowanie bardziej podatny na zewnętrzne wpływy niż język mniejszości osiadłej, U. Weinreich opisał trzy podstawowe przyczyny takiego stanu, spośród których wszystkie wymagają wykorzystania wiedzy z zakresu nauk społecznych. Pierwsza z nich ma charakter kulturowo-językowy: zmiana otoczenia i wejście w nową kulturę powoduje potrzebę uzupełnienia zasobów leksykalnych w języku imigrantów; druga jest natury socjologicznej: dezorientacja społeczno-kulturowa przybyszów sprawia, że przestaje działać większość mechanizmów obronnych zapobiegających obcym wpływom językowym; trzecia jest związana z czynnikami demograficzno-społecznymi: wiele wspólnot imigranckich cechuje przewaga mężczyzn, co prowadzi do poszukiwania partnerek spoza wspólnoty, a w efekcie – do zakłócenia międzypokoleniowej transmisji języka ojczystego (ibidem: 91). Przytoczone hipotezy zostały poparte przykładami, m.in. z prowadzonych przez Emilio Willemsa badań akulturacji ludności niemieckiej w Brazylii, a także George'a Barkera na temat dwujęzyczności w Stanach Zjednoczonych (por. ibidem*). Właśnie prowadzone przez G. Barkera analizy stanowią szczególnie interesujący przypadek po-

* Willems, Emilio. 1946. *A aculturação dos alemães no Brasil; estudo antropológico dos imigrantes alemães e seus descendentes no Brasil*. Sao Paulo: Ed. Nacional; Barker, George. 1947. *Social functions of language in Mexican-American community*, „Acta Americana" 5/1947, s. 185–202.

działów między ludnością napływową i miejscową. Różnice między autochtonami, którymi mogą być rodzimi i jednojęzyczni użytkownicy angielskiego w Chicago, oraz przybyłymi tam Polakami, którzy do momentu przybycia do kraju docelowego posługiwali się polszczyzną, a w Ameryce stanowią dwujęzyczną mniejszość, są zrozumiałe – te dwie grupy różnią się nie tylko pochodzeniem i odbytą (bądź nie) migracją, ale również pod względem językowym i kulturowym. Idealną ilustracją ukazującą znaczenie zakorzenienia na danym terytorium jest bilingwizm hiszpańsko-angielski w Arizonie – w przytoczonym przez U. Weinreicha przykładzie widoczne są różnice między mieszkającą w tym stanie od wielu pokoleń społecznością, dla której pierwszym językiem był hiszpański, a posługującą się tym samym językiem ludnością napływową. Według obserwacji G. Barkera osiadła społeczność dwujęzyczna wyrażała troskę o zachowanie języka przodków i dbała o jego czystość, podczas gdy przedstawiciele świeżej imigracji chcieli posługiwać się przede wszystkim językiem angielskim i obojętnie odnosili się do swojej hiszpańszczyzny oraz obecności w niej obcych naleciałości (por. Weinreich 1963: 91).

Etniczno-kulturowe kryterium wyznaczania linii demarkacyjnej w ramach bilingwalnego społeczeństwa oparte jest na założeniu o związku kontaktu językowego z kulturowym. Ponieważ grupy rodzimych użytkowników każdego z języków najczęściej reprezentują inne kultury, do kontaktu dochodzi jednocześnie na dwóch płaszczyznach. Opisując tego typu sytuacje, U. Weinreich po raz kolejny przywołał prace G. Barkera i posłużył się za nim pojęciem dwukulturowości, definiowanej jako „uczestnictwo w dwóch kulturach" (ibidem). Spostrzeżenie to było niezwykle istotne, o czym świadczy zainteresowanie wspomnianym zjawiskiem zarówno przed kilkudziesięciu laty, np. Einara Haugena i Joshui Fishmana, jak i współcześnie (zob. m.in. Haugen 1972; Edwards 1985; Czykwin, Misiejuk 1998; Armour 2009). Wieloaspektowy kontakt pociąga za sobą dyfuzję elementów kulturowych i językowych, co prowadzi do interferencji nie tylko w systemie językowym, ale również kulturowym (Weinreich 1963: 91–92). Autor *Languages in contact* znaczną część zapożyczeń leksykalnych uzasadniał bezpośrednio szeroko rozumianymi zmianami kulturowymi,

m.in. w ekonomii, administracji, dziedzinach technicznych, które zachodzą we wspólnocie w sytuacji kontaktu. Jednocześnie zauważył on, że do rozprzestrzenienia się nowej leksyki w rodzimym języku danej grupy na skalę masową nie zawsze dochodzi w wyniku masowego kontaktu. Powyższe stwierdzenie jest najzupełniej zgodne z założeniami U. Weinreicha na temat natury zachowań językowych na poziomie grupy: do zaistnienia innowacji językowych nie jest konieczne zaangażowanie ogółu, a nawet większości członków danej społeczności – może do nich dojść nawet za przyczyną kilku osób (ibidem: 92). Źródłem tej hipotezy były badania z zakresu antropologii kulturowej prowadzone przez klasyka nauk socjologicznych Ralpha Lintona, który zakładał, „że sto osób może nauczyć się czegoś nowego równie łatwo, jak jeden człowiek”[24] (por. ibidem[*]).

Bazując na szeregu prac antropologicznych, Weinreich zwracał uwagę na materialny i niematerialny aspekt kontaktu kulturowego. Oprócz przenikania różnego rodzaju urządzeń, ubiorów czy innych elementów materialnych transmisji ulegają też elementy niematerialne, szczególnie blisko związane z wpływami na płaszczyźnie językowej. Czynniki o charakterze etniczno-kulturowym mogą wpływać na ograniczenia kontaktu jako takiego lub tylko w niektórych sferach. W celu wyjaśnienia działania tych mechanizmów twórca teorii kontaktów językowych po raz kolejny odwołał się do antropologiczno-lingwistycznych analogii. W odniesieniu do kwestii kulturowych przytoczony został przykład opisany przez Alfreda Kroebera – muzułmańskich społeczności, które z przyczyn obyczajowych długo broniły się przed przyjęciem gier hazardowych, ubezpieczeń i druku (por. Weinreich 1963: 92[**]). Natomiast w odniesieniu do zapożyczeń językowych podobna sytuacja została przedstawiona w pracy M. Weinreicha – w ogólnej masie zapożyczeń z języka niemieckiego aszkenazyjscy Żydzi unikali pojęć związanych z moralnością o jednoznacznie chrześcijańskich konotacjach, a przejmując niemieckie nazwy dni tygodnia,

---

* Linton, Ralph (red.). 1940. *Acculturation in seven American Indian tribes*, New York–London: D. Appleton-Century company.

** Kroeber, Alfred. 1948(1923). *Anthropology*, New York: Harcourt, Brace.

[24] Cyt. za: Weinreich 1963: 92.

utrzymali własne określenie soboty, czyli dnia świętego (por. Weinreich 1963*).

Opisane powyżej przykłady wyraźnie pokazują wpływ religii na kulturę danej grupy, a tym samym – na zachowania językowe jej członków. Podziały wyznaniowe w ramach społeczności w warunkach kontaktu językowego mogą być kolejnym nielingwistycznym kryterium, które pomaga ustalić granice pomiędzy grupami rodzimych użytkowników każdego z kodów. Wyznawana religia może ograniczać skalę kontaktu językowego w warunkach bilingwizmu. W historii badań mniejszości etnicznych i językowych opisanych zostało wiele sytuacji, w których wyznanie okazało się jednym z najważniejszych czynników zapobiegających zmianie kulturowej i językowej (Weinreich 1963: 92–93). Przytaczane w *Languages in contact* przykłady potwierdzają hipotezę o kongruencji zróżnicowań religijnych i językowych, jak choćby w opisanej sytuacji ukraińskich miast z początków XX w., w których podziały pomiędzy użytkownikami języka ukraińskiego, polskiego i jidysz pokrywały się z różnicami wyznaniowymi między unitami, katolikami i wyznawcami judaizmu (ibidem: 92). Jednak najdokładniej znaczenie religii dla bilingwizmu pokazuje opis sytuacji, w której członkowie dwujęzycznej społeczności różnią się od siebie tylko wyznaniem. W opisanej przez Willemsa społeczności niemieckich imigrantów w Brazylii protestanci byli w znacznie większym stopniu przywiązani do swojego języka ojczystego niż ich katoliccy ziomkowie, którzy pod względem wyznaniowym nie różnili się od brazylijskiego otoczenia (ibidem).

Podobne problemy były poruszane w wielu pracach na temat dwujęzyczności w 1. poł. XX w., a także stanowiły przedmiot odrębnego studium autorstwa Theodora Grentrupa (por. ibidem**). W odniesieniu do własnych obserwacji w Szwajcarii Weinreich zwrócił uwagę na szczególne znaczenie pokrywania się podziałów wyznaniowych

---

* Weinreich, Max. 1953. *Yiddishkat and yiddish; on the impact on language in Ashkenazic Jewry*, [w:] *Mordecai M. Kaplan Jubilee Volume*, New York: Jewish Theological Seminary of America.

** Grentrup, Theodor. 1932. *Religion und Muttersprache*. Deutschtum im Ausland 47. Münster (Westfalen).

i językowych na wielojęzycznych terenach wiejskich, choć przytoczony przez niego przykład ukraińskich miast sprzed I wojny światowej pokazuje, że wspomniane zróżnicowania nie ograniczają się jedynie do wsi (por. Weinreich 1963: 92–93).

Kolejne spośród proponowanych przez U. Weinreicha kryteriów pozalingwistycznego podziału dwujęzycznej społeczności – rasa ma znaczenie o tyle, o ile w danej społeczności podziały rasowe mogą stanowić przeszkodę w kontaktach między językami, np. przez brak akceptacji małżeństw mieszanych. Taka sytuacja była opisana w pracach cytowanego już wcześniej E. Willemsa na temat mniejszości etniczno-kulturowych w Brazylii, gdzie z powodu różnic rasowych o wiele rzadziej dochodziło do małżeństw między Brazylijczykami i japońskimi imigrantami, podczas gdy związki brazylijsko-niemieckie nie spotykały się z tak silnym oporem społecznym (ibidem: 93*).

Na podstawie wyników badań Carla Tavaglianiego U. Weinreich zauważył, że zróżnicowania płciowe są dość częstą przyczyną różnic stylistycznych w mowie poszczególnych członków danej wspólnoty (ibidem: 93–94**). Jednak sytuacje, w których podział językowy wewnątrz bilingwalnej grupy pokrywa się z różnicą płci, należą do rzadkości. Opierając się na publikacjach Friedricha Müllera i Ottona Jespersena, autor *Languages in contact* przywołał sytuację jednego z karaibskich plemion, którego członkowie porywali arawackie kobiety, w związku z czym przez pewien okres w danej grupie mężczyźni posługiwali się innym językiem niż ich partnerki (Weinreich 1963: 93–94***). Jednak ze względu na brak izolacji pomiędzy przedstawicielami obydwu płci i ich częste kontakty podobne podziały nie mają szans na utrzymanie się w dłuższej perspektywie czasowej. Nie zmienia to w niczym faktu przypisywania niektórych zachowań językowych ko-

---

* Willems, Emilio. 1946. *A aculturação dos alemães no Brasil; estudo antropológico dos imigrantes alemães e seus descendentes no Brasil*. Sao Paulo: Ed. Nacional; idem. 1948. *Aspectos da aculturação dos japoneses no estado do São Paulo*. Sao Paulo: Universidade do São Paulo.

** Tavagliani, Carlo. 1932. *Modificazioni del linguaggio nella parlata delle donne*, [w:] *Scritti in onore di Alfredo Trombetti*. Milano: Ulrico Hoepli, s. 82–146.

*** Müller, Friedrich (Max). 1879. *Grundriss der Sprachwissenschaft*. Vienna; Jespersen, Otto. 1922. *Language, its nature, development and origin*. London.

bietom, a innych – mężczyznom (ibidem: 94). Problematyka zróżnicowań językowych w bilingwalnej wspólnocie w zależności od płci była i jest poruszana przez wielu badaczy i choć trudno to kryterium uznać za podstawowy wyznacznik wewnątrzgrupowych podziałów, nie można go lekceważyć (por. m.in. Miodunka 2003: 140–144; Heller 2006: 152–168). Należy pamiętać, że zróżnicowaniu płciowemu towarzyszy określony podział ról społecznych, w związku z czym płeć może wpływać na wyznaczanie podziałów językowych we wspólnotach, w których w wyniku tradycyjnego podziału zajęć kobiety i mężczyźni mają nierówne szanse kontaktu z drugim językiem. Na poparcie tej hipotezy U. Weinreich przytoczył przykład z badań B. Récatasa w Macedonii, gdzie aromuńskie kobiety były najczęściej jednojęzyczne, podczas gdy ich mężowie dwu- lub wielojęzyczni (Weinreich 1963: 94*).

Kolejną potencjalną płaszczyznę kongruencji podziałów językowych i pozajęzykowych stanowi wiek członków grupy lub jej podgrup. Zdaniem twórcy teorii kontaktów językowych uwarunkowane pokoleniowo zróżnicowanie zachowań językowych w bilingwalnej społeczności pozwala z perspektywy synchronicznej zaobserwować zjawisko, które w ujęciu diachronicznym określane jest jako zmiana językowa, czyli przejście danej grupy od języka L_1 do L_2 (ibidem). Przytaczane przykłady potwierdzają tezę, że wewnątrzwspólnotowe podziały wynikające z wieku poszczególnych członków grupy na ogół nie są bardzo ostre, w związku z czym nie zakłócają w zbyt dużym stopniu komunikacji w danej społeczności. Jedna z opisanych propozycji metodologicznych, choć sam U. Weinreich traktował ją jako nieobligatoryjną, uzupełnia listę metod przenoszonych do badań dwujęzyczności wprost z badań społecznych. Otóż informacje na temat zróżnicowań w bilingwizmie poszczególnych pokoleń mogą być czerpane m.in. z danych pochodzących ze spisów powszechnych, jednak ze względu na znaczną ilość dodatkowych zmiennych trudno traktować je jako jedyne źródło w tego typu analizach (ibidem).

---

* Récatas, B. 1934. *L'Etat Actuel du Bilinguisme chez les Macedo-Roumains du Pinde et le Role de la Femme dans le Langage*. Paris: Librairie E. Droz.

W związku z określonymi wiekiem rolami społecznymi i wynikającymi z nich zajęciami w każdym pokoleniu dwujęzycznej społeczności mogą powstawać odmienne typy bilingwizmu. Różnice w języku dziadków i wnuków lub rodziców i dzieci w ramach poszczególnych rodzin odzwierciedlają w skali mikro zróżnicowania na poziomie całej wspólnoty (ibidem).

Punkt poświęcony nakładaniu się różnic pokoleniowych i językowych wymaga szczególnego komentarza. Na niespełna dwóch stronach autor *Languages in contact* zawarł bardzo wiele istotnych informacji i hipotez, które obecnie stanowią podstawowe tematy badawcze całych nurtów w socjolingwistyce i lingwistyce kontaktu. Pierwsze z nich odnoszą się do mechanizmów zmiany językowej[25] na przestrzeni pokoleń. Początkowo, np. w sytuacji migracji, drugi język opanowują przede wszystkim młodsi członkowie wspólnoty, a najstarsze pokolenie zwyczajowo kultywuje język rodzimy (nawet jeśli włada również językiem otoczenia). Ponieważ potomkowie migrantów, urodzeni i wychowywani w nowym kraju, często są już jednojęzyczni, jak w opisanej przez U. Weinreicha sytuacji mniejszości w Stanach Zjednoczonych, ich rodzice i dziadkowie dla utrzymania z nimi kontaktu[26] zmuszeni są do opanowania drugiego języka. Upowszechnienie się pełnego bilingwizmu w danej grupie niezależnie od wieku jej członków zwiastuje szybką zmianę językową (ibidem: 94–95). Kwestia zachowania języka mniejszości i zmiany językowej poruszana była przez wielu autorów, a punktem wyjścia poszczególnych analiz były zarówno przekształcenia systemów językowych, jak i zjawiska społeczne (zob. m.in. Garret 2005; Ostler 2011: 316–320; Dołowy-Rybińska 2011: 529–533).

Zanikającemu językowi mniejszości przypisywane są pewne szczególne funkcje, np. może on pełnić funkcję tajnego kodu, używanego przez przedstawicieli dwujęzycznej grupy w celu przekazania ukrytych informacji, które nie powinny być zrozumiane przez jedno-

---

[25] Problemowi zmiany językowej i jej społecznych uwarunkowań został poświęcony osobny podrozdział *Languages in contact* (Weinreich 1963: 106–109).

[26] Uriel Weinreich zauważył, że na ogół dzieci w dwujęzycznych rodzinach przynajmniej biernie znają język przodków, jednak nie mają ani chęci, ani potrzeby, by się nim posługiwać w sposób czynny (Weinreich 1963: 95).

językowe otoczenie (por. Weinreich 1963: 95; Willoughby 2009: 427). Tego typu zachowania stały się przedmiotem szczegółowych studiów, jak choćby analiz wykorzystania języka mniejszości w grach językowych[27] polegających na włączaniu pochodzących z niego elementów lub całych zwrotów do wypowiedzi w powszechnie rozumianym kodzie (zob. m.in. Rampton 1998; Paśko 2005).

Kolejna istotna obserwacja odnosiła się do stylistycznej specjalizacji w rodzimym języku wspólnoty wypieranym przez oficjalny język danego kraju. Wiąże się to z opisywanymi w wielu miejscach pracy Weinreicha emocjonalnymi relacjami osób dwujęzycznych z językiem używanym w dzieciństwie. Nawet w młodszym pokoleniu, które w wieku szkolnym najczęściej osiąga większą kompetencję w języku dominującym w danym kraju, występują przypadki transferu wyrażeń idiomatycznych, pieszczotliwych, intymnych, pejoratywnych i innych związanych z zaangażowaniem emocjonalnym (Weinreich 1963: 95).

Weinreich zauważył również, że utożsamianie mówienia w nowym języku z podążaniem z duchem czasu sprawia, że użytkownicy zanikającego języka starają się nadać mu nowoczesne i eleganckie brzmienie – wzorowane na języku otoczenia. Takie dążenia w opisanej przez Emilio Willemsa społeczności Niemców w Brazylii oraz w przedstawionej w pracy Carla M. Rosenquista sytuacji językowej Szwedów w Stanach Zjednoczonych zaowocowały nasileniem interferencji w ojczystych językach tych wspólnot (ibidem: 95*). Zakres wpływów języka dominującego na wszystkich poziomach systemowych sprawił, że stan ten został opisany jako „mowa w wysokim stopniu mieszana" (*highly mixed speech*) i określony jako faza przejściowa

---

* Willems, Emilio. 1946. *A aculturação dos alemães no Brasil; estudo antropológico dos imigrantes alemães e seus descendentes no Brasil*. Sao Paulo: Ed. Nacional; Rosenquist, Carl M. 1931–1932. *Changes in the acculturation of the Swedes in Texas*, „Sociology and Social Research" 16/1931–1932, s. 221–231.

[27] Jeden z najwybitniejszych specjalistów w zakresie dziecięcego bilingwizmu i rozwoju języka dzieci Werner F. Leopold opisał zjawisko tłumaczenia dla zabawy (*ludic translation*) – uprawianej przez bilingwalne dzieci gry językowej polegającej na tłumaczeniu fragmentów wypowiedzi, choć z punktu widzenia interakcji nie ma takiej potrzeby, ponieważ wszyscy uczestnicy danej sytuacji komunikacyjnej są dwujęzyczni (UP 2012).

przed pełną zmianą języka (Weinreich 1963: 95). Badania funkcjonowania mowy mieszanej i kodu mieszanego w warunkach bilingwizmu stanowią obecnie jeden z ważniejszych nurtów lingwistyki kontaktu i choć u współczesnych badaczy raczej nie znajdziemy bezpośrednich odwołań do opisanych powyżej hipotez Weinreicha, należy docenić intuicję twórcy teorii kontaktów językowych (por. Maschler 1998; Matras 2009: 288–307; Smułkowa 2010).

Status społeczny najczęściej nie stanowi samodzielnego kryterium podziału na grupy rodzimych użytkowników, lecz pokrywa się z innymi kryteriami, które stanowią jego podstawę (m.in. migracyjnym bądź lokalnym charakterem podgrupy, przynależnością etniczną, wyznaniem). Do pewnych oddziaływań na zachowania językowe grupy bilingwalnej dochodzi jednak za sprawą zespołu czynników związanych ze stratyfikacją społeczną. W przykładzie dwujęzycznej wspólnoty z Jawy, w której dwóm warstwom społecznym były przypisane odrębne języki, U. Weinreich odwołał się do rezultatów badań socjologicznych Ralpha Pierisa (Weinreich 1963: 95*). Takie sytuacje spotykane są jednak i w innych społecznościach, np. przedstawiciele wyższej i średniej klasy niemieckich imigrantów w Brazylii, ze względu na częstsze kontakty z lokalną ludnością, szybciej przechodzili na portugalski niż ich niżej sytuowani rodacy. Inicjacja zmiany językowej w wyższych warstwach społeczeństwa nie jest wyłączną domeną wspólnot imigranckich – podobne zjawisko zostało opisane w antropologiczno-językoznawczej pracy Juliusa Pokornego: w Irlandii przez długie lata ostoją lokalnego języka irlandzkiego były niższe warstwy społeczne, podczas gdy w wyższych sferach dokonała się zmiana językowa (Weinreich 1963: 95–96**). Podobnie jak w odniesieniu do innych kryteriów wewnętrznego podziału bilingwalnej grupy, również w przypadku współzależności statusu społecznego i zróżnicowań językowych Weinreich pisał o potrzebie przeprowadzenia szczegółowych badań socjolingwistycznych (Weinreich 1963: 96).

---

* Pieris, Ralph. 1951. *Bilingualism and cultural marginality*, „British Journal of Sociology" 2/1951, s. 328–339.

** Pokorny, Julius. 1936. *Substrattheorie und Urheimat der Indogermanen*, „Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien" 66/1936, s. 89–91.

Kolejnym czynnikiem pozwalającym na wyznaczenie granic w ramach dwujęzycznej społeczności jest podział na grupy zawodowe. Członkowie wspólnoty wykonujący niektóre profesje mogą posługiwać się własnym językiem, pełniącym określone funkcje w związku z realizowanymi zadaniami lub występującym w roli kodu niedostępnego dla osób z zewnątrz (ibidem). Autor *Languages in contact* przytoczył kilka przykładów grup zawodowych władających językiem odmiennym od reszty społeczności, np. krawców w Macedonii egejskiej lub żydowskich handlarzy bydłem w Alzacji, jednak nie przedstawił żadnych dokładniejszych informacji na temat stanu ich bilingwizmu w odniesieniu do sytuacji językowej na danym terytorium (Weinreich 1963: 96*).

Znaczenie ostatniego z kryteriów wyznaczania kongruencji pomiędzy językowymi i pozajęzykowymi podziałami – wiejskiego lub miejskiego charakteru terytorium, na którym funkcjonuje dana wspólnota – jest istotne przede wszystkim ze względu na zbieżność z innymi opisanymi już czynnikami, związanymi ze zróżnicowaniem społecznym, zawodowym i odmiennymi uwarunkowaniami terenu (ibidem: 96). Większość zmian językowych przybiera podobny wektor; zapoczątkowywane wśród ludności miejskiej, dopiero w dalszej kolejności przenikają na tereny wiejskie. Na taki kierunek procesów językowych zwracali uwagę lingwiści dialektolodzy, spośród których wyróżniał się Ferdinand Wrede i jego uczniowie, np. Theodor Frings, wzbogacający opis językoznawczy informacjami na temat wpływu prądów kulturowych i innych społecznych czynników na funkcjonowanie dialektów Nadrenii (ibidem: 96–97**). Weinreich zauważył również, że w niektórych społecznościach występują wiejsko-miejskie antagonizmy, jednak nie był w stanie stwierdzić, czy wrogość lub niechęć bardziej tradycyjnych mieszkańców wsi wobec zorientowanych na zmiany ośrodków miejskich może powstrzymać procesy interferencji albo zmiany językowej (ibidem: 97).

---

* Keller, O. 1934. *Die Geheimsprache der wandernden Kesselflicker der Val Colla, Tessin*, „Volkstum und Kultur der Romanen" 7/1934, s. 55–81.

** Wrede, Ferdinand (ed.). 1908–1941. *Deutsche Dialektgeographie*; Aubin, Hermann, Frings, Theodor i Müller, Joseph. 1926. *Kulturströmungen und Kulturprovinzen in den Rheinlanden*. Bonn.

Jak zauważył autor *Languages in contact*, w niektórych wspólnotach dwujęzycznych podziały językowe nie pokrywają się ze zróżnicowaniem społeczno-kulturowym, czyli przynależnością wyznaniową, etniczną, wiekiem, miejscem zamieszkania i innymi kryteriami pozajęzykowymi. Zarówno w jego własnych badaniach, jak i w studiach innych autorów opisywane były podobne sytuacje. Na przykład, zgodnie z obserwacjami badacza niemieckich diaspor Gerharda Wernera, w wielojęzycznym południowym regionie Węgier doszło do rozmycia podziałów etnicznych na Węgrów, Niemców i Słoweńców. Kwestia nieostrych podziałów etnicznych została poruszona także w kontekście mieszkańców Polesia, określających siebie mianem „tutejszych" oraz żyjącej na pograniczu niemiecko-duńskim społeczności Blakkede (ibidem: 97–98*). Na podstawie opisanych sytuacji U. Weinreich doszedł do następujących wniosków:

> Brak zróżnicowania na gruncie społeczno-kulturowym, które mogłoby umocnić istniejące podziały językowe, ułatwia dokonanie się zmiany językowej. Prawdopodobnie jest też jednym z czynników osłabiających odporność danych systemów na interferencję, a więc sprzyja obustronnym wpływom językowym (Weinreich 1963: 98).

Powyższe stwierdzenie stanowi jaskrawy przykład włączenia socjologii, antropologii kulturowej i innych nauk społecznych do badań językoznawczych już na etapie teoretycznym. Niestety, brak dokładniejszych informacji na temat wspomnianych w przykładach społeczności i niestaranność w ich opisie[28] dość istotnie obniżają ocenę empirycz-

---

* Werner, Gerhard. 1936. *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde" 31/1936, s. 111–285; Beck, Robert. 1938. *Schwebendes Volkstum im Gesinnungswandel*, Stuttgart.

[28] Pisząc o tożsamości etnicznej mieszkańców Polesia, U. Weinreich stwierdził, że używają oni w stosunku do siebie określenia „tutejsi", nie czując się do końca ani Polakami, ani Rosjanami (Weinreich 1963: 98). Mówienie o „rosyjskości" Polesia jest nie na miejscu, ponieważ podstawowa alternatywa identyfikacji narodowościowej w tym regionie polegała na wyborze pomiędzy etnosem polskim a białoruskim oraz ukraińskim. Utożsamienie się z Rosją mogło dokonywać się wśród przedstawicieli wyższych warstw społecznych, a zwłaszcza miejskiej inteligencji, ale nie dotyczyło

nych podstaw niektórych elementów metodologii kontaktów językowych. Wobec ogromnej liczby przykładów opisywanych w *Languages in contact* pewne niedociągnięcia były nie do uniknięcia. Nie rzutują one jednak negatywnie na ogólną wartość opracowania U. Weinreicha, ponieważ prezentowana w nim metodologia nie ma charakteru teorii szczegółowej i w przypadku aplikacji w konkretnej sytuacji wymaga doprecyzowania i modyfikacji w zakresie licznych elementów fakultatywnych, do których zaliczają się m.in. poszczególne czynniki kształtujące bilingwizm na poziomie indywidualnym i grupowym. Zdecydowanie większą wagę w kontekście całościowej oceny teorii kontaktów językowych mają wnioski podsumowujące rozważania na temat kongruencji zróżnicowań językowych i pozajęzykowych w warunkach bilingwizmu. U. Weinreich zauważył, że analiza społeczno-kulturowych kryteriów podziałów wewnątrz dwujęzycznej społeczności dodatkowo komplikuje problem określenia dominującej pozycji jednego z kodów. Ponieważ w różnych sferach przy zastosowaniu równych kryteriów układ dominacji i podporządkowania może ulegać modyfikacji, ustalenie hierarchii języków wiąże się z koniecznością ewaluacji ich funkcji społecznych (por. Weinreich 1963: 98). Jednak nawet sytuacje, w których różnice w społecznym statusie dwóch kodów legitymizują stwierdzenie wyraźnej dominacji jednego z nich, nie determinują w sposób jednoznaczny wektora wpływów językowych: interferencja zachodzi nie tylko w języku o niższym statusie, również kod dominujący nie jest od niej wolny. Na poparcie tego niezwykle istotnego spostrzeżenia U. Weinreich przytoczył kilka przykładów, m.in. niemieckiego używanego w krajach bałtyckich, który mimo swojego wysokiego prestiżu ulegał pewnym wpływom języków o niższym statusie – estońskiego i ło-

ludności wiejskiej. Ten przykład jest dyskusyjny również z innych względów – podziałów językowych, ponieważ mimo istniejącego w opisywanym przez U. Weinreicha okresie do wybuchu II wojny światowej na Polesiu silnego zróżnicowania językowego w społeczności „ludzi tutejszych" funkcjonował język określany jako ruski, prawosławny, prosty (Obrębski 2007: 272–273; Golachowska 2008: 154–159). Bez odniesienia do regionalnego zróżnicowania Polesia i informacji na temat ukraińskich i białoruskich gwar nazywanych potocznie mową „ruską" przywołana w *Languages in contact* sytuacja nie dostarcza żadnych istotnych informacji, nie stanowiąc również wiarygodnego uzasadnienia dla wysuwanych hipotez.

tewskiego (ibidem). Trudno nie zgodzić się z twórcą teorii kontaktów językowych, że badania zbieżności podziałów pomiędzy grupami rodzimych użytkowników każdego z języków z różnicami o naturze społeczno-kulturowej zasługują na uwagę, ponieważ pozwalają na wykrycie schematów wpływu określonych zachowań na wzmocnienie bądź osłabienie poziomu interferencji językowej (ibidem: 99).

1.4.2.4. Symboliczny status języka i jego znaczenie dla kształtowania bilingwizmu na poziomie grupy

Wśród socjologicznych i psychologicznych zjawisk wpływających na sytuację językową i strukturę języka w warunkach bilingwizmu niebagatelne znaczenie mają czynniki o naturze symbolicznej, które niejednokrotnie niwelują poziom interferencji niezależnie od uwarunkowań społeczno-kulturowych. Symboliczne znaczenie języka jest uzależnione od stosunku, jaki ma do niego posługująca się nim społeczność. Taka relacja określana jest w socjologii mianem postawy, czyli

> ogółu względnie trwałych dyspozycji do oceniania danego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom, względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu, i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu (Nowak 1973: 23).

W teorii kontaktów językowych pozytywna, nacechowana emocjonalnie ocena języka przez jego użytkowników, która ma wpływ na działania grupy, została określona jako „lojalność językowa" (*language loyalty*). U. Weinreich nie zdefiniował tego pojęcia wprost, ale na zasadzie analogii z postawą społeczeństwa wobec przynależności narodowej: „lojalność językowa odnosi się do języka w takim stopniu, w jakim nacjonalizm dotyczy narodowości" (Weinreich 1963: 99). Inspiracją dla takiego rozumienia lojalności językowej było zaproponowane przez Hansa Kohna pojęcie lojalności narodowej*. Zagad-

* Kohn, Hans. 1945. *The idea of nationalism: a study in its origin and background*, New York: Macmillan Co.

nienie wzajemnych relacji idei nacjonalizmu i języka było poruszane również przez innych badaczy: socjologów, politologów i przedstawicieli innych dyscyplin (por. Weinreich 1963: 100*). W tej sytuacji do analizy językoznawczej zostało wprowadzone socjologiczne pojęcie postawy[29]. Jest to również przykład oczywistych inspiracji dorobkiem nauk społecznych.

Przywiązanie do własnego języka pomaga członkom danej społeczności zachować integralność grupową. Emocjonalna postawa wobec języka, podobnie jak i lojalność wobec idei własnego narodu stanowią ważne czynniki umożliwiające odróżnienie swoich od obcych. Za Maxem H. Boehmem U. Weinreich zauważył, że lojalność językowa w sytuacji kontaktu pełni taką samą funkcję, jak poczucie jedności z własnym narodem na pograniczach etnicznych (por. ibidem).

Podczas rozważań na temat emocjonalnych relacji z językiem twórca teorii badań bilingwizmu często nawiązywał do opracowań z zakresu socjologii lub nauk jej pokrewnych. Wyjaśniając genezę tego typu postaw, odwołał się do słów klasyka antropologii kulturowej Alfreda Kroebera, który wskazywał na znaczenie wspomnień z dzieciństwa i nostalgicznych nastrojów dla relacji jednostki z jej ojczystą kulturą (ibidem: 99–100**). Na tej podstawie Weinreich zaryzykował nawet stwierdzenie, że pewne, co najmniej podstawowe emocjonalne zaangażowanie w stosunku do języka ojczystego – poznawanego w pierwszym okresie życia – występuje u każdego człowieka, a kwestią niewiadomą jest jedynie siła tych emocji (Weinreich 1963: 99–100).

Zjawisko lojalności językowej z jednej strony zostało przyrównane do postaw nacjonalistycznych, z drugiej zaś do zachowań natywistycznych. Kiedy w sytuacji kontaktu dwóch grup jedna z nich zdaje sobie sprawę, że druga społeczność jest liczniejsza, zasobniejsza lub

---

* Boehm, Max Hildebert. 1932. *Das eigenständige Volk: volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

** Kroeber, Alfred. 1948 (1923). *Anthropology*, New York: Harcourt, Brace.

[29] Określając lojalność językową, Weinreich nie używa wprawdzie terminu „postawa" (*attitude*), ale definicja „nie wprost" i opisane relacje między społecznością a używanym przez nią językiem nie pozostawiają wątpliwości co do swojego charakteru (por. Weinreich 1963: 99–101; Nowak 1973: 23).

bogatsza kulturowo, najczęściej prowadzi to do działań o charakterze natywistycznym, czyli zabiegów mających na celu ochronę i zachowanie własnej kultury. Autor *Languages in contact* takie rozumienie natywizmu przejął z antropologii, a przede wszystkim z twórczości A. Kroebera oraz R. Lintona (por. ibidem: 100–101). Powołując się na tego ostatniego, Weinreich przedstawił kilka hipotetycznych układów, w których może dojść do aktywizacji zachowań natywistycznych. Poczucie nierówności statusu grup, a tym samym również – zagrożenia, jest często subiektywne: dana społeczność może odczuwać wyższość kulturową w stosunku do kontaktującej się z nią wspólnoty, a jednocześnie obawiać się jej dominacji, np. w związku z jej potencjałem demograficznym lub militarnym. Należy również pamiętać o możliwym nierównym podziale funkcji języków, jakimi posługują się wspomniane grupy, ponieważ w zależności od sfery życia[30] każdy z tych kodów może okazać się dominującym lub podporządkowanym. Z kolei sytuacja, w której obydwie wspólnoty znajdujące się w kontakcie są zadowolone z istniejącego status quo, nie będzie sprzyjała odruchom obronnym ze strony żadnej z nich (ibidem: 101–102[*]).

Na podstawie powyższych rozważań można dojść do wniosku, że jednym z głównych źródeł lojalności językowej jest przekonanie grupy o własnej wartości[31]. Odwołując się do słów R. Lintona, Weinreich dokonał innego, niezwykle istotnego spostrzeżenia na temat dbałości o czystość języka i pozytywnych postaw wobec niego. Otóż na gruncie antropologicznym najsilniejsze tendencje natywistyczne w imigranckich wspólnotach obserwowane są u osób, które chciałyby zachować swój status sprzed momentu migracji, a jednym z działań, które miałyby im pomóc w osiągnięciu tego celu, jest kultywowanie wartości, w tym również języka, przeniesionych z dawnej ojczyzny (por. ibidem: 101).

---

* Linton, Ralph (red.). 1940. *Acculturation in seven American Indian tribes*, New York–London: D. Appleton-Century company.

[30] Sytuacja społecznej dyferencjacji sfer użycia języków w połączeniu z określeniem dominacji jednego z kodów po raz kolejny nasuwa skojarzenia z opisanym przez Ch. Fergusona zjawiskiem dyglosji (Ferguson 1959).

[31] Pojęcie lojalności językowej jest w dużej mierze związane z prestiżem języka, której to kwestii został poświęcony odrębny podrozdział.

Język może być postrzegany jako jeden z symboli grupowych, a jego rola w przestrzeni symbolicznej, w związku z poczuciem lojalności językowej użytkowników danego kodu, często stanowi ważny czynnik powstrzymujący interferencję. Silne symboliczne znaczenie języka jest szczególnie często obserwowane w sytuacjach, w których dany kod posiada ustaloną i ogólnie przestrzeganą normę[32] (por. ibidem*). Społeczność przywiązująca dużą wagę do swojego języka będzie się starała powstrzymać przejawy interferencji, kładąc nacisk na standaryzację kodu. Duże znaczenie dla dbałości o czystość języka ma wpływ otoczenia i utrzymywane kontakty. Powyższe założenie znalazło potwierdzenie w niejednokrotnie wspominanej przez Weinreicha sytuacji niemieckich imigrantów w Brazylii: w części wspólnoty, która utrzymywała stosunki z niemieckimi intelektualistami i w związku z tym miała stały kontakt z literackim wariantem niemczyzny, zaobserwowano niższy poziom interferencji niż u pozostałych członków diaspory (Weinreich 1963: 102). Z kolei James Bossard opisał odwrotny efekt wpływu otoczenia na dbałość o normy językowe. W środowisku dużych miast, zwłaszcza u młodych ludzi, zaobserwował on celowe omijanie standardów, co miało służyć utrzymaniu dobrych relacji z posługującą się potocznym lub mieszanym wariantem języka większością. W ten sposób osoby będące w stanie unikać interferencji w swojej mowie nie robią tego, ponieważ nie chcą, by ich zachowanie było zinterpretowane jako chęć wywyższania się ponad otoczenie (ibidem**).

Weinreich dostrzegał znaczenie standaryzacji dla ostatecznego poziomu interferencji, będąc jednocześnie świadomym, że przytaczane

---

* Vossler, Karl. 1925. *Sprache und Nationalgefühl*, [w:] idem, *Geist und Kultur der Sprache*, Heidelberg, s. 130–148.

** Bossard, James. 1945. *The bilingual individual as a person – linguistic identification with a status*, „American Sociological Review" 10/1945, s. 699–709.

[32] W pewnym sensie dochodzi tu do wzajemnego umacniania się czynników: zestandaryzowany język łatwiej jest traktować jako symbol, w związku z czym jego użytkownicy przejawiają wobec niego większą lojalność, co z kolei pozwala na unikanie interferencji i zachowanie standardu (Weinreich 1963: 99–100). Oczywiście opisany schemat, którego obraz wyłania się z hipotez U. Weinreicha, jest swoistym typem idealnym, podczas gdy w rzeczywistych sytuacjach kontaktu językowego współdziałanie czynników może zostać zakłócone.

przez niego przykłady jedynie sygnalizują pewne tendencje, nie dając jednak obrazu całościowego. Ze względu na wagę czynnika standaryzacji w kształtowaniu dwujęzyczności postulował więc przeprowadzenie kompleksowych badań socjolingwistycznych w zakresie procesów tworzenia i zachowywania norm językowych lub choć przypadków ich łamania (ibidem).

1.4.2.5. Okres trwania sytuacji kontaktu i jego możliwe konsekwencje: powstawanie języków nowych oraz zmiana językowa

Kolejny omówiony przez autora *Languages in contact* parametr określający sytuację kontaktu, a mianowicie czas jego trwania, wywiera w stosunku do postawy lojalności językowej odmienny wpływ na ogólny zakres interferencji w języku. Poszczególne elementy systemu językowego, które na początku sytuacji kontaktu funkcjonują w swojej wyjściowej formie, z biegiem czasu podlegają przekształceniom, których skala i intensywność są uzależnione od oddziaływania czynników o naturze społeczno-kulturowej, przy czym bardzo istotne znaczenie ma czas trwania tych wpływów. Ponieważ charakterystyka każdej sytuacji kontaktu wymaga uwzględnienia wielu parametrów, niezmierne trudne jest stwierdzenie, jak długo społeczność językowa musi być poddawana działaniu czynników językowych oraz pozajęzykowych, aby przyniosło to określony efekt w postaci interferencji w mowie danej wspólnoty. W celu zilustrowania takich wpływów została przywołana sytuacja opisana w pracy Josepha Sadlo na temat polszczyzny dzieci polskich imigrantów we Francji. Według J. Sadlo trzy lata okazały się wystarczającym okresem do zaobserwowania francuskich wpływów na fonetykę języka polskiego, co zaowocowało zlaniem się polskich sybilantów *ś*, *ź*, *ć* z afrykatami *š*, *ž*, *č* (Weinreich 1963: 104*). Pewnych informacji na temat znaczenia długotrwałości kontaktu z innym systemem językowym dla interferencji w języku rodzimym do-

* Sadlo, Joseph. 1935. *Influences phonétiques françaises sur le langue des enfants polonaises en France*, Paris.

starczają też badania w zakresie nauczania i przyswajania drugiego języka. Jednak, jak trafnie zauważył U. Weinreich, odnoszą się one do odmiennych od codziennej rzeczywistości warunków instytucji edukacyjnej (ibidem).

Wobec braku jednoznacznych i kompleksowych badań oddziaływania czynnika czasu na kształt interferencji twórca teorii kontaktów językowych starał się znaleźć analogie z badaniami antropologicznymi. Robert Redfield, Ralph Linton i Melville Herskovitz zauważali znaczenie długości trwania kontaktu w prowadzonych przez nich analizach kontaktów kulturowych. Poszukując socjologicznych i antropologicznych inspiracji metodologicznych, U. Weinreich nie zamierzał jednak ślepo kopiować metod innych badaczy, zwłaszcza jeśli nie były one do końca przekonujące. W odniesieniu do znaczenia czynnika czasu w sytuacjach kontaktu kulturowego zwrócił on uwagę na zbyt małą liczbę diachronicznych badań zagadnienia akulturacji oraz na brak odpowiedniego podejścia badawczego w analizach współczesnych mu antropologów (ibidem: 103–104*).

Kolejna kwestia związana z bilingwizmem również należy do skomplikowanych. Obok ustabilizowanej dwujęzyczności i zmiany językowej jedną z możliwych dróg rozwoju sytuacji kontaktu językowego jest krystalizacja nowego języka. Stwierdzenie U. Weinreicha: „Niektóre sytuacje kontaktu prowadzą do powstania nowego kodu, podczas gdy inne nie" (Weinreich 1963: 104) jest nadzwyczaj banalne, a przywołane przykłady nie ułatwiają wykrycia mechanizmów decydujących o takim, a nie innym kierunku ewolucji konkretnej dwujęzycznej sytuacji. Zdaniem autora *Languages in contact* do powstania nowego systemu językowego na podstawie dwóch kontaktujących się struktur konieczne jest zaistnienie zespołu czynników o charakterze językowym i pozajęzykowym. W celu stwierdzenia krystalizacji języka L_3 na bazie L_1 i L_2 zaproponował on weryfikację potencjalne-

---

* Redfield, Robert. Ralph Linton i Melville Herskovitz. 1938. *Outline for the study of acculturation*, w: Herskovitz, Melville (red.), *Acculturation; the study of culture contact*. New York: J. J. Augustin; Beals, Ralph. 1953. *Acculturation*, w: Kroeber Alfred (red.), *Anthropology today*, Chicago: University of Chicago Press, s. 621–641.

go nowego kodu w oparciu na 4 kryteriach: a) stopnia zróżnicowania w stosunku do systemów stanowiących jego podstawę; b) stabilności nowej normy; c) różnorodności funkcjonalnej oraz d) subiektywnej oceny użytkowników nowego języka (ibidem: 105–106). Do ich spełnienia powinno dojść w sytuacji, w której nowy język stanie się dla danej grupy społecznej pierwszym i podstawowym językiem. Pierwsze z kryteriów ma charakter strukturalny i odnosi się do różnic systemowych pomiędzy nowym kodem L_3 i stanowiącymi jego źródło systemami L_1 i L_2. Nowy język musi być możliwy do wyodrębnienia, ponieważ w przeciwnym razie należałoby go potraktować jako wariant jednej ze struktur źródłowych (ibidem: 105). Niestety, ponieważ brak jednoznacznej skali, która pozwoliłaby na ustalanie, jakiego rodzaju różnice strukturalne uprawniają nas do mówienia o nowym języku, ostatecznym argumentem jest tu kryterium wymienione przez U. Weinreicha jako ostatnie – subiektywna ocena społeczna, uzależniona od szeregu pozajęzykowych, socjokulturowych czynników (ibidem: 106). Weryfikacja pozostałych dwóch punktów powinna potwierdzić względną trwałość form nowo utworzonego języka – brak stabilizacji oznacza, że krystalizacja jeszcze się nie dokonała, w związku z czym nie ma pewności, czy proces kształtowania się nowego systemu dobiegnie końca. Pisząc o stabilizacji normy językowej, U. Weinreich trafnie zauważył jej związek z eliminacją interferencji, która z kolei jest możliwa w momencie zaistnienia społecznych mechanizmów dbałości o czystość języka (ibidem: 105–106). Zatem również to kryterium jest w dużej mierze uzależnione od postaw użytkowników języka i ich subiektywnej oceny nowo powstającego kodu.

Duże znaczenie ma również zakres funkcjonalny nowego języka. Ocena uniwersalności zastosowania kodu służy odróżnieniu „pełnoprawnego" języka od specjalistycznego żargonu, obsługującego wybraną sferę aktywności członków badanej społeczności. Kryterium to zostało wprowadzone m.in. pod wpływem wyników badań Johna Reinecke na temat języków kreolskich, z których wynika, że języki o ograniczonej funkcji, np. wykorzystywane tylko w handlu, bardzo rzadko urastają do rangi języka ojczystego jakiejkolwiek społeczności

(por. ibidem: 106*). Również w kwestii funkcjonalnej różnorodności danego kodu duże znaczenie mają postawy jego użytkowników. Do świadomego poszerzenia zakresu funkcji nowego języka może dojść za przyczyną decyzji administracyjnych, np. kiedy zostanie on wprowadzony do szkół, kościołów i zostaną podjęte działania w celu utworzenia pisemnego wariantu (ibidem).

Rozważania U. Weinreicha na temat powstawania nowych języków opierały się na empirycznych studiach zmiany językowej w kilku społecznościach, ale nie ograniczył się on bynajmniej do egzegezy cytowanych źródeł, tworząc na ich podstawie wartą uwagi koncepcję weryfikacji faktycznego powstania nowego systemu (ibidem: 104–106**). Badania poświęcone nowym językom powstającym w warunkach kontaktu, a przede wszystkim systemów pidgin lub kreolskich, stanowią dziś ważny nurt lingwistyki kontaktu oraz socjolingwistyki (zob. m.in. Matras, Bakker 2003; Krouwerberg, Singler 2011). Nawet jeśli w opracowaniach poświęconych tym zagadnieniom brak bezpośrednich odwołań do twórczości U. Weinreicha, ich autorzy podążają wyznaczonymi przez niego szlakami, np. określając socjologiczno-psychologiczne warunki powstawania nowych języków i podkreślając znaczenie subiektywnych odczuć ich użytkowników; jak twierdzi Sarah Thomason – do krystalizacji nowej normy powstałej w wyniku kontaktu dwóch systemów dochodzi najczęściej wtedy, kiedy staje się ona jednym z wyznaczników tożsamości danej grupy (Thomason 2003: 35–36).

Niektóre z czynników prowadzących do zmiany językowej zostały przez Weinreicha zasygnalizowane podczas charakterystyki bilingwizmu na poziomie ponadindywidualnym, a zwłaszcza pozajęzykowych wyznaczników granic między grupami rodzimych użytkowników. W przypadku wszystkich tych kryteriów ogólny wniosek na temat przyczyn zmiany językowej był podobny – zjawisko to wiąże

---

* Reinecke, John. 1938. *Trade jargons and Creole dialects as marginal languages*, „Social Forces" 17/1938, s. 107–118.

** Rees, W. 1939. *Le bilinguisme des pays celtiques*. Rennes: Impr. Simon; Hellinga, W. 1940. *Het Stadtfries en de problemen van taalverhoudingen en taalinvloed*, „Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde" 59/1940, s. 125–158.

się z zanikiem wszelkich społeczno-kulturowych podziałów wewnątrz dwujęzycznej społeczności, w związku z czym w pewnym momencie grupa nie odczuwa potrzeby posługiwania się dwoma kodami i „przełącza się" (*shift*) na jeden z nich.

W opisie zagadnienia zmiany językowej U. Weinreich odwoływał się do badań socjolingwistycznych prowadzonych w różnych wielojęzycznych społecznościach (Weinreich 1963: 106–109*). Na ich podstawie doszedł do wniosku, że do porzucenia jednego z języków na rzecz drugiego przyczyniają się przede wszystkim czynniki pozastrukturalne. Inne istotne spostrzeżenie dotyczy zakresu zmiany językowej. Zdaniem autora *Languages in contact* punktem wyjścia do opisu tego procesu powinna być analiza funkcji języka, co do którego pojawiły się podejrzenia odnośnie do jego zaniku. W wielu wypadkach odejście od języka L_1 na rzecz L_2 w danej wspólnocie dokonuje się w zakresie niektórych funkcji i sfer tematycznych. Jako przykład częściowej zmiany językowej (*partial shift*) – przeciwstawionej zmianie pełnej (*total shift*) – U. Weinreich przywołał sytuacje grup imigranckich, które zachowują język ojczysty w sferze rodzinnej, a językiem otoczenia posługują się w sytuacjach oficjalnych, np. dorośli w kontaktach z administracją, a dzieci – w szkole (ibidem: 106–108). Zjawisko częściowej zmiany językowej, zwłaszcza jako etap pośredni przed całkowitym wyparciem starego języka przez nowy, stanowi interesujący problem badawczy. W kontekście poszukiwań uniwersalnych czynników kształtujących dwujęzyczność szczególnie celna jest uwaga U. Weinreicha, by przeprowadzić badania zorientowane na ustalenie kolejności, w jakiej zmiana językowa dokonuje się w poszczególnych domenach, i jaki jest jej zakres (por. ibidem: 107).

Inny istotny postulat związany z badaniami zmiany językowej dotyczył potrzeby uwzględnienia w tych analizach opisywanych wcześniej sytuacji, w których dochodzi do kongruencji podziałów językowych (grupy rodzimych użytkowników) ze zróżnicowaniem spo-

---

* Ziekursch, Irene. 1941. *Angelsachsentum und Keltentum im heutigen Schottland*, „Anglia" 65/1941, s. 303–327; Smith, Christina A. 1948. *Mental testing of Hebridean children in Gaelic and English*, London.

łeczno-kulturowym. W ten sposób możliwe jest określenie korelacji pomiędzy dokonującą się zmianą językową a zjawiskami o naturze pozajęzykowej, jak to zostało przedstawione na przykładzie opisu kilku dwujęzycznych społeczności. W badanej przez E. Willemsa niemieckiej diasporze w Brazylii tempo przejścia z niemieckiego na portugalski było związane z podziałami wyznaniowymi i społecznymi – zmiana dokonywała się szybciej wśród katolików oraz osób lepiej wykształconych, natomiast wyznanie protestanckie i niski poziom wykształcenia sprzyjały zachowaniu języka ojczystego. Z kolei Georg Gerullis, badając dwujęzyczne litewsko-niemieckie tereny Prus Wschodnich, zaobserwował różnice tempa procesów językowych w poszczególnych grupach zawodowych. Robotnicy i rzemieślnicy byli znacznie bardziej skłonni do porzucenia litewskiego na rzecz niemczyzny niż rolnicy, co G. Gerullis tłumaczył konserwatywnymi postawami wśród chłopstwa (por. ibidem: 108*).

Jednak podobnie jak w wypadku innych hipotez, również i w odniesieniu do zmiany językowej U. Weinreich przestrzegał przed wyciąganiem prostych wniosków z zamiarem ich uniwersalnej aplikacji, między innymi opisując sytuacje nietypowe lub takie, w których mimo działania całego zespołu czynników sprzyjających zmianie językowej nie doszło do zaniku języka mniejszości. Przykładem nietypowej sytuacji może być opisana przez Paula Selka zmiana językowa w Szlezwiku, gdzie został zrealizowany schemat wyparcia języka o niższym statusie i prestiżu (miejscowy duński dialekt) przez wyżej oceniany kod (standardowy niemiecki). Jednak bardziej wnikliwa analiza wspomnianej sytuacji prowadzi do wniosku, że kwestia prestiżu nie była najistotniejszym czynnikiem wywołującym zmianę, ponieważ używany przez tę samą społeczność i mający status podobny do wypartej gwary duńskiej dialekt dolnoniemiecki zachował część swoich funkcji (ibidem**). Z kolei w kilku innych społecznościach wystąpiły wszystkie lub prawie wszystkie powszechnie znane czynniki sprzyjające

* Gerullis, Georg. 1932. *Muttersprache und Zweisprachigkeit in einem preussich-litauischen Dorf*, „Studi Baltici" 2/1932, s. 59–67.

** Selk, Paul. 1943. *Die Dynamik des Sprachwechsels in Schleswig*, w: *Volkwerdung und Volkstumwandel*, Leipzig, s. 21–40.

zmianie językowej, ale przez długi czas nie dochodziło do wyparcia języka o niższym statusie. Przyczyną takiego stanu rzeczy okazało się odrodzenie lojalności językowej rodzimych użytkowników *Schwyzertüütsch* w Szwajcarii lub fryzyjskiego w Holandii (por. ibidem).

Analizy zaniku i śmierci języków (*language death*) stanowią ważny nurt współczesnej socjolingwistyki i badań dwujęzyczności. Wiele spośród przewidywań i wstępnych hipotez U. Weinreicha znalazło potwierdzenie w późniejszych badaniach. W kontekście ogólnej oceny jego teorii najważniejsza wydaje się przestroga przed zbytnimi uproszczeniami i generalizacją wniosków. Również współcześni specjaliści w zakresie problematyki zmiany i śmierci językowej podkreślają indywidualną specyfikę każdej społeczności z jej sytuacją językową: istnieją pewne ogólne zjawiska językowe i pozajęzykowe powtarzające się w wypadku większości zamierających języków, jednak wobec wielości tych czynników i zróżnicowania ich skali wyniki wielu obserwacji wciąż zaskakują badaczy (zob. m.in. Denison, Tragut 1990; Crystal 2000; Sperlich 2005).

1.5. Postulaty metodologiczne *Languages in contact* i zasygnalizowane problemy badawcze

Ostatni i zarazem najkrótszy rozdział *Languages in contact* zawiera ogólne uwagi na temat metod i problemów badawczych w zakresie lingwistyki kontaktu. Pierwsza z uwag U. Weinreicha dotyczyła potrzeby zastosowania szerokiej perspektywy badawczej w opisie bilingwizmu, przez co rozumiał on uwzględnienie perspektywy pozajęzykowej: socjologicznej, psychologicznej i kulturoznawczej. W tym wypadku istotne nie jest samo podejście badawcze, które twórca teorii kontaktów językowych sygnalizował w całej pracy wielokrotnie, ale odniesienie jego postulatów metodologicznych do twórczości innych językoznawców. Przede wszystkim U. Weinreich wskazywał na swoje lingwistyczne inspiracje, np. zauważył, że problematyka dwujęzyczności pojawiała się w lingwistyce od dawna i jako przykład przytoczył klasyfikację sytuacji kontaktu G. Hempla z 1898 r. (Weinreich

1963: 112*). Docenił również wkład przedstawicieli Praskiego Koła Lingwistycznego w opis kontaktów językowych na płaszczyźnie fonetycznej; według nich każdy z systemów w każdej chwili mógł doświadczyć interferencji ze strony znajdujących się z nim w kontakcie języków. Uwidacznia się to zwłaszcza w ligach językowych (*Sprachbund*), kiedy nawet w genetycznie odrębnych językach można zaobserwować wspólne zjawiska (Weinreich 1963: 112**). Jednocześnie autor *Languages in contact*, opisując źródła swoich przemyśleń, wskazał na autorów, którzy już przed nim starali się wyjaśniać zjawiska językowe za pomocą odniesień do uwarunkowań pozastrukturalnych, np. geograficznych, jak w przypadku Franza Boasa, Edwarda Sapira i ich uczniów (Weinreich 1963: 112***). Również André Martinet nie ograniczał się do analizy samego języka i w swoich badaniach dwujęzyczności uwzględniał społeczno-kulturowe uwarunkowania interferencji fonetycznej w kontaktach hiszpańsko-baskijskich (ibidem****).

Wspomniane przykłady pokazują, że U. Weinreich nie był pierwszym badaczem bilingwizmu, który zwrócił uwagę na pozajęzykowe czynniki kształtujące interferencję i samą dwujęzyczność, jednak tylko on zdecydował się stworzyć na podstawie tych przesłanek uniwersalny system teoretyczny. Jednocześnie był świadomy, że wiele jego hipotez wymaga szczegółowego zbadania i uściślenia na podstawie konkretnych przykładów empirycznych. Najbardziej pożyteczne dla rozwoju teorii kontaktów językowych miały być jego zdaniem badania prowadzone na obszarach charakteryzujących się wielością i różnorodnością

---

* Hempl, G. 1898. *Language-rivalry and speech-differentiation in the case of race-mixture*, „Transactions of the American Philological Association" 29/1898, s. 31–47.

** Troubetzkoy, Nikolay. 1928. *Proposal 16*, w: „Actes", *First International Congress of Linguistics*, Leiden.

*** Boas, Franz. 1889. *On alternating sounds*, „American Anthropologist" 2/1889, s. 47–53; Sapir, Edward. 1949. *Language*, w: *Encyclopedia of the Social Sciences*, t. IX, przedruk w: *Selected writings* (red. D. G. Mandelbaum), Berkeley–Los Angeles, s. 7–32.

**** Martinet, André. 1952–1953. *Diffusion of languages and structural linguistics*, „Romance Philology" 6/1952–1953, s. 5–13.

kontaktów językowych oraz kulturowych, przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych i na Bałkanach (ibidem: 113–115).

Sygnalizując istotne jego zdaniem problemy badawcze związane z kontaktem językowym i dwujęzycznością, U. Weinreich powołał się na dziesiątki opracowań z zakresu socjo- i psycholingwistyki, socjologii, antropologii, glottodydaktyki i innych dziedzin. Jego rozważania nie dotyczyły bilingwizmu bezpośrednio, ani nawet wpływu czynników społeczno-kulturowych na zjawiska językowe, ale procesów przebiegających w odwrotnym kierunku, czyli wpływu dwujęzyczności na społeczną i psychiczną formację jednostki. Pierwszym z omówionych zjawisk był wpływ bilingwizmu na rozwój intelektualny dwujęzycznej osoby. Przytoczone przez U. Weinreicha wyniki badań empirycznych poświęconych porównaniom poziomu inteligencji – określanej za pomocą współczynnika inteligencji IQ, testów werbalnych i niewerbalnych oraz szkolnych osiągnięć osób jedno- i dwujęzycznych, w większości przypadków wykazały przewagę tych pierwszych (Weinreich 1963: 116–117). Autor *Languages in contact* uzupełniał wspomniane rezultaty analiz informacjami o społecznym kontekście każdej z opisanych sytuacji językowych. Ze względu na indywidualną specyfikę każdej z sytuacji nie zdecydował się na ich podstawie dokonać stwierdzenia w kwestii jednoznacznie pozytywnego lub negatywnego wpływu bilingwizmu na rozwój intelektualny jednostki. Zależności różnych form inteligencji i dwujęzyczności były badane przez wielu psycholingwistów (zob. m.in. Kurcz 1992: 204–205; Imedadze, Topuridze 1984: 5–6).

Zdaniem U. Weinreicha problem powiązań identyfikacji grupowej z faktem przynależności danej osoby do dwóch społeczności językowych leży w sferze zainteresowań zarówno socjologii, jak i psychologii. W swoich rozważaniach twórca teorii kontaktów językowych odniósł się do zastosowania koncepcji „człowieka marginesu”[33] (*marginal man*) w stosunku do jednostek dwujęzycznych funkcjonujących

[33] Powyższego pojęcia nie należy mylić z przyjętym w języku polskim jednoznacznie pejoratywnym rozumieniem „marginesu” jako przedstawicieli najniższych warstw społecznych lub osób łamiących ogólnie przyjęte normy. W koncepcji Roberta Parka „margines” rozumiany jest jako peryferia, obszar znajdujący się pomiędzy dwoma grupami, wspólnotami lub terytoriami (Hillmann 2007: 527, 723–724).

na marginesie, czyli na granicy dwóch społeczności językowych – mimo krytyki takiego podejścia ze strony Miltona Goldberga, który uważał, że dwujęzyczność, zwłaszcza jeśli dana osoba rodzi się i wychowuje w bilingwalnej wspólnocie, wśród innych podobnych jej jednostek, nie może być traktowana jako peryferia, ponieważ dwujęzyczna społeczność stanowi centrum sama dla siebie. Jednak U. Weinreich, posiłkując się badaniami R. Pierisa, twierdził, że bilingwizm może być przyczyną marginalizacji zarówno jednostki, jak i grupy w odniesieniu do szerszej jednojęzycznej wspólnoty (por. ibidem: 118–119*). Zasygnalizowany przez U. Weinreicha problem doczekał się wielu opracowań z perspektywy zarówno socjolingwistycznej, jak i socjologicznej (zob. m.in. Heller 2006: 169 i n.; Kempny 2005; Głuszkowski 2011a: 132–145).

Kolejne zagadnienie dotyczy wpływu dwujęzyczności na formowanie się osobowości oraz charakteru jednostki i wpisuje się przede wszystkim w tematykę badań z zakresu psychologii społecznej. Niektóre z przykładów badań prowadzonych w tym zakresie miały charakter anegdotyczny – Nicolas Ries doszukiwał się związków między flegmatycznym usposobieniem mieszkańców Luksemburga i ich wielojęzycznością, a według obserwacji Alexandra Galego wśród osób dwujęzycznych występuje większe prawdopodobieństwo deprawacji moralnej, ponieważ bilingwizm stanowi przeszkodę w przekazywaniu zasad religijnych w języku ojczystym (por. Weinreich 1963: 119**). Zdecydowanie poważniejsze i bardziej rzetelne były badania Letitii Raubicheck, Johna Levy'ego oraz kilkakrotnie cytowanego w *Languages in contact* Jamesa Bossarda. W odróżnieniu od mało wiarygodnych spekulacji Riesa i Galego wymienieni badacze skupili się na społecznych uwarunkowaniach kształtowania się osobowości biling-

---

* Goldberg, Milton M. 1941. *A qualification of the marginal man theory*, „American Sociological Review" 6/1941, s. 52–58; Pieris, Ralph. 1951. *Bilingualism and cultural marginality*, „British Journal of Sociology" 2/1951, s. 328–339.

** Ries, Nicolas. 1928. *Le bilinguisme et le caractére luxembourgeois*, w: *Le bilinguisme et l'éducation. Travaux de la conférence internationale sur le bilinguisme tenue à Luxembourg*, Geneva–Luxembourg 1928, s. 16–25; Gali, Alexandre. 1928. *Comment mesurer l'influence du bilinguisme*, w: *Le bilinguisme et l'éducation…*, s. 123–136.

walnych jednostek, a przede wszystkim ich relacjach z otoczeniem. L. Raubicheck i J. Levy opisywali problemy związane z przejawami nietolerancji wobec osób dwujęzycznych, natomiast Bossard analizował mechanizmy obronne, jakie wykształcają oni wobec tego typu postaw (por. ibidem: 120*). Weinreich zauważył, że bilingwizm może odegrać ważną rolę w kształtowaniu osobowości i zachowań społecznych, ale wcale nie musi. Do takiej sytuacji doszło m.in. w badaniach prowadzonych przez Joshuę A. Fishmana wśród uczniów dwujęzycznej szkoły w Stanach Zjednoczonych (jidysz i angielski). Uczony, który niedługo później stał się jedną z najważniejszych postaci w światowej socjolingwistyce i badaniach kontaktów językowych, nie wykrył żadnych wyraźnych różnic między zachowaniami społecznymi osób dwu- i jednojęzycznych (Weinreich 1963: 121; Fishman 1951). Podobnie jak w wypadku innych zagadnień związanych z kontaktem językowym, również i w tej kwestii U. Weinreich był zwolennikiem analizy wieloaspektowej i wieloczynnikowej. Zwracał przy tym uwagę na bardzo duże znaczenie całokształtu relacji między różnojęzycznymi grupami dla procesu formowania się osobowości w warunkach wielojęzyczności (Weinreich 1963: 121).

Ostatni z przedstawionych przez U. Weinreicha problemów badawczych dotyczył dwujęzyczności w systemie szkolnictwa. Ponieważ jego zdaniem szczegółowa analiza kwestii edukacyjnych wybiegałaby zbyt daleko poza podstawową problematykę *Languages in contact*, ograniczył się jedynie do kilku ogólnych uwag na temat szkolnictwa w warunkach bilingwizmu. Szkoła w wielojęzycznym społeczeństwie stoi nie tylko przed problemem nauczania jednego lub większej liczby języków funkcjonujących w danej społeczności, ale również wobec wyboru języka, w którym będą wykładane poszczególne przedmioty (ibidem). Wspomniane kwestie stanowiły przedmiot szczegółowych analiz zarówno na wiele lat przed powstaniem teorii U. Weinreicha, jak i obecnie, niezmiennie wyznaczając jeden z głównych prądów w inter-

---

* Levy, John. 1933. *Conflicts of cultures and children maladjustment*, „Mental Hygiene" 17/1933, s. 41–50; Raubicheck, Letitia. 1934. *The psychology of multilingualism*, „Volta Review" 36/1934, s. 17–20.

dyscyplinarnych badaniach kontaktów językowych i funkcjonowania wspólnot mniejszościowych oraz innych bilingwalnych społeczności (zob. m.in. Skuttnab-Kangas 1977; Francescato 1981; Engelking 2006).

1.6. Bezpośrednie inspiracje socjologiczne

Do prac z zakresu socjologii oraz bliskich jej nauk społecznych, jak choćby antropologia kulturowa lub psychologia społeczna, U. Weinreich odwoływał się wielokrotnie, co zresztą zostało podkreślone podczas omawiania poszczególnych elementów jego teorii. Socjologiczne inspiracje w teorii kontaktów językowych pojawiają się nie tylko w analizie oddziaływań czynników społecznych i psychicznych na zachowania językowe w warunkach dwujęzyczności, ale również w ogólnych założeniach metodologicznych oraz w opisie typów interferencji. Należy zauważyć, że wśród 658 pozycji wymienionych w spisie literatury wykorzystanej w *Languages in contact* aż 197 stanowią publikacje o charakterze socjologicznym i psychologicznym, których tematyka najczęściej dotyczyła kontaktów kulturowych, mniejszości narodowych, przyswajania języka w dzieciństwie, wpływu bilingwizmu na rozwój intelektualny jednostki, problemów akulturacji, dwujęzycznej edukacji, tożsamości w warunkach wielokulturowości i wielojęzyczności (Weinreich 1963: 123–146). W tej sytuacji nie tylko omówienie, ale nawet wzmiankowanie wszystkich cytowanych opracowań wprowadziłoby jedynie niepotrzebny chaos i przeładowanie nieistotnymi informacjami, tym bardziej że nie każde z przywoływanych źródeł miało jednakowe znaczenie dla ostatecznego kształtu teorii kontaktów językowych. W związku z tym w niniejszym podrozdziale skupimy się na ogólnej charakterystyce socjologicznych, antropologicznych oraz psychologicznych inspiracji U. Weinreicha i ich najważniejszych przykładach.

Pierwszym z kanałów, przez które dokonywał się wpływ nauk socjologicznych na teorię badań dwujęzyczności, były wskazywane przez Weinreicha podobieństwa pomiędzy zjawiskami językowymi

i społeczno-kulturowymi oraz inspiracje metodologiczne. Autor *Languages in contact* porównał kontakt językowy do kontaktu kulturowego, m.in. wskazując na wspólne cechy oraz genezę obydwu zjawisk. Wysuwając kolejne hipotezy, posiłkował się przykładami z prac antropologów kulturowych: Ralpha Lintona, Richarda Thurnwalda i Alfreda Kroebera (zob. m.in. Weinreich 1963: 5–6*). Mimo uznania dla dokonań tych uczonych U. Weinreich nie ograniczał się jednak do bezrefleksyjnego przenoszenia poszczególnych elementów ich teorii. W kontekście podziału czynników kształtujących interferencję na strukturalne i pozastrukturalne Weinreich poddawał twórczej krytyce prace swoich poprzedników, zarówno językoznawców, jak i przedstawicieli nauk społecznych. Zauważył, że w językoznawstwie, a także w strukturalistycznych badaniach kontaktów kulturowych analiza dotyczyła czynników strukturalnych, czyli elementów systemu językowego bądź kulturowego oraz ich organizacji. Tymczasem, zdaniem autora *Languages in contact*, w badaniach systemów kulturowych i językowych należało uwzględnić relacje danej struktury z otoczeniem, czego można było dokonać na drodze analizy czynników pozastrukturalnych. Dostrzegając pewne niedostatki w paradygmacie strukturalistycznym na gruncie lingwistyki, jak również antropologii, uważał on, że w procesie badawczym niezwykle istotna jest współpraca przedstawicieli tych nauk, np. w analizie zjawiska akulturacji (Weinreich 1963: 5–6).

Podobieństwa w podejściu teoretycznym językoznawców i antropologów widoczne są także w stwierdzeniu, że kontakt kulturowy i językowy dokonuje się za przyczyną jednostek, w związku z czym w obydwu dziedzinach konieczne są odwołania do dorobku psychologii (ibidem: 6). U. Weinreich podkreślał, że „w odniesieniu do niektórych kwestii podobne [lingwistyczno-kulturoznawcze – MG] porównania mogą być bardzo owocne" (ibidem). Takich porównań dokonał on, np. analizując różnice między interferencją na poziomie dwujęzyczności indywidualnej i grupowej. Posiłkując się metodolo-

* Thurnwald, Richard. 1932. *The psychology of acculturation*, „American Anthropologist" 34/1932, s. 557–569; Linton, Ralph (red.). 1940. *Acculturation in seven American Indian tribes*, New York–London: D. Appleton-Century company; Kroeber, Alfred. 1948 (1923). *Anthropology*, New York: Harcourt, Brace.

gią antropologii społecznej, U. Weinreich zauważył, że odchylenia od normy języka L_1 w mowie jednostkowej (*parole*) zachodzą w wyniku znajomości kodu L_2 przez daną osobę, natomiast w języku wspólnoty komunikacyjnej (*langue*) widoczna jest tylko interferencja utrwalona w mowie znacznej części jej przedstawicieli (ibidem: 11). Autor *Languages in contact* podkreślił, że jednostka leksykalna traktowana przez lingwistę lub historyka jako zapożyczenie, przez użytkowników języka może być postrzegana jako jeden z wielu elementów systemu językowego, którym się posługują, ponieważ tylko nieliczni zastanawiają się nad pochodzeniem poszczególnych słów (ibidem: 11–12). Ustalając kryteria opisu interferencji na poziomie jednostkowym i grupowym, U. Weinreich wykorzystał zaproponowany przez R. Lintona schemat faz wprowadzania nowego elementu do systemu kulturowego. Pierwszy etap wiąże się ze wstępną akceptację zapożyczenia kulturowego przez określoną część danej społeczności – tzw. innowatorów. W drugim etapie następuje rozprzestrzenienie innowacji wśród pozostałych członków grupy, a ostatnią, trzecią fazę stanowią modyfikacje zapożyczanego elementu prowadzące do jego ostatecznej inkorporacji przez daną kulturę (ibidem: 11).

W tej sytuacji istotnym problemem jest określenie momentu, w którym okazjonalne zapożyczenie zakorzenia się w systemie i staje się jego integralną częścią. W tym celu Weinreich po raz kolejny przywołał kulturoznawcze analogie i wprowadzone do antropologii przez Bronisława Malinowskiego pojęcie „punkt zerowy" (ibidem*). Termin oznaczający moment, w którym w stabilnej dotychczas sytuacji rozpoczyna się proces zmiany (Firth 1988: 16; Malinowski 1993: 45), mógł znaleźć zastosowanie zarówno w badaniach społecznych, jak i lingwistycznych. Dla twórcy teorii kontaktów językowych najważniejsze w tej kwestii były jednak różnice między interferencją w mowie jednostkowej i języku. W pierwszym wypadku uwaga badacza powinna być skupiona na czynnikach związanych z percepcją drugiego języka oraz na motywacji zapożyczeń, podczas gdy w opisie

* Malinowski, Bronisław. 1945. *Dynamics of culture change*. New Haven: Yale University Press.

interferencji systemowej podstawowe znaczenie ma „fonetyczna, gramatyczna, semantyczna i stylistyczna integracja obcych elementów" (Weinreich 1963: 12).

Wnioski, które U. Weinreich wyciągnął na podstawie analizy różnych typów interferencji, stanowiącej główny problem badawczy jego teorii, prowadzą do stwierdzenia, że w największym stopniu ze sferą kulturową związana jest interferencja leksykalna, a zwłaszcza zapożyczenia. Geneza tego zjawiska ma jak najbardziej socjologiczny charakter:

> Potrzeba nazwania nowych rzeczy, osób, miejsc oraz pojęć jest oczywistą i powszechną przyczyną innowacji leksykalnych. Wskazując, które z tych innowacji są zapożyczeniami, badacz języka może dopomóc w określeniu, czego dana wspólnota nauczyła się od innych społeczeństw (ibidem: 56).

Powyższe stwierdzenie zostało poparte przykładami z kontaktów kulturowo-językowych w różnych częściach świata, np. na podstawie korelacji badań antropologicznych z lingwistycznymi udało się ustalić, że ludy Powołża uczyły się budownictwa od Rosjan, a mówiący w *Schwyzertüütsch* mieszkańcy Szwajcarii przyswoili zwyczaje oraz nazewnictwo związane z górami (ibidem: 56–57*). W celu lepszego zobrazowania tego typu zapożyczeń autor *Languages in contact* posłużył się używanym przez Leonarda Bloomfielda terminem „zapożyczenia kulturowe" (ibidem: 56**).

1.7. Czynniki determinujące interferencję. Podsumowanie teorii Uriela Weinreicha

Nie tylko w wypadku silnie uzależnionej od czynników pozajęzykowych interferencji leksykalnej, ale również w odniesieniu do odchyleń od norm fonetycznych oraz gramatycznych (morfologicznych i skła-

* Räsänen, Martti. 1940. *Wortgeschichtliches zu den Sprachen der Wolgavölker*, „Finnisch-ugrische Forschungen" 26/1940, s. 125–143.

** Bloomfield, Leonard. 1933. *Language*, New York: H. Holt and Company.

dniowych) U. Weinreich wskazał szereg zjawisk o charakterze społeczno-kulturowym determinujących te procesy. Czynniki pozastrukturalne zostały podzielone na dwie grupy w zależności od ich wpływu na poziom interferencji: bodźce stymulujące (*stimuli*) i hamujące (*resistance factors*). Znaczna część z nich odnosi się do wszystkich typów zakłóceń językowych. Wśród przykładowych uniwersalnych czynników wzmacniających interferencję wymienione zostały: wysoki prestiż jednego z kodów – czyli języka-źródła interferencji, dwujęzyczność rozmówców, stan pobudzenia emocjonalnego w momencie wypowiedzi, indywidualna skłonność do mieszania kodów (Weinreich 1963: 65). Z kolei wysoki prestiż języka zagrożonego (potencjalnego kodu-biorcy), brak społecznego przyzwolenia na odchylenia od norm oraz puryzm językowy, lojalność wobec języka ojczystego czy też jednojęzyczność rozmówców należą do powszechnie spotykanych czynników powstrzymujących zakłócenia językowe (ibidem).

W ramach trzech wyróżnionych przez U. Weinreicha podstawowych typów interferencji wybrane przykłady zostały szczegółowo zanalizowane pod kątem oddziaływania czynników strukturalnych i pozastrukturalnych. Strukturalne przyczyny interferencji są niezmienne – niezależnie od jej typu wynikają z różnic między kontaktującymi się systemami. Podobnie wygląda kwestia zapobiegających jej czynników systemowych – jest to ogólna stabilność kodów oraz wymóg zachowania zrozumiałości[34]. Z powodu stałości uwarunkowań strukturalnych oraz ze względu na podstawowy temat naszych rozważań, którym jest wykorzystanie nauk socjologicznych w badaniach bilingwizmu, skupimy się na nieco bardziej zróżnicowanych czynnikach pozastrukturalnych. W większości opisanych sytuacji o ostatecznym kształcie interferencji decydowało jedno z wymienionych w poprzed-

[34] Na przykład w opisanej przez U. Weinreicha sytuacji niedostatecznej dyferencjacji dźwięków w nowo poznawanym języku L_2, polegającej na zaniku dźwięczności-bezdźwięczności jako cechy dystynktywnej i utożsamienia fonemów /d/ i /t/ systemową przyczyną jest brak analogicznego rozróżnienia w języku ojczystym L_1. Podstawowym czynnikiem strukturalnym, który może przeciwdziałać temu zjawisku, jest funkcjonalne znaczenie dyferencjacji /d/ i /t/ w języku L_2 i istnienie par minimalnych (np. *dom – tom*), w związku z czym brak rozróżnienia wspomnianych fonemów powodowałby trudności komunikacyjne (por. Weinreich 1963: 64–65).

nim akapicie zjawisk, np. bezpośredniemu transferowi słów z L_2 do L_1 sprzyja bilingwizm uczestników sytuacji komunikacyjnej, natomiast lojalność językowa w stosunku do języka ojczystego (L_1) powstrzymuje ten proces (ibidem: 64–65). Spośród niewymienionych dotychczas uwarunkowań interferencji na uwagę zasługuje m.in. brak tolerancji użytkowników danego języka wobec zauważalnych zapożyczeń, który jest podstawowym czynnikiem wywołującym zjawisko adaptacji zapożyczeń. Z kolei zanik podstawowych kategorii gramatycznych, np. systemu czasów lub przypadków w deklinacji jest szczególnie silny, kiedy użytkownicy danego języka traktują go jako formę przejściową – przytoczony przez U. Weinreicha przykład dotyczył zmian w powstałym na bazie francuszczyzny jednym z języków kreolskich, który nie był postrzegany jako stabilna struktura (ibidem). Wśród czynników powstrzymujących interferencję jedynym uzupełnieniem przytoczonej już listy była wysoka społeczna ocena języka-źródła, jednak najczęściej najważniejszym czynnikiem powstrzymującym interferencję była lojalność językowa[35] wobec języka-biorcy (ibidem: 65).

Opis przykładowych przejawów interferencji wraz z determinującymi je czynnikami językowymi oraz społeczno-psychologicznymi stanowi swoistą kwintesencję metodologii U. Weinreicha. Zestawienie poszczególnych sytuacji odchyleń od norm językowych ze zjawiskami mogącymi zarówno nasilać to zjawisko, jak i je powstrzymywać obrazuje najważniejsze założenia autora *Languages in contact*. Interferencja jest więc kształtowana przez wypadkową czynników strukturalnych i pozastrukturalnych – bodźców stymulujących ścierających się z hamującymi. Zbadanie ostatecznej postaci tego zjawiska wymaga jednoczesnego zaangażowania teorii językoznawczej i socjologiczno-psychologicznej.

---

[35] Lojalność językowa jest nie tylko najważniejszym, ale również podstawowym w stosunku do większości pozastrukturalnych uwarunkowań powstrzymujących interferencję. Takie czynniki jak wysoki prestiż języka-biorcy, puryzm językowy, brak przyzwolenia na odchylenia od norm w dużej mierze wynikają z poczucia lojalności wobec danego kodu.

Rozdział II

Socjologiczne uzupełnienie teorii kontaktów językowych

Socjologizm stworzonej przez U. Weinreicha metodologii badań dwujęzyczności jest widoczny już u jej podstaw. Sposób definiowania podstawowych pojęć, takich jak kontakt językowy, bilingwizm, interferencja, socjologiczne rozróżnienie zachowań językowych na poziomie jednostki i grupy, a także podział czynników determinujących zakłócenia norm językowych na strukturalne i pozastrukturalne stanowią wyraźne zaproszenie do wykorzystania socjologii oraz pokrewnych jej nauk społecznych w badaniach lingwistycznych. W poprzednim rozdziale zostały przedstawione teorie socjologiczne, do których w różnych elementach swojej teorii odwoływał się sam autor *Languages in contact*. Stworzony przez niego system pozostaje jednak wciąż otwarty na nowe metody badawcze i założenia teoretyczne. Niektóre punkty teorii kontaktów językowych były rozwijane lub uzupełniane przez lingwistów współczesnych U. Weinreichowi, np. kwestia analogii pomiędzy kontaktem językowym i kulturowym została szczegółowo omówiona przez Einara Haugena (m.in. Haugen 1972), a problem różnego statusu kodów w warunkach bilingwizmu i ich funkcjonalnej dystrybucji z wszelkimi tego faktu konsekwencjami stał się przyczyną powstania koncepcji dyglosji, opisanej przez Ch. Fergusona (1959). Prace wspomnianych autorów powstawały w tym samym okresie, niekiedy nawet przy wzajemnej współpracy[36]. Jednak wspomniani kla-

[36] Na przykład Ch. Ferguson przedstawił pierwotną wersję studium na temat

sycy badań dwujęzyczności nie wyczerpali potencjału doskonalenia metodologii kontaktów językowych, w związku z czym w niniejszym rozdziale zostaną przedstawione również propozycje nieuwzględnionych przez nich socjologicznych koncepcji, które mogą znaleźć zastosowanie w analizie zjawisk językowych w warunkach bilingwizmu.

2.1. Dyglosja

Koncepcja dyglosji była jedną z pierwszych i zarazem najważniejszych teorii wzbogacających metodologię badań nad dwujęzycznością. Podobnie jak założenia teoretyczne *Languages in contact*, również hipotezy Charlesa Fergusona po pewnych modyfikacjach utrzymały się w obiegu naukowym do dnia dzisiejszego. Zarówno zjawisko dyglosji, jak i teoria, która je opisuje, mają dwa wymiary: językowy i społeczny. Niezależnie od tego, który z nich przyjmujemy jako punkt wyjścia, analizy te wymagają zaangażowania wiedzy z zakresu językoznawstwa, jak również socjologii i nauk jej pokrewnych.

Wprowadzony do badań bilingwizmu w 1959 r. termin dyglosja (*diglossia*) ma dłuższą historię niż stworzona wówczas koncepcja opisu pewnego szczególnego rodzaju dwujęzyczności. W języku greckim słowo *diglossia* (*διγλωσσία*) oznaczało po prostu dwujęzyczność, a Ch. Ferguson bazował na jego francuskim wariancie *diglossie*, które to określenie zostało zastosowane w opisie sytuacji językowej w Bagdadzie. Charakteryzowała się ona współistnieniem dwóch wariantów języka arabskiego: chrześcijańskiego i muzułmańskiego, które były używane przez miejscową społeczność w zależności od sytuacji komunikacyjnej i przynależności grupowej rozmówców. Według dostępnego pod koniec lat 50. XX w. aparatu teoretycznego taka sytuacja zostałaby sklasyfikowana jako dwujęzyczność, podczas gdy nowy termin pozwalał na dokonanie pewnych uściśleń (Ferguson 1959: 325–326). Polegały one na określeniu społecznego statusu, czy raczej hierarchii

dyglosji kilku specjalistom, wśród których znalazł się m.in. U. Weinreich, a następnie wprowadził do niej szereg modyfikacji (Ferguson 1959: 325).

języków funkcjonujących w danej bilingwalnej społeczności. W zaproponowanym przez Ch. Fergusona układzie kody zostały opisane za pomocą symboli odpowiadających sferze ich użycia: H (*high*) – dla funkcji „wysokich" i komunikacji oficjalnej oraz L (*low*) – dla funkcji „niskich" i komunikacji potocznej (ibidem: 327). Idea hierarchizacji kodów nie powstała jako oderwany od rzeczywistości konstrukt teoretyczny. Była ona efektem analizy sytuacji językowej czterech dwujęzycznych społeczności w różnych częściach świata: w Szwajcarii – dyglosja oparta na wzajemnych relacjach standardowego języka niemieckiego (H) i *Schwyzertüütsch* (L), Grecji – *katherévusa* (H) i *dhimotiki* (L), Egipcie – klasycznego arabskiego (H) i egipskiego (L) oraz na Karaibach – francuskiego (H) i haitańskiego kreolskiego (L). Ich bilingwizm został zbadany pod kątem sfer funkcjonowania obydwu kodów, ich prestiżu, dziedzictwa literackiego, sposobu akwizycji języków, stopnia ich standaryzacji, stabilności systemowej i odmienności strukturalnej pomiędzy obydwoma kodami. Na podstawie charakteryzowanych wspólnot językowych Ferguson uwypuklił różnice w społecznej funkcji języka wysokiego i niskiego (ibidem: 328–336). Na podobne fakty, również przy odwołaniu do opisów przykładowych bilingwalnych społeczeństw, zwracał uwagę U. Weinreich w swojej analizie statusu społecznego języków oraz w poszukiwaniach kryteriów pozwalających na ustalenie kodu dominującego (por. Weinreich 1963: 74–80, 87–103).

Zaproponowana przez Ch. Fergusona definicja dyglosji była stosunkowo szeroka:

> Dyglosja oznacza względnie stabilną sytuację językową, w której oprócz podstawowych dialektów danego języka (mogącego posiadać regionalny lub ogólnokrajowy wariant standardowy), funkcjonuje różniąca się od nich pod względem strukturalnym odmiana nadrzędna o wysokim stopniu kodyfikacji (często także o bardziej skomplikowanym systemie gramatycznym), z bogatym dziedzictwem literackim, którego znaczenie jest istotne nawet jeśli odnosi się do wcześniejszego okresu lub innego kraju [posługującego się tym samym językiem – MG]. Odmiana nadrzędna jest najczęściej nauczana w procesie oficjalnej edukacji i ma zastosowanie w postaci

pisemnej oraz w sytuacjach oficjalnych, ale dana społeczność nie używa jej w innych sferach i w codziennej komunikacji (Ferguson 1959: 336).

Powyższa charakterystyka zawiera kilka nieprecyzyjnych bądź niejasnych terminów. Pewne wątpliwości może wywoływać kwestia „bardziej skomplikowanego" (*gramatically more complex*) systemu gramatycznego, a także zastosowanie takich pojęć jak „podstawowe dialekty" (*primary dialects*) oraz „odmiana nadrzędna" (*superposed variety*) zamiast określeń kod (język) niski i wysoki. Kryterium dotyczące porównania struktury znajdujących się w kontakcie kodów ma nikłą wartość poznawczą, ponieważ nie wiadomo, według jakich zasad miałaby zostać stwierdzona złożoność gramatyczna[37] języka wysokiego H. Odniesienie do „podstawowych dialektów" i nakładającej się na nie odmiany nadrzędnej[38] jest uwarunkowane stanowiącymi punkt wyjścia do rozważań na temat dyglosji sytuacjami językowymi, w których występował kontakt dwóch kodów (odmian, wariantów), które pomimo różnic strukturalnych nie były klasyfikowane jako dwa różne języki. Na tej podstawie Elżbieta Smułkowa stwierdziła przydatność pojęcia dyglosji w charakterystyce wzajemnych zależności języków standardowych z ich gwarami (Smułkowa 2000: 91). Jednocześnie definicja dopuszcza również sytuację, w której kod „niski" będzie jednym z wariantów języka L_1, a kod „wysoki" – L_2, zgodnie z klasycznym rozumieniem bilingwizmu (por. Weinreich 1963: 1). Powyższe warunki spełniało wiele wspólnot językowych posługujących się dwoma wariantami jednego języka, a także społeczności dwujęzycznych, w związku z czym koncepcja dyglosji wymagała uściśleń.

---

[37] Ten punkt stanowi pewne niedociągnięcie teorii Ch. Fergusona, które jednak nie ma większego znaczenia dla potwierdzonej wielokrotnie przydatności ogólnego zamysłu pojęcia dyglosji w badaniach bilingwizmu.

[38] Funkcję odmiany nadrzędnej i zjawisko nakładania się jej czy też nawarstwiania (*superposing*) na warianty językowe używane w komunikacji codziennej trafnie oddaje pojęcie „dachu literackiego" (*hochsprachliches Dach*) Heinza Klossa (por. Hentschel 2002: 85). Wariant literacki języka L_1 (wysoki – H) może pełnić funkcje nadrzędne nie tylko w stosunku do dialektów języka L_1, ale również L_2 lub L_3, która to sytuacja została zaobserwowana m.in. w społecznościach opisywanych przez Ch. Fergusona (1959: 328–336).

Jednego z najważniejszych uzupełnień definicji Ch. Fergusona dokonał Joshua A. Fishman, który scharakteryzował dyglosję jako trwałą, utrzymującą się do co najmniej trzech pokoleń dyferencjację społecznych funkcji dwóch języków, przy jednoczesnym braku konfliktu w danym bilingwalnym układzie (Fishman 1971b: 286–287; 1985: 39). Ponadto, wychodząc z założenia, że dwujęzyczność i dyglosja nie są zjawiskami tożsamymi, zauważył, że mogą one występować jednocześnie, jak również niezależnie od siebie. Założenie to dało podstawę do sporządzenia klasyfikacji wzajemnych relacji bilingwizmu i dyglosji:

a) dwujęzyczność z dyglosją – zastosowanie każdego z języków w danej wielojęzycznej społeczności jest uwarunkowane kontekstem społecznym, np. mniejszość etniczna posługuje się własnym językiem (L) wewnątrz grupy, a w kontaktach z większością – w języku ogólnokrajowym (H);
b) dwujęzyczność bez dyglosji – języki używane są bez społecznego rozgraniczenia ich funkcji, np. członkowie grupy dwujęzycznej w równym stopniu rozumieją obydwa języki i są w stanie zarówno zmieniać kod w jednym akcie komunikacyjnym, jak i wypowiadać się na każdy temat przy użyciu dowolnego z tych języków;
c) dyglosja bez dwujęzyczności – w danej społeczności używane są co prawda dwa języki, ale tylko jednym z nich członkowie wspólnoty posługują się w sposób świadomy (ze zrozumieniem), np. jeden z kodów funkcjonuje tylko w sferze religijnej jako język liturgii i modlitwy, ale modlący się powtarzają treści, których nie rozumieją;
d) brak dyglosji i dwujęzyczności – we wspólnotach całkowicie jednojęzycznych (por. Fishman 1971b: 288–299; 1985: 42; Smułkowa 2000: 92–96).

Modyfikacje i uzupełnienia proponowane przez Fishmana dotyczą przede wszystkim socjologicznej charakterystyki dyglosji. Jednak samo zjawisko ma podwójną naturę – społeczną i językową, co znalazło odzwierciedlenie w rozważaniach Ch. Fergusona. W klasycznym artykule *Diglossia* zaproponował on 9 najważniejszych punktów, które powinny być uwzględnione w opisie społecznej dyferencjacji języków:

podział funkcji, prestiż, dziedzictwo literackie, sposób akwizycji, stopień standaryzacji, stabilność, charakterystyka struktury gramatycznej, zasobów leksykalnych oraz systemu fonologicznego obydwu kodów.

Choć w wypadku zróżnicowania funkcjonalnego Ch. Ferguson ograniczył się jedynie do podania przykładowej listy sytuacji komunikacyjnych ze wskazaniem języka stosowanego w każdej z nich (H lub L), stworzenie adekwatnej matrycy sfer tematycznych i zakresów użycia języków jest jednym z najistotniejszych problemów badawczych w analizie dyglosji (Ferguson 1959: 328–329). Idealnym rozwiązaniem w kontekście precyzyjnego opisu byłby taki podział sytuacji komunikacyjnych, który pozwoliłby na wskazanie w każdej dominacji jednego z kodów. Z analogicznym problemem zmagał się U. Weinreich, próbując stworzyć uniwersalne narzędzie do określania źródła interferencji[39], ale analiza sfer użycia języka była również stosowana przez innych badaczy dwujęzyczności (por. Weinreich 1963: 80; Gardner-Chloros 1991: 36–45, 69–86 i in.). Tworzenie siatki pozwalającej na skorelowane określenie sfer tematycznych i odpowiadających im kodów może być stosowane zarówno w szerszym planie w odniesieniu do dwujęzycznej społeczności, jak i w skali indywidualnej – do zachowań językowych jednostki, jak uczyniła to Anna Zielińska w swoich badaniach bilingwizmu mieszkających w Polsce starowierców (Zielińska 1996).

O ile zdecydowana większość socjolingwistów nie ma wątpliwości odnośnie do potrzeby utworzenia siatki sytuacji komunikacyjnych wraz z przypisanymi im kodami, o tyle trudno znaleźć dwie jednakowe listy wyróżnionych sfer tematycznych. Każda z tego typu matryc jest dopasowana do dwujęzycznej społeczności będącej przedmiotem zainteresowań danego uczonego. Mimo wielu różnic można jednak wskazać kilka najczęściej analizowanych domen: dom (lub rodzina), szkoła (edukacja), sfera religijna, ulica (nieformalne kontakty poza domem), administracja i praca (por. Weinreich 1963: 87; Fishman 1972a: 440, 445; Zielińska 1996: 15–16; Rudnicki 2000: 32–38 i in.). Wybór analizowanych sfer komunikacyjnych powinien być oparty na wcze-

[39] Kwestia ta została szczegółowo omówiona w podrozdziale 1.4.2.3.

śniejszych obserwacjach socjologicznych, w przeciwnym razie stanowi podstawę do całościowego opisu dyglosji w danej bilingwalnej grupie. Niejednokrotnie okazuje się, że nawet mimo szczegółowego podziału wydzielone sfery nie są jednorodne, np. w szkole przedstawiciele etnicznej mniejszości posługują się zarówno oficjalnym językiem używanym w edukacji, jak i swoim językiem ojczystym. W podobnych sytuacjach potrzebne jest wprowadzenie dodatkowych kryteriów. Na przykład badający bilingwizm w Portoryko Lawrence Greenfield w swoich analizach brał pod uwagę nie tylko konkretne sfery społecznej aktywności (rodzina, grupy towarzyskie, religia, edukacja, praca), ale zauważył, że wybór języka w każdej z tych dziedzin był uzależniony od osoby rozmówcy, miejsca oraz tematu rozmowy (Greenfield 1972). Inny badacz dyglosji i dwujęzyczności, Robert Cooper, stworzył wręcz cały system wzajemnie powiązanych czynników socjolingwistycznych: a) społeczne wartości warunkujące określone typy zachowań (*value cluster*), b) dziedzina związana z określonym typem zachowań (*domain*), c) sytuacja społeczna definiowana przez określony czas, otoczenie i układ ról (*social situation*), d) układ ról, czyli kulturowo zdefiniowanych wzajemnych praw i ograniczeń uczestników interakcji (*role relationship*), e) zamknięty lub otwarty typ sieci interakcji, f) osobisty lub transakcyjny typ interakcji (*interaction type*). Ich wypadkowa decyduje o wyborze określonego kodu w konkretnej wypowiedzi (*speech events and acts*), która stanowi element wieńczący przedstawiony schemat[40] (Fishman 1972a: 452–453).

Wszelkiego rodzaju dodatkowe kryteria stosowane przy wyróżnianiu domen znacznie poszerzają zakres analizy i zwiększają liczbę możliwych kombinacji. Złożoność rzeczywistych sytuacji językowych zmusza jednak badaczy do dopasowania narzędzi badawczych do analizowanego materiału. W porównaniu z przedstawioną przez Ch. Fergusona w charakterze przykładu prostą siatką uwzględniającą jedynie

[40] Zwolennikiem całościowej analizy zespołu czynników socjolingwistycznych był także U. Weinreich, w związku z czym trudno nie dopatrzeć się analogii pomiędzy przedstawioną w *Languages in contact* matrycą dominacji języków w zależności od sfery komunikacyjnej i podejściem R. Coopera (por. Weinreich 1963: 79–80; Fishman 1972: 452–453).

dwa kryteria: sfery życia oraz obecności w niej języka „wysokiego" lub „niskiego", schemat dyglosji występującej w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego na początku XXI w. jest o wiele bardziej skomplikowany. W schemacie tym uwzględnione zostało kryterium miejsca, osoby rozmówcy (przynależność etniczna), charakter otoczenia (homogeniczne lub heterogeniczne), zróżnicowania pokoleniowe (wyróżnione trzy pokolenia). Mimo uszczegółowienia funkcjonalnej matrycy jedynie w kilku konfiguracjach możliwe było stwierdzenie jednoznacznej dominacji któregoś z kodów, podczas gdy w pozostałych sferach i sytuacjach obydwa kody funkcjonowały równolegle – na równych prawach lub ze wskazaniem na przewagę jednego z nich (Głuszkowski 2009b: 121–123; por. Ferguson 1959: 329).

Prestiż obydwu kodów był kolejnym punktem w rozważaniach Ch. Fergusona na temat dyglosji. Twierdził on, że nawet jeśli panujące w danej społeczności przekonanie o wyższości języka „wysokiego" nad językiem „niskim" nie jest zdecydowane, to i tak w powszechnej świadomości występuje przekonanie, że odmiana nadrzędna jest piękniejsza, lepiej zorganizowana i lepiej nadaje się do wyrażania bardziej złożonych myśli (Ferguson 1959: 330).

Pojęcie prestiżu zostało wprowadzone do socjologii przez Maxa Webera i od początku nie był ono jednorodne. Jego znaczenie jest zbliżone do takich słów jak: cześć, honor, szacunek, uznanie, poważanie, respekt, zaszczyt (Reszke 2000: 201). W różnych definicjach prestiżu powtarza się traktowanie go jako postawy społecznej[41] (por. Wejland 1983: 18; Hillmann 2007: 701). Właśnie ujmowanie prestiżu w kategoriach relacji jest najbardziej przydatne w badaniach dwujęzyczności i dyglosji – polega on „na okazywaniu przez jednych, a odbieraniu przez innych symbolicznych zachowań w ramach pewnego porządku prestiżowego" (Reszke 2000: 202). Choć zjawisko prestiżu i wysokiej społecznej oceny jednego z języków przy jednoczesnej niskiej ocenie drugiego kodu odnosi się do przestrzeni symbolicznej, wywiera ono znaczny wpływ na rzeczywistość społeczną: bezpośrednio na wybór danego języka w określonych sytuacjach komunikacyjnych, a pośred-

[41] Zob. definicja postawy w podrozdziale 1.4.2.4.

nio także na społeczną pozycję jednostki i grupy. Przyczyną tego jest wieloraka natura prestiżu. Przede wszystkim ma on charakter zarówno wewnętrznej, jak i zewnętrznej postawy społecznej (Wejland 1983: 44). Język o wysokim prestiżu wewnętrznym jest ceniony w ramach używającej go społeczności, ale dla osób z zewnątrz jest obojętny lub nawet oceniany ujemnie. Jest to częsta sytuacja w społecznościach mniejszościowych, dla których ich język ojczysty obok wyznania czy tradycji jest jednym z elementów systemu wartości grupowych, ale otoczenie nie postrzega go w ten sposób. Z kolei wysoki prestiż zewnętrzny oznacza, że dany język jest ceniony powszechnie (na ogół towarzyszy mu także wysoka ocena wewnątrz grupy), np. język angielski lub francuski cieszą się prestiżem nie tylko u swoich rodzimych użytkowników, ale również spotykają się z pozytywnymi postawami ze strony innych grup społecznych. Inna ważna dychotomia kategorii prestiżu dotyczy jego jawności i skrytości. Prestiż jawny cechuje język, którego pozytywna ocena jest ogólnie znana w danym społeczeństwie, np. język polski w Polsce. Prestiż ukryty ma znaczenie tylko dla określonej grupy społecznej, a otoczenie nie jest świadome istnienia pozytywnych postaw wobec danego kodu – a więc w zdecydowanej większości przypadków jest to prestiż wewnętrzny. O takiej sytuacji możemy mówić w odniesieniu do grup mniejszościowych, które z różnych względów cenią swój język ojczysty, ale nie zdradzają swoich postaw wobec otoczenia (Głuszkowski 2009b: 120).

Prestiż nie jest wartością stałą. Postawa ta jest nieustannie kształtowana przez zespół czynników społecznych, ekonomicznych, historycznych lub politycznych (por. Zieniukowa 2003: 80). Prestiż języka może wzrosnąć, jeśli związane z nim wartości społeczno-kulturowe zaczynają być wyżej cenione, np. język mniejszości może być wyżej ceniony nie tylko przez swoich rodzimych użytkowników, ale również przez otoczenie w wyniku sukcesów na polu kulturalnym (literatura, muzyka, sztuka), sportowym lub ekonomicznym. Częstym powodem pozytywnej odmiany postaw wobec nisko cenionego kodu są działania rewitalizacyjne w stosunku do danej kultury lub rozwój edukacji mniejszościowej (por. ibidem: 85–91; Skuttnab-Kangas 1977: 192; Głuszkowski 2011b: 23–24 i in.). Wybór jednego z kodów w konkret-

nej sytuacji komunikacyjnej dokonywany jest na podstawie świadomej lub nieświadomej kalkulacji zysków i strat, do których może doprowadzić podjęta decyzja (Głuszkowski 2011a: 95). Na przykład przedstawiciele mniejszości, stawiając na swój język ojczysty, przeciwstawiają wartości wewnątrzgrupowe otwartym korzyściom związanym z językiem otoczenia (Weber, Werner 2005: 157–158).

Prestiż języków w warunkach bilingwizmu jest jednym z najważniejszych elementów charakterystyki sytuacji dyglosyjnej. Pojęcie prestiżu koresponduje z lojalnością językową w teorii U. Weinreicha (1963: 99–102). Jest ono blisko związane również z innymi punktami opisu dyglosji wyróżnionymi w ramach koncepcji Ch. Fergusona: dziedzictwem literackim i standaryzacją kodów (por. Ferguson 1959: 330–332). Ponieważ kwestie związane z tymi czynnikami zostały już omówione przy okazji krytycznej analizy teorii kontaktów językowych, a obydwaj autorzy w podobny sposób motywują znaczenie tworzonej w danym języku literatury oraz standaryzacji kodu, w tym miejscu zostaną przytoczone jedynie nowe argumenty.

Zarówno U. Weinreich, jak i Ch. Ferguson zgodnie twierdzili, że wielowiekowa tradycja kulturalna i literacka związana z językiem „wysokim" sprawiają, że wspólnota językowa będzie wyżej ceniła dany język. Postawy wobec języka „wysokiego" dzięki możliwości odniesienia do dziedzictwa literacko-kulturowego są bardziej trwałe niż w odniesieniu do języka „niskiego" nieposiadającego analogicznych tradycji (Ferguson 1959: 330–331). Badania empiryczne pokazują jednak, że wspomniane „dziedzictwo" należałoby rozumieć szerzej – nie tylko w odniesieniu do dzieł literatury pięknej, ale w kategoriach ogólnokulturowych, uwzględniając inne dziedziny, w tym także kulturę popularną oraz ludową (Głuszkowski 2011a: 96). Jeśli kod pełniący w danym układzie dyglosyjnym funkcję „niską" jest językiem wykorzystywanym do tworzenia kultury pod różną postacią, fakt ten niekoniecznie musi bezpośrednio wpływać na wybór języka w konkretnej sytuacji komunikacyjnej lub sprawić, że uzyska on pozycję dominującą w bilingwalnej społeczności. W większości sytuacji status języka „wysokiego" nie ulega zagrożeniu, jak choćby w kontakcie języka polskiego (H) z językami grup mniejszościowych (L). Na przy-

kład powstająca w języku kaszubskim literatura, kaszubskie przekłady Biblii i beletrystyki, a także wydawane w tym języku czasopisma nie sprawią, że Kaszubi będą porzucać polszczyznę na rzecz języka swoich przodków. Jednak istnienie tradycji kulturalnej i literackiej może podnieść prestiż kaszubszczyzny w oczach otoczenia, a u samych Kaszubów wzmacniać poczucie lokalnej dumy[42] (Dołowy-Rybińska 2011: 474–484).

Podkreślając wpływ standaryzacji języka „wysokiego" na jego pozycję w dyglosyjnej hierarchii, Ch. Ferguson zwracał uwagę na nieco inne fakty niż U. Weinreich, dla którego istnienie ugruntowanej normy było ważnym czynnikiem przeciwdziałającym interferencji i miało wartość symboliczną (por. m.in. Weinreich 1963: 99–103). Kody pełniące funkcję „wysoką" mają jedną odmianę standardową. Ma ona ustalone zasady ortograficzne, a jej system gramatyczny oraz leksykalny jest przedmiotem opracowań naukowych – wydawane są gramatyki, słowniki i podręczniki, które służą społecznemu upowszechnianiu danej normy. Natomiast języki „niskie" mają na ogół kilka wariantów regionalnych, a opracowania na ich temat są nieliczne[43] (Ferguson 1959: 331–332). W pewnych okolicznościach czynnik standaryzacji w istotny sposób wpływa na wybór języka, np. w sytuacjach oficjalnych, które wymagają precyzji i ustalonej normy, we wszystkich znanych nam społecznościach dwujęzycznych dominuje język „wysoki" (zob. m.in. Weinreich 1963: 80; Misiak 2006; Willemyns, Vandenbussche 2008; Głuszkowski 2011a: 89–90).

Kwestia standaryzacji języków stanowi przedmiot wielu studiów socjolingwistycznych, a jej stopniowalność stała się przyczyną stworzenia szeregu klasyfikacji i typologii. Podobne opracowania stanowią

---

[42] W celu wzmocnienia pozycji języka kaszubskiego jako narzędzia komunikacji podejmowanych jest wiele działań o charakterze rewitalizacyjnym, ale w związku z coraz częstszym brakiem znajomości (lub znajomością jedynie bierną) kaszubszczyzny w młodym pokoleniu wątpliwości odnośnie do rezultatu końcowego są dość silne (Dołowy-Rybińska 2011: 482–494).

[43] Ch. Ferguson dokonał interesującego spostrzeżenia na temat opracowań naukowych poświęconych kodom pełniącym „niskie" funkcje w układach dyglosyjnych: autorami tych studiów najczęściej są osoby spoza kręgu rodzimych użytkowników danego języka (Ferguson 1959: 332).

istotne uzupełnienie badań dwujęzyczności i dyglosji także z perspektywy lingwistycznej. Należy jednak podkreślić, że kryteria wspomnianych klasyfikacji nie dotyczą bezpośrednio struktury języka, ale jego funkcji społecznych, jak choćby w zaproponowanym przez Jose Manuela Tortosę podziale języków ze względu na charakter powstających w nich tekstów pisanych. Najmniejszy stopień standaryzacji cechuje kody bez wariantu pisemnego, a na kolejnych szczeblach znalazły się języki, w których powstają teksty literatury pięknej (poezja, beletrystyka), prasa i czasopisma, literatura naukowa. Najwyższy poziom hierarchii został zarezerwowany dla języków używanych przez naukowców do streszczania tekstów naukowych pisanych w innych językach (Tortosa 1986: 9).

Uwagi Ch. Fergusona na temat znaczenia sposobu akwizycji języków w warunkach dyglosji były niemal identyczne ze spostrzeżeniami U. Weinreicha odnośnie do kolejności przyswajania kodów przez osobę dwujęzyczną (por. Weinreich 1963: 76–77; Ferguson 1959: 331). Według Ch. Fergusona w warunkach dyglosji język „niski" jest używany w codziennej komunikacji w sferze rodzinnej, a więc jest pierwszym językiem poznawanym przez dzieci w danej społeczności (Ferguson 1959: 331). Spostrzeżenia te można porównać z zaproponowaną przez Leona Zawadowskiego kategorią kodu prymarnego[44] – przyswajanego w toku codziennej komunikacji, bez pośrednictwa innego języka, w odróżnieniu od języka sekundarnego – poznawanego w procesie edukacji, co z kolei odpowiada charakterystyce akwizycji kodu „wysokiego", którego gramatyka jest przez daną społeczność poznawana w postaci sztywnych, narzuconych z góry reguł (por. Ferguson 1959: 331; Zawadowski 1961: 14).

Kolejny punkt w charakterystyce zjawiska dyglosji – jej stabilność – jest na tyle istotną cechą, że została uwzględniona w treści definicji Ch. Fergusona. Hierarchiczny układ dwóch języków może kształtować się nawet kilkaset lat, czego doskonałym przykładem jest opisana przez Borysa Uspieńskiego sytuacja językowa na Rusi i w Rosji, gdzie przez kilka wieków, aż do powstania rosyjskiego języka literackiego,

[44] Zostanie ona szerzej omówiona w podrozdziale 2.3.

funkcję kodu wysokiego pełnił cerkiewnosłowiański, natomiast niskiego – język staroruski i rosyjski oraz inne języki wschodniosłowiańskie (por. Ferguson 1959: 332; Uspieńskij 1983). Ferguson zwrócił uwagę na trwałość społecznej dyferencjacji języków pod wpływem opisywanych przez siebie społeczności, w których dyglosja trwała od kilku stuleci. Mniej rygorystycznie do kryterium stabilności podchodził J. A. Fishman, który wymagał zachowania określonego układu w życiu co najmniej trzech pokoleń (Fishman 1971b: 286–287). W ten sposób koncepcja dyglosji może znaleźć zastosowanie w opisie znacznie większej liczby dwujęzycznych wspólnot. Jednak nawet w tym wypadku nie można mówić o dyglosji w społecznościach, które dopiero kształtują swoją dwujęzyczność, np. w grupie migrantów świeżo przybyłych do nowego kraju – trwałą dyferencjację społeczną używanych przez nich kodów będzie można stwierdzić dopiero u ich wnuków.

Spośród omówionych dotychczas kryteriów opisu dyglosji jedynie określenie stopnia standaryzacji wiąże się z koniecznością bliższego zapoznania się ze strukturą obydwu kodów, podczas gdy pozostałe punkty charakterystyki odnoszą się do sfery użytkowania języka, sposobów jego wykorzystania czy też postaw wobec niego. Ostatnie cechy, na które Ch. Ferguson zwrócił uwagę, dotyczą zasobów systemowych języków w sytuacji dyglosji – ich gramatyki, leksyki oraz fonologii i jest to najmniej spójny element omawianej teorii. W pewnym stopniu twórcę koncepcji badań dyglosji tłumaczy materiał, jaki wybrał do zilustrowania swoich założeń. Punktem wyjścia do analizy były społeczności posługujące się dwoma stosunkowo bliskimi pod względem strukturalnym kodami. Ch. Ferguson wyszedł z założenia, że system gramatyczny języka „wysokiego" jest bardziej skomplikowany niż „niskiego", a swoje stwierdzenie motywował brakiem pewnych kategorii, np. mniejszą liczbą przypadków rzeczownika w *Schwyzertüütsch* w porównaniu z czterema występującymi w standardowym niemieckim (Ferguson 1959: 333). Choć porównania konstrukcji paradygmatów deklinacji lub systemu czasów w kontaktujących się językach można dokonać stosunkowo łatwo, stwierdzenie na tej podstawie większej lub mniejszej „złożoności" systemu gramatycznego jest sprawą mocno dyskusyjną. Według tych założeń gwary polskie, w których zachowa-

ła się liczba podwójna czasowników (np. formy *niesiewa*, *gotujewa*[45] występujące równolegle z formami l.mn. *niesiemy*, *gotujemy*) powinny w porównaniu z polskim językiem literackim, który tę kategorię zatracił, pełnić funkcję „wysoką", podczas gdy wszystkie pozostałe kryteria wskazują na odmienny podział ról tych kodów. Na tej samej zasadzie język angielski w kontakcie z używanymi przez imigrantów językami słowiańskimi posiadającymi rozbudowaną deklinację powinien pełnić funkcję kodu „niskiego". Z kolei w innych punktach polszczyzna literacka może się okazać bardziej „skomplikowana" od dialektów małopolskich lub mazowieckich (liczba paradygmatów deklinacyjnych), a angielszczyzna – od języka czeskiego lub rosyjskiego (np. system rodzajników określonych i nieokreślonych). Podobne przykłady można by mnożyć, co prowadzi do dwóch istotnych wniosków: a) stwierdzenie złożoności strukturalnej jest dyskusyjne[46] i trudne do wykonania, b) nawet gdyby udało się znaleźć miarodajne kryteria i dokonać takiego porównania, jego rezultaty niekoniecznie musiałyby pokrywać się z pozostałymi wyznacznikami pozycji języka w dyglosyjnej hierarchii. Z niedoskonałości swojej propozycji zdawał sobie poniekąd sprawę również sam Ch. Ferguson. Pisał on o ryzyku, jakim są obarczone tego typu porównania[47], a nawet zauważył, że w jednym z opisanych przez niego przykładów dyglosji (w Szwajcarii) kryterium złożoności systemowej się nie sprawdziło (ibidem: 333–334), ale mimo wątpliwości zdecydował się umieścić ocenę strukturalną kodów w swojej teorii.

Mniej kontrowersyjny jest opis zasobów leksykalnych oraz struktury fonologicznej języków w sytuacji dyglosji. Ch. Ferguson podszedł

---

[45] Przykład za: Karaś 2011.

[46] Pomysł zastosowania kryterium „złożoności" systemu językowego, w dodatku jako kryterium tworzenia pewnej hierarchii porównywanych systemów, przywodzi na myśl koncepcje przedstawicieli ewolucjonizmu w antropologii, np. Edwarda Burnetta Tylora lub Johna Lubbocka, którzy zakładali, że istnieje tylko jedna podstawowa linia rozwoju społecznego i w związku z tym niektóre społeczeństwa są bardziej zaawansowane od innych, ponieważ znajdują się na „wyższych szczeblach" ewolucji.

[47] Nawet zaproponowane przez Ch. Fergusona kryteria określania złożoności systemu gramatycznego nie są przekonujące. Na przykład kwestia „symetrii" paradygmatów deklinacyjnych odnosi się bardziej do standaryzacji języka niż bogactwa strukturalnego (por. Ferguson 1959: 334).

do tych charakterystyk z większą rezerwą. Przede wszystkim nie traktował tych punktów opisu jako kryterium określającego pozycję któregokolwiek z języków w hierarchii, ale jako element zróżnicowania obydwu kodów. Rozważania na temat różnic słownika języka „wysokiego" i „niskiego" polegały przede wszystkim na wskazaniu różnych jednostek leksykalnych z obydwu kodów, które nazywają te same lub bardzo podobne zjawiska (ibidem: 334–335). Należy pamiętać, że spostrzeżenia te odnosiły się do języków bliskich strukturalnie, których zasoby leksykalne w znacznej mierze się pokrywały, w związku z czym stwierdzenie różnic wcale nie było oczywistością. Jednak w kontekście analizy języków wywodzących się z różnych rodzin ten punkt opisu nie ma większej wartości poznawczej. Podobnie należy potraktować uwagi Ch. Fergusona na temat systemów fonologicznych – dotyczyły one również ich pokrewieństwa (ibidem: 335–336). Wskazywanie różnic pomiędzy poszczególnymi fonemami języka „wysokiego" i „niskiego" jest celowe tylko w sytuacji kontaktu języków o podobnej strukturze, np. języka literackiego z jednym z jego dialektów, podczas gdy w wypadku porównań bardziej odległych systemów, jak np. ukraiński i węgierski na Zakarpaciu, różnice strukturalne są oczywiste.

Pomimo pewnych niedociągnięć w lingwistycznych elementach opisu dyglosji koncepcja Ch. Fergusona ma ogromne znaczenie nie tylko w analizie dwujęzyczności z perspektywy socjologicznej, ale również w badaniach, dla których punktem wyjścia są zjawiska językowe. Rezultaty wielu badań kontaktów językowych pokazują, że podział sfer użycia języków znajduje swoje odzwierciedlenie w ogólnym kształcie interferencji zachodzącej w obydwu kodach. Korelacja dyglosji ze zmianami w ramach znajdujących się w kontakcie systemów widoczna jest przede wszystkim w tematycznym podziale zapożyczeń leksykalnych. Na przykład w polszczyźnie staroobrzędowców – grupy, która w różnych domenach posługuje się trzema kodami: rosyjskim dialektem, polszczyzną i językiem liturgicznym – cerkiewnosłowiańskim, pożyczki w polskich wypowiedziach trafiają się przede wszystkim w sferze religijnej, zdominowanej przez rosyjską gwarę i język cerkiewnosłowiański (Paśko 2008: 297–300). Również tematyczna klasyfikacja ukraińskich i rosyjskich zapożyczeń w polszczyźnie ludno-

ści polskiego pochodzenia mieszkającej w obwodzie chmielnickim na Ukrainie pokrywa się ze społeczną dyferencjacją języków używanych przez tę społeczność (por. Nepop 2002: 118–126).

2.2. Dwujęzyczność i dwukulturowość. Kategoria pojęciowa pogranicza

Problem powiązań kontaktu językowego z kulturowym, a w związku z tym również dwujęzyczności z dwukulturowością sygnalizował już Weinreich w *Languages in contact*. Szczegółowo omówił tę kwestię inny klasyk badań bilingwizmu – Einar Haugen. Na bazie zaproponowanego przez Jamesa Soffiettiego podziału dwujęzyczności a dwukulturowości wyróżnił on cztery typy współzależności tych zjawisk: a) jednoczesną dwujęzyczność i dwukulturowość, b) jednojęzyczność połączoną z dwukulturowością, c) dwujęzyczność przy jednokulturowości oraz d) jednojęzyczność i jednokulturowość (Haugen 1972: 63–64). Na tej podstawie opis dwujęzycznych jednostek i społeczności może zostać uzupełniony o dodatkową ich charakterystykę. Wymienione powyżej sytuacje społeczne stanowią jedynie typy idealne. W rzeczywistości możliwe są typy przejściowe lub podtypy, zwłaszcza jeśli uwzględnimy uwagę E. Haugena w kwestii niepełnego udziału w określonej kulturze i niepełnej (nierównej) dwujęzyczności[48] (ibidem: 64). O takiej „częściowej" dwujęzyczności i dwukulturowości możemy mówić w odniesieniu do polskich imigrantów w Stanach Zjednoczonych, którzy w sferze rodzinnej i domowej mówią po polsku, a w sklepie osiedlowym, w pracy i urzędach – po angielsku; starają się zachować tradycje i zwyczaje ze swojej ojczyzny, ale jednocześnie biorą udział w paradach z okazji amerykańskiego Dnia Niepodległości i chodzą na mecze lokalnej drużyny baseballowej, w związku z czym

[48] Założenie, że stopień dwujęzyczności jest wprost proporcjonalny do stopnia dwukulturowości, stanowi wartą rozważenia ideę. Szkoda, że E. Haugen nie podjął się empirycznej weryfikacji wzajemnych zależności podwójnych kompetencji językowych i kulturowych, w związku z czym jego hipoteza może być potraktowana jedynie jako sugerowany kierunek dalszych badań (por. Haugen 1972: 64–65).

partycypują w dwóch kulturach, ale w żadnej z nich nie są w pełni zakorzenieni. Na gruncie językowym sytuację opisaną w przytoczonym przykładzie najtrafniej określa pojęcie dyglosji. Przez analogię do tego zjawiska, w odniesieniu do częściowego, uzależnionego od sfery życia uczestnictwa w dwóch kulturach, J. Fishman wprowadził termin dietnia (*di-ethnia*); (Fishman 1985: 46). Choć autor koncepcji dietni zakładał, że występuje ona znacznie rzadziej niż dyglosja i wielokulturowość, rezultaty badań różnych dwujęzycznych i dwukulturowych społeczności pokazują, że społecznie zdeterminowane łączenie elementów różnych kultur często towarzyszy analogicznym zjawiskom na płaszczyźnie językowej (por. ibidem: 47–50; Smułkowa 2000: 97; Głuszkowski 2011a: 256–258).

Z problematyką wielokulturowości wiąże się pojęcie pogranicza[49], które odnosi się również do sytuacji językowej. Andrzej Sadowski zdefiniował pogranicze jako obszar znajdujący się na styku wielu kultur, ale jednocześnie peryferyjny, funkcjonujący na marginesie głównego nurtu życia społecznego (Sadowski 2004: 19, 26). Specyficzna natura pograniczy wpływa na osobowość mieszkańców tych terytoriów. Wspomniana peryferyjność pograniczy może prowadzić do tworzenia się osobowości marginalnej – funkcjonującej na marginesie dwóch kultur, ale w pewnym aspekcie także wycofanej. W ten sposób z konceptem pogranicza nieodłącznie związana jest teoria „człowieka marginesu" (*marginal man*) Roberta Parka[50], do której podczas rozważania kwestii identyfikacji grupowej osób dwujęzycznych[51] odwoływał się również U. Weinreich (por. Weinreich 1963: 118–119; Kempny 2005: 131; Siegień-Matyjewicz 2007: 102).

Z kolei wielokulturowość pograniczy wiąże się z synkretyzmem i hybrydyzacją tożsamości. W kontekście specyficznego traktowania

[49] Badania pograniczy w ujęciu interdyscyplinarnym w ostatnich dwóch dekadach cieszyły się stosunkowo dużą popularnością. Od 1992 r. w Białymstoku ukazuje się rocznik „Pogranicze. Studia społeczne", wydano także wiele publikacji zbiorowych poświęconych tej tematyce (zob. m.in. Krzysztofek, Sadowski 2004; Kurczewska, Bojar 2005; Nikitorowicz et al. 2005).

[50] Zob. przyp. 33.

[51] Kwestia korelacji identyfikacji grupowej z faktem przynależności danej osoby do dwóch społeczności językowych została omówiona w podrozdziale 1.5.

bardzo ważnych w kontaktach międzykulturowych pojęć swojskości i obcości Marian Kempny pisał o heterogenicznej osobowości kulturowej mieszkańców pogranicza i większej otwartości na inne treści kulturowe (Kempny 2005: 126, 131). Należy zauważyć, że mieszkańcy terenów pogranicznych mają znacznie większe możliwości akulturacji w różnych środowiskach, nazwanych przez Anselma Straussa „światami społecznymi", niż jednostki z obszarów homogenicznych (Szyfer 2004: 324). W odniesieniu do wielokulturowości i wielojęzyczności pogranicza znajduje zastosowanie także koncepcja kręgów kulturowych Floriana Znanieckiego, który stwierdził, że wpływ wielu środowisk na jednostkę kształtuje złożoną osobowość, inną niż u osób poddawanych wpływom jednorodnym (Znaniecki 1974 [1934]: 101–105, 304–311).

2.3. Socjalizacja i jej znaczenie dla języka. Pojęcie grup pierwotnych i wtórnych. Znaczenie klasy szkolnej. Język prymarny i sekundarny

Z kształtowaniem osobowości oraz akwizycją języka nieodłącznie wiąże się jeden z najważniejszych, jeśli nie najważniejszy, spośród procesów będących przedmiotem analiz socjologicznych. Określa go pojęcie socjalizacji, które Peter Berger i Thomas Luckmann zdefiniowali jako „wszechstronne i zwarte wprowadzanie jednostki w obiektywny świat społeczeństwa albo jakiś jego sektor" (Berger, Luckmann 1983: 204).

Według P. Bergera i Th. Luckmanna człowiek nie rodzi się członkiem społeczeństwa, ale się nim staje w procesie socjalizacji, w którym jednostka jednocześnie przyswaja określony obraz świata społecznego, obiektywizuje go i wyraża własne potrzeby (ibidem: 202–204). W zależności od okresu życia i przebiegu socjalizacji wyróżniamy jej dwa typy: socjalizację pierwotną – „pierwszą socjalizację, którą jednostka przechodzi w dzieciństwie i z pomocą której staje się członkiem społeczeństwa" oraz socjalizację wtórną, czyli „każdy następny proces, który wprowadza jednostkę, mającą już za sobą socjalizację pierwotną, w nowy sektor obiektywnego świata jego społeczeństwa" (ibidem: 204).

Podczas socjalizacji pierwotnej powstają zręby osobowości społecznej jednostki, które na późniejszych etapach jej życia mogą, ale nie muszą, być poddawane modyfikacji w socjalizacji wtórnej. Procesy uspołeczniania nie dokonują się samorzutnie, ale za sprawą innych członków społeczeństwa, tzw. znaczących innych. W socjalizacji pierwotnej osobami wprowadzającymi jednostkę do życia w społeczeństwie są rodzice, dziadkowie, starsze rodzeństwo i inni bliscy krewni[52]. Dziecko nie ma więc możliwości wyboru „znaczących innych" – są mu oni „narzucani" i uczą je funkcjonowania w społeczeństwie według zasad, które sami uznają za słuszne (por. ibidem: 204–205, 209; Głuszkowski 2011a: 128). Większą swobodę ma osoba dojrzała podczas socjalizacji wtórnej, którą przechodzi podczas wykonywania obowiązków zawodowych i pełnienia przypisanych jej funkcji społecznych. Zakres i charakter uspołeczniania są wówczas „zdeterminowane złożonością podziału pracy i towarzyszącym mu społecznym podziałem wiedzy" (Berger, Luckmann 1983: 215). Należy zauważyć, że socjalizacja wtórna dotyczy funkcjonowania jednostki w określonym sektorze życia społecznego, podczas gdy doświadczana w dzieciństwie socjalizacja pierwotna obejmuje wszystkie sfery (Głuszkowski 2011a: 128).

Zarówno w procesie socjalizacji pierwotnej, jak i wtórnej wraz z innymi elementami systemu społeczno-kulturowego, takimi jak wzory zachowań, wartości i normy, kary i nagrody, przyswajany jest również język. Stanowi on medium dla elementów kultury, ale i sam jest jednym z nich. Narzędzie komunikacji nie może zostać oddzielone od kultury, ponieważ jest jej nośnikiem. Ponadto każdy rodzaj socjalizacji jest jednocześnie socjalizacją językową, co oznacza, że każde wprowadzenie w życie społeczne albo jakiś jego sektor jest również wprowadzeniem w określony język lub styl. Znaczenie warunków społecznych przyswajania kodu językowego dla późniejszych zachowań językowych jednostki i grupy zostało potwierdzone w licznych

[52] Powyższe stwierdzenie nie dotyczy sytuacji nietypowych, w których dzieci nie mają rodziców lub są celowo odłączane od rodziny i wychowywane w różnego rodzaju placówkach publicznych.

badaniach dwujęzyczności (zob. m.in. Lambert et al. 1972; Adamovičiute-Čekmonene 2003; Głuszkowski 2010a). Hipoteza o zależności między wchodzeniem w świat społeczny a wchodzeniem w świat języka została już wielokrotnie potwierdzona. Podstawowym problemem badawczym jest w tym wypadku zgromadzenie takiego zakresu informacji na temat procesów zachodzących w językach używanych przez daną bilingwalną grupę, ich sytuacji językowej oraz społecznej, który pozwoli na analizę zaistniałych korelacji.

Ponieważ proces socjalizacji odbywa się za pośrednictwem grup społecznych, nie sposób uniknąć odniesienia do ich charakterystyki i definicji Charlesa Cooleya, który wprowadził do badań socjologicznych pojęcie grup pierwotnych, które „charakteryzują się zażyłym, twarzą w twarz, obcowaniem i współdziałaniem" (Cooley 1992: 209). Zakres funkcjonowania grup pierwotnych, do których należą: rodzina, dziecięce grupy zabawowe, społeczności sąsiedzkie i wspólnotowe grupy osób starszych, w znacznym stopniu pokrywa się ze sferą, w której dokonuje się socjalizacja pierwotna (por. ibidem; Głuszkowski 2011a: 128). Wśród najważniejszych cech grup pierwotnych Ch. Cooley wymienił ich trwałość oraz obecność w pierwszym okresie kształtowania się osobowości. W związku z tym, że „doświadczenie społecznej jedności" uzyskane za pośrednictwem grup pierwotnych jest „najwcześniejsze i najpełniejsze", stanowi ono podstawę dla oddziaływań społecznych, których jednostka doświadcza na kolejnych etapach swojego życia (Cooley 1992: 211). W ten sposób możliwe jest powiązanie oddziaływania grup pierwotnych z pierwszym okresem socjalizacji. Analogie widoczne są także na etapie socjalizacji wtórnej, choć sam Ch. Cooley nie użył pojęcia „grupy wtórne". Jednak w ten sam sposób, w jaki socjalizacja wtórna nakłada się na efekty socjalizacji pierwotnej, na zasadzie opozycji w stosunku do grup pierwotnych można stwierdzić, że grupy wtórne będą oznaczać społeczności, w których jednostka uczestniczy np. w swoim życiu zawodowym (por. ibidem: 212; Berger, Luckmann 1983: 215).

Jedną z ważniejszych zbiorowości w kontekście kształtowania osobowości jednostki jest klasa szkolna, która według Talcotta Parsonsa oprócz swoich funkcji socjalizacyjnych, polegających na wpo-

jeniu uczniom poczucia obowiązku, umiejętności wypełniania wyznaczonych zadań, odgrywa także ważną rolę w procesie selekcji społecznej przez system oceny szkolnych osiągnięć (Parsons 1969: 171–172). Przedstawiciele innojęzycznych mniejszości są szczególnie narażeni na odrzucenie w trakcie wspomnianej selekcji (por. Heller 2006: 216–220). W ujęciu T. Parsonsa szkoła jako instytucja edukacyjna wpisuje się w ramy socjalizacji wtórnej, natomiast oddziaływanie klasy – grupy koleżeńskiej na młodego człowieka ma zupełnie inny charakter. Wewnętrzne oddziaływania pomiędzy uczniami różnią się od relacji uczniów z nauczycielami, pełniącymi funkcję strukturalnie usankcjonowanych autorytetów. Najważniejsze cechy szkolnej grupy rówieśniczej to niezależność od dorosłych, dobrowolność uczestnictwa i możliwość samodzielnego sprawdzenia się w odrębnej strukturze społecznej. W okresie dojrzewania środowisko koleżeńskie stanowi dla nastolatka zupełnie inny autorytet niż nauczyciele i może odgrywać ważniejszą rolę socjalizacyjną niż rodzina (por. ibidem: 183–185).

Zachowania językowe stanowią integralny element osobowości i jako takie są podatne zarówno na formalny, jak i nieformalny wpływ środowiska szkolnego (Głuszkowski 2011a: 132–133). Oddziaływanie formalne związane jest ze środkami systemowymi i zostanie szerzej omówione w podrozdziale poświęconym wpływowi struktury społecznej na jednostkę przez proces edukacji.

Pojęcie grup pierwotnych doskonale wpisuje się w teoretyczny zarys badań bilingwizmu Leona Zawadowskiego. Polski językoznawca, rozważając kwestię funkcji poszczególnych kodów w ramach dwujęzycznej grupy, określił jeden z języków jako prymarny (podstawowy), czyli „używany do rozmów na tematy podstawowe – leżące w sferze zainteresowań wszystkich członków grupy w danym momencie i miejscu, czyli tzw. tematy dnia codziennego [...] jest to język stosowany w komunikacji w sferze domowej i rodzinnej, przekazywany dzieciom bezpośrednio (bez współudziału innego języka)" (Zawadowski 1961: 14). W odniesieniu do bilingwalnej społeczności można więc założyć, że funkcję języka prymarnego będzie pełnić kod używany w grupach pierwotnych, a także że jest on przyswajany w ramach socjalizacji pierwotnej (Głuszkowski 2011a: 76–77).

Możliwa jest sytuacja, w której jednostka w różnych grupach pierwotnych posługuje się różnymi językami, np. dziecko włoskich emigrantów w Niemczech w sferze rodzinnej mówi po włosku, a w grupach rówieśniczych w szkole – po niemiecku (Cantone 2007: 110, 156, 229–235). Równoległe zastosowanie dwóch kodów może zachodzić nawet w ramach jednej grupy pierwotnej, np. w rodzinach, których członkowie pochodzą z różnych społeczności językowych. L. Zawadowski nie określił jednak w swojej definicji liczby języków prymarnych, w związku z czym funkcję tę pełnić mogą dwa lub więcej kodów używanych przez daną jednostkę lub grupę, o ile spełniają wyznaczone kryteria zakresu tematycznego i sposobu akwizycji (Głuszkowski 2011a: 77).

Pojęcie języka prymarnego zostało przez L. Zawadowskiego wykorzystane do zdefiniowania prymarnej wspólnoty językowej jako zbiorowości osób, „które posługują się tym samym językiem prymarnym" (Zawadowski 1961: 14). Oprócz języka prymarnego w warunkach dwu- lub wielojęzyczności członkowie grupy używają również innych kodów, które będą miały status sekundarny[53]. Polski lingwista zwrócił uwagę na ważne konsekwencje faktu funkcjonowania we wspólnocie opartej na języku prymarnym L_1 również innych kodów: L_2, L_3 itd.[54] Osoba posługująca się językiem L_2 jako sekundarnym staje

[53] W ramach dalszej gradacji kodów oprócz języka sekundarnego można mówić także o tercjalnym itd. (Zawadowski 1961: 14).

[54] W celu lepszego wyjaśnienia takiej sytuacji należy odwołać się do szeroko stosowanego w lingwistyce pojęcia idiolektu. Definiowany za Andre Martinetem jako „język mówiony przez jednostkę" lub bardziej szczegółowo – za Urielem Weinreichem i Charlesem Hockettem jako „zespół nawyków mownych jednostki w danym czasie", idiolekt odnosi się do zachowań językowych na poziomie indywidualnym (Weinreich 1968: 306; Piotrowski, Ziółkowski 1976: 178). Z kolei socjolekt jest „odmianą językową związaną z grupami społecznymi, takimi jak klasa, warstwa, środowisko i grupy zawodowe" (Wilkoń 1987: 92). Wzajemne relacje tych terminów w dużym stopniu przypominają opisany przez L. Zawadowskiego stosunek osoby dwujęzycznej do grup opartych na różnych językach prymarnych. Idiolekt wielojęzycznej osoby należącej do grupy języka prymarnego L_1, w której dominuje socjolekt S_1, składa się z elementów pochodzących z języków wszystkich grup, w których uczestniczy lub uczestniczyła dana osoba w różnych okresach swojego życia. Natomiast socjolekt wspomnianej grupy języka prymarnego L_1 zawiera elementy idiolektów wszystkich jej członków oraz języków sekundarnych L_2, ..., L_n, które również funkcjonują w tej grupie (Głuszkowski 2011a: 51).

się członkiem wspólnoty tego języka, ale jej przynależność ma charakter sekundarny: „Wobec tego każdy język może mieć zarówno wspólnotę prymarną, jak i sekundarną" (ibidem).

Zawadowski podkreślał, że przyjętych przez niego określeń prymarności i sekundarności kodu językowego nie należy utożsamiać z kolejnością akwizycji języków przez bilingwalną jednostkę, choć w najczęściej spotykanych warunkach język prymarny jest przyswajany jako pierwszy. Możliwa jest jednak sytuacja, w której przez pewien okres życia funkcję języka prymarnego danej jednostki pełni L_1, a w fazie dojrzałej, w wyniku zmiany sytuacji społecznej (miejsca zamieszkania, zawodu itp.) będzie się ona posługiwać L_2 jako kodem podstawowym (ibidem). Tego typu zmiany obserwowane są w różnych bilingwalnych społecznościach, np. u pierwszego pokolenia imigrantów (zwłaszcza tych najmłodszych) lub wśród przedstawicieli niewielkich grup mniejszościowych, którzy opuszczają swoje rodzinne miejscowości (por. m.in. Djurović 1987; Głuszkowski 2011a: 80–86). Koncepcja prymarności i sekundarności kodu językowego oraz używających ich wspólnot stanowi podstawę do zaangażowania socjologii i pokrewnych jej nauk do badań procesów językowych. Należy jednak zaznaczyć, że analiza podobnych zależności nie jest często prowadzona, ponieważ wymaga długotrwałego kontaktu z badaną społecznością i wielokrotnego badania tych samych informatorów w celu zgromadzenia materiału socjolingwistycznego obrazującego ich sytuację językową na różnych etapach życia.

2.4. Teorie tożsamości osobowej i kulturowej oraz faz rozwoju osobowości społecznej

Kwestia tożsamości zarówno w odniesieniu do jednostki, jak i grupy jest często przywoływana w badaniach dwujęzyczności, m.in. jako element składowy czynników strukturalnych lub wręcz odrębny czynnik wpływający na ogólny kształt interferencji. Ponieważ jest to wieloznaczna kategoria pojęciowa, punktem wyjścia do jakichkolwiek rozważań na jej temat powinno być dokładne jej zdefiniowanie. W książ-

kowych i internetowych wydaniach słowników oraz encyklopedii możemy znaleźć od kilku do kilkunastu znaczeń[55] czy raczej przykładów różnego rozumienia pojęcia tożsamości. Często różnice wynikają z zastosowania danego terminu przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, m.in. socjologów, psychologów, etnologów, matematyków. W kontekście poszukiwań definicji tożsamości porównanie słowa „tożsamość" w języku polskim z jego ekwiwalentami znaczeniowymi w innych językach: ang. *identity*, niem. *Identität*, fr. *identité*, cz. *identita*, chorw. i serb. *identitet*, fin. *identiteetti* nasuwa nieuchronne analogie z polskim wariantem tego internacjonalizmu – terminem „identyczność"[56]. Choć jest on traktowany jako synonim „tożsamości", nie znajdziemy go w polskich tekstach z zakresu nauk społecznych, choć w niektórych socjologiczno-psychologicznych i kulturowych definicjach tożsamości nawiązanie do pojęcia „identyczności" uwypukliłoby pewne ich aspekty. Na przykład Ewa Bilińska-Suchanek podkreślała znaczenie tożsamości w biografii jednostki i zachowaniu „ciągłości »ja« w zmieniających się sytuacjach w historii życia. Jest to samointerpretacja w przestrzeni czasowej" (Bilińska-Suchanek 2005b: 10). W tym ujęciu tożsamość oznacza stałą „identyczność" jednostki z jej własnym „ja" (por. Bokszański 1987: 44–45).

Spośród zaproponowanych przez Zbigniewa Bokszańskiego koncepcji pojęcia tożsamości w kontekście naszych rozważań najbardziej istotny jest jej interakcyjny model (*identity interaction model*), który bazuje na koncepcji aktora społecznego, jego miejsca w procesie społecznego podziału ról oraz stosunków ze „znaczącymi innymi" i grupą odniesienia (idem 2002: 253–254).

W kontekście podkreślanego przez Z. Bokszańskiego znaczenia tożsamości dla biografii jednostki należy odnieść się do koncepcji epi-

---

[55] W *Encyklopedii Powszechnej PWN* uwzględniono dwa podstawowe znaczenia – metafizyczne i logiczne, a popularna internetowa wikipedia rozróżnia 9 rodzajów tożsamości: narodową, obiektu, osobistą, algebraiczną, psychologiczną, społeczną, kulturową, osobową i internetową (por. WIKI 2011; PWN 1996b: 433).

[56] Podobna para występuje w języku rosyjskim: *идентичность* i *тождество*, jednak w zakresie socjologii i psychologii stosowany jest pierwszy z tych terminów, podczas gdy drugi (bliski pol. „tożsamości") odnosi się do zależności matematycznych.

genezy Erika Eriksona[57], według której rozwój psychospołeczny jednostki odbywa się na kolejnych etapach, które charakteryzują się coraz większą autonomizacją jednostki (Erikson 2004: 50; Łagoda 2005: 28). Każda z faz przypada na określony okres życia, ale dopiero osiągnięcie pełni rozwoju w danym momencie umożliwia przejście do kolejnego etapu (Erikson 2004: 48). Początkowe fazy rozwoju osobowości przebiegają w dzieciństwie, a ich najważniejszymi cechami są: wykształcanie ufności i otwarcia wobec świata, zdolność walki o własną autonomię oraz orientacja na cel połączona z satysfakcją z przełamywania barier i trudności (Witkowski 1987: 74–77). Zarówno w teorii E. Eriksona, jak i w innych koncepcjach rozwoju osobniczego największe znaczenie w kształtowaniu tożsamości ma okres dorastania, w którym jednostka dąży do potwierdzenia własnej adekwatności wobec oczekiwań otoczenia (por. m.in. Piaget 1966: 69–74; Erikson 2004: 61–70). Młoda osoba stara się potwierdzić własną wartość i wiarygodność na drodze silnej identyfikacji z wartościami wyznawanymi przez otoczenie oraz odrzucając nieuznawane przez grupę autorytety i racje (Witkowski 1987: 78–79). Potrzeba akceptacji środowiska, zwłaszcza ze strony grup pierwotnych, jest wówczas bardzo duża, a ewentualny konflikt między systemami wartości panującymi w rodzinie i w grupach koleżeńskich, np. w szkole, prowadzi do powstania dysonansu poznawczego i zmusza jednostkę do reinterpretacji jej systemu wartości[58] (por. Parsons 1969: 182–183; Aronson 2006: 171). Podobne sprzeczności mogą zaistnieć także w dorosłych fazach kształtowania osobowości, ale wówczas oddziaływanie czynników zewnętrznych nie jest już tak silne, ponieważ napotyka na znacznie bardziej utrwaloną tożsamość. Należy podkreślić, że młodzi przedstawiciele społeczności dwujęzycznych są w znacznie większym stopniu zagrożeni poczuciem

---

[57] Choć teoria E. Eriksona powstała w psychologii i była inspirowana naukami biologicznymi (Witkowski 1987: 62), jest ona szeroko stosowana w psychologii społecznej – nauce zaliczanej do grona subdyscyplin socjologii, w związku z czym nie powinna zostać pominięta w analizie teorii socjologicznych w badaniach bilingwizmu.

[58] Problem dysonansu poznawczego i reinterpretacji systemu wartości będzie omówiony w podrozdziale 2.7.

odmienności i konfliktem systemów wartości niż ich jednojęzyczni rówieśnicy. Rozwój osobowości i socjalizacja przebiegają jednocześnie z procesem akwizycji języka lub języków. Kierunek procesów społeczno-psychologicznych ma również wpływ na zwiększenie lub zmniejszenie kompetencji dwujęzycznej osoby w zakresie każdego z używanych przez nią kodów, dlatego też analiza zjawisk językowych powinna być uwzględniana w badaniach bilingwizmu w kontekście kształtowania się tożsamości na kolejnych etapach rozwoju psychospołecznego jednostki. Na powiązanie procesów kształtowania się tożsamości oraz jej sprawności językowych zwróciła uwagę Ewa Bilińska-Suchanek:

> Tożsamość jest ciągle negocjowana i utrzymywana w równowadze w wielu procesach interakcyjnych, w których człowiek uczestniczy, a ponieważ przebieg procesów osiągania tożsamości w codziennej interakcji odbywa się za pośrednictwem języka, to właśnie umiejętności językowe są tu najważniejsze (Bilińska-Suchanek 2005b: 14).

Należy zauważyć, że niezależnie od modelu teoretycznego wszystkie spośród przedstawianych koncepcji tożsamości dotyczyły jej indywidualnego wymiaru. Tymczasem, wobec istotnych jakościowych różnic między zachowaniami językowymi jednostki i grupy, na które już u podstaw teorii badań kontaktów językowych zwrócił uwagę U. Weinreich, należałoby się zastanowić również nad tożsamością grupową. Z. Bokszański posłużył się terminem „tożsamość kolektywna", zaznaczając, że w latach 70. i 80. samo zastosowanie kategorii pojęciowej tożsamości w stosunku do zbiorowości budziło wątpliwości niektórych środowisk naukowych, które traktowały tożsamość jako cechę jednostki[59]. Nawet przeciwnicy pojęcia tożsamości ponadindywidualnej zgadzali się jednak na metaforyczne użycie tego terminu (Bokszański 2002: 254). Słowa Jürgena Strauba trafnie obrazują to stanowisko:

---

[59] Reinherd Kreckel stwierdził wręcz, że „Tylko jednostki mogą konstruować tożsamość. Grupy nie mogą. Również społeczeństwa (lub »narody«) nie mają prawdziwej tożsamości" (cyt. za: Straub 2006: 1131).

> Termin 'tożsamość zbiorowa' oznacza coś, co jakoś wiąże razem pewnych ludzi lub, inaczej mówiąc, czyni z nich zbiorowość, której członków można co najmniej częściowo charakteryzować w spójny sposób, gdyż sami oni tak się opisują (Straub 2006: 1134).

Obecnie pojęcie tożsamości grupowej bardzo mocno zakorzeniło się w różnych dyscyplinach naukowych, a poszczególne jej rodzaje, m.in. tożsamość narodowa, kulturowa, etniczna i wyznaniowa, stały się głównym tematem szeregu prac, przede wszystkim z zakresu etnologii i socjologii (por. m.in. Bokszański 2002: 254; Šatava 2009; Miodunka 2010; Dołowy-Rybińska 2011). Swoista legitymizacja oraz obecność tożsamości ponadjednostkowej[60] w dyskursie naukowym nie oznacza bynajmniej, że pojęcie to przestało być wieloznaczne. W polskiej *Encyklopedii socjologii* pod hasłem „Tożsamość" autorstwa Zbigniewa Bokszańskiego termin „tożsamość kolektywna" pojawia się bez definicji (Bokszański 2002: 254). W niemieckojęzycznym słowniku socjologii (*Wörterbuch der Soziologie*) Karla-Heinza Hillmanna tożsamość kolektywna (*Kollektive Identität*) występuje jako odrębne obszerne hasło, a rozważania na jej temat rozpoczyna lista synonimów: społeczna, kulturowa, tożsamość – „my". W dalszej kolejności K.-H. Hillmann zdefiniował wspomniane pojęcie:

> jest to poczucie lub świadomość przynależności jednostek do określonej grupy lub wspólnoty (społecznej formacji, kategorii lub systemu więzi różnego typu), która dzięki swoim cechom charakterystycznym, takim jak specyficzna kultura, język, historia, a niekiedy także religia lub rasa, odróżnia się od innych grup (Hillmann 2007: 431).

Na podobne cechy tożsamości kulturowej zwracali uwagę także polscy badacze. Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki w *Słowniku socjologicznym* podkreślali znaczenie wspólnie akceptowanej historii grupy, wyznania, narodowości, języka i tradycji przy jednoczesnej

---

[60] Za jeden z typów tożsamości ponadjednostkowej należałoby uznać opisane przez É. Durkheima zjawisko „kolektywnej świadomości" (Hillmann 2007: 431).

świadomości integralności grupowej oraz odrębności w stosunku do świata zewnętrznego (Olechnicki, Załęcki 1998: 228). Nieco inną perspektywę zaprezentował w *Słowniku etnologicznym* Krzysztof Kwaśniewski, który wyróżnił elementy składowe tożsamości kulturowej: dziedzictwo, wewnętrzne ustrukturowanie wyróżników i powszechników kulturowych w danej społeczności oraz kontekst zewnętrzny kontaktów z innymi kulturami. Ten sam autor traktował tożsamość jako historycznie uwarunkowany proces, w którym za pomocą środków kulturowych dana społeczność dąży do zachowania swojego istnienia i równowagi biopsychicznej (Kwaśniewski 1990: 351–352).

Z tożsamością kulturową ściśle związana jest kategoria pojęciowa kanonu kulturowego – dziedziczonej z pokolenia na pokolenie szczególnej części tradycji obowiązującej wszystkich członków danej społeczności: dzieł, postaci i powszechnie znanych zdarzeń (Szpociński 1991: 47). Język nie został wymieniony wprost wśród tych elementów, ale ponieważ, zgodnie z przyjętymi we wstępie założeniami, jest on jednym z faktów społecznych, nośnikiem i zewnętrznym wyznacznikiem przynależności grupowej, a także stanowi istotny i przekazywany między pokoleniami element kultury danej zbiorowości, należy traktować go jako część kanonu kulturowego.

W kontekście znaczenia badań tożsamości kulturowej w społecznościach dwujęzycznych należy zwrócić uwagę na obecność języka wśród najważniejszych cech charakteryzujących grupę w definicjach K.-H. Hillmanna oraz K. Olechnickiego i P. Załęckiego (por. Hillmann 2007: 431; Olechnicki, Załęcki 1998: 228). Powiązania języka z etnosem wywodzą się z filozofii epoki romantyzmu, a ich głównym źródłem była filozofia kultury i idea narodu według Johanna Gotfrieda Herdera. Idea języka jako najważniejszego, obok religii, składnika tożsamości narodowej nie była również obca myśli społecznej późniejszych epok, choćby filozofom rosyjskim przełomu XIX i XX wieku (Walicki 2004: 36). Halina Janaszek-Ivaničkova za Janem Kollarem stwierdziła, że „najistotniejszym wyróżnikiem narodu jest język" (Janaszek-Ivaničkova 2000: 77). Podobnie rolę języka postrzegał polski etnolog Józef Obrębski. Analizując sytuację społeczną wieloetnicznego i wielojęzycznego Polesia, pisał on o znaczeniu języka – „instru-

mentu spoistości różnych grup etnicznych" i zakładał, że ze względu na wysoki stopień korelacji czynników językowych i kulturowych materiał lingwistyczny stanowi ważny wskaźnik jedności bądź odrębności narodowo-etnicznej[61] (Obrębski 2007: 239–241).

Język jako element tożsamości grupowej (kolektywnej, kulturowej) odgrywa szczególną rolę we wspólnotach mniejszościowych, które ze względu na kontakt z silniejszą społecznością mogą ulec asymilacji z dominującym otoczeniem (por. Šatava 2009: 33–34, 37–38). Początkiem procesu zmiany kulturowej może być utrata któregoś z wymienianych w poprzednich akapitach elementów tożsamości wspólnotowej, choć braki mogą być przynajmniej częściowo równoważone przez oddziaływanie pozostałych czynników, np. rezygnacja z kultywowania niektórych tradycji i zastąpienie ich obyczajami otoczenia nie musi prowadzić do całkowitej asymilacji, jeśli członkowie grupy zachowają poczucie odrębności oparte na różnicach wyznaniowych lub językowych. Należy pamiętać, że język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale również socjalizacji i przekazywania wartości kulturowych (kanonu kulturowego). Realizacja tych procesów przy wykorzystaniu innego języka niż ojczysty jest bardzo trudna i może spowodować, że kultura danej grupy będzie zachowana jedynie w formie cząstkowej[62] (por. Skuttnab-Kangas 1977: 193).

Język może być również wykorzystywany jako środek manifestacji własnej tożsamości kulturowej. Otwarte posługiwanie się własnym

---

[61] Jednocześnie Obrębski zdawał sobie sprawę, że mimo powszechnych powiązań języka z tożsamością etniczno-kulturową w niektórych przypadkach odrębności etnicznej lub narodowościowej nie towarzyszy odrębność językowa (Obrębski 2007: 239–241). Taka sytuacja została zaobserwowana przez Adama Ustrzyckiego w polskich wspólnotach na Ukrainie i Białorusi, których członkowie podzielają wspólne wartości (m.in. wyznanie, świadomość pochodzenia), ale większość z nich na co dzień mówi po ukraińsku lub białorusku (Ustrzycki 2008: 504–505).

[62] Wyniki badań społeczności mniejszościowych i ich języków oraz kultur niejednokrotnie pokazały, że każdy przypadek jest indywidualny – mimo występowania pewnych prawidłowości i tendencji możemy stosunkowo łatwo wskazać wyjątki. Tak jest choćby w wypadku polskich muzułmanów – Tatarów, którzy od dawna nie posługują się językiem arabskim ani tureckim, ale udało im się zachować tożsamość etniczną i wyznaniową oraz kulturową odrębność od otoczenia (zob. m.in. Radziszewska 2009).

językiem, zwłaszcza w obcym otoczeniu, ułatwia definicję własnego wizerunku przez członków grupy, a także przez ich otoczenie (Bobrownicka 2000: 36; Wysocki 2006: 193–194). Manifestacja przynależności etniczno-kulturowej w przypadku negatywnego nastawienia otoczenia do danej grupy może wśród jej członków doprowadzić do przeciwnej postawy – maskowania własnej odmienności. W takim wypadku język jako jeden z wyznaczników niepożądanej tożsamości będzie ukrywany.

2.5. Kategoria teoretyczna roli społecznej. Genderowe przyczyny zróżnicowań językowych

Teoria ról społecznych w socjologii stanowi bezpośrednie nawiązanie do pojęcia roli w teatrze i literaturze. Metafora roli, zgodnie z którą członkowie grupy niczym aktorzy wykonujący polecenia reżysera muszą spełniać społeczne oczekiwania wobec swoich zachowań, pojawiła się w ramach interakcjonizmu społecznego (Turner 1985: 419–420). Jednak socjologiczna teoria roli wychodzi poza wspomniane porównanie. Jacek Szmatka zwrócił uwagę na dwa podstawowe poziomy roli. Na pierwszym z nich – grupowym – rola postrzegana jest jako strukturalnie narzucane nakazy w stosunku do jednostki (Szmatka 2007: 141). Ten aspekt roli został uwzględniony m.in. przez Ralpha Lintona, który określił rolę jako „postawy, wartości i zachowania, które społeczeństwo przypisuje każdej osobie, posiadającej dany status" (Linton 2000: 98), a także przez K.-H. Hillmanna: „rola określa całościową sumę praw i obowiązków uczestników interakcji" (Hillmann 2007: 756). Natomiast drugi wymiar roli – indywidualny – odnosi się do sposobu, w jaki jednostka postrzega swoją rolę, czyli do zinternalizowanych przez nią elementów z poziomu pierwszego (Szmatka 2007: 141).

Rola społeczna ma określone cechy (atrybuty), które ze względu na znaczenie dzielą się na: podstawowe, bez których nie jest możliwa identyfikacja i odegranie danej roli, wystarczające, które nie są niezbędne, ale ich brak zmienia znacząco charakter roli, i peryferyjne, które nie mają większego wpływu na istotę roli i można je pominąć

(ibidem: 144). J. Szmatka podkreślał, że postrzeganie tej samej roli na poziomie oczekiwań grupowych i na poziomie indywidualnym może być odmienne. Na przykład, mimo niewielkich różnic w treści, rola społeczna ucznia w formie narzuconej strukturalnie i zinternalizowanej przez ucznia są skrajnie różne; cechy postrzegane przez nauczyciela jako podstawowe są z perspektywy ucznia traktowane jako peryferyjne (ibidem).

Określone zachowania językowe wpisują się w zestaw cech roli, choć ich znaczenie może być różne – od podstawowego po peryferyjne. Językowymi atrybutami roli są dostępne danej osobie style i rejestry (Platt, Platt 1975: 43–62). A. Piotrowski i M. Ziółkowski, bazując na pracach Michaela Hallidaya i Johna Gumperza, zauważyli, że „osobnik mówiący dysponuje ciągłą skalą rejestrów, którymi może posługiwać się w zależności od sytuacji społecznej", a selekcja wzorów interakcji jest uzależniona od roli społecznej (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 187). W związku z tym rola społeczna jednostki wpływa na kształt i ewolucję jej idiolektu, a co za tym idzie – również poszczególnych elementów struktury języka, przede wszystkim w zakresie fonetyki, leksyki oraz składni (Joos 1968 [1959]: 186–190; Labov 1976; Krysin 2003: 18). W ten sposób rola społeczna ma duże znaczenie dla opisanych przez U. Weinreicha społeczno-kulturowych czynników kształtujących interferencję. W poszczególnych sytuacjach komunikacyjnych dwujęzyczna jednostka dokonuje interpretacji swojej roli społecznej, co wpływa na dobór środków językowych. Na przykład żyjący w bilingwalnej wspólnocie imigrantów nauczyciel języka ojczystego tej grupy w związku ze społecznymi oczekiwaniami w stosunku do pełnionej przez niego roli będzie przejawiał szczególną troskę o czystość języka i brak obcych elementów w swoich wypowiedziach. Należy zauważyć, że obecność dwóch lub więcej kodów w idiolektach osób funkcjonujących w warunkach bilingwizmu stwarza znacznie większy potencjał dla powstawania tego typu zależności niż w wypadku grup jednojęzycznych.

Życie na granicy dwóch kultur, a zwłaszcza uczestnictwo w więcej niż jednym systemie tradycji i obyczajów dodatkowo komplikuje układ ról społecznych w społeczeństwach wielojęzycznych i wielo-

kulturowych, tym bardziej że również w ramach jednej kultury każda jednostka funkcjonuje w różnych układach odniesienia i przynależy do więcej niż jednej zbiorowości. Dana osoba nawet w niewielkiej grupie społecznej, jaką jest rodzina, może jednocześnie być żoną, matką, córką i siostrą, a oprócz tego w innych układach także lekarką, sąsiadką, koleżanką itd. W związku z tym należałoby dla każdej jednostki rozpatrywać kilka ról lub traktować rolę społeczną jako układ złożony – tzw. zespół ról (Hillmann 2007: 760). W zależności od sytuacji zespół ról może być prosty lub złożony. W prostym układzie liczba ról i uczestników życia społecznego jest niewielka, a możliwe konfiguracje – powtarzalne i przewidywalne. Układ złożony jest rozbudowany pod względem liczby ról i aktorów, możliwa jest też wymiana pozycji, która utrudnia przewidywalność sytuacji i zwiększa liczbę potencjalnych scenariuszy (por. Szmatka 2000: 325). W społecznościach dwujęzycznych mogą występować obydwa typy zestawów ról. Proste zestawy ról będą charakterystyczne np. dla tradycyjnych wspólnot mniejszościowych, zwłaszcza skupionych terytorialnie w środowisku wiejskim, natomiast złożone – np. dla rozproszonych grup funkcjonujących w heterogenicznym otoczeniu.

Jacek Szmatka zwrócił uwagę na dwa istotne elementy kategorii roli na poziomie strukturalnym (grupowym). Pierwszy z nich to ułatwienia roli, czyli czynniki kulturowe, które sprawiają, że część nakazów i wymagań związanych z rolą jest szczególnie łatwo rozpoznawana i egzekwowana przez grupę (idem 2007: 142). „Ułatwienie" oznacza więc w tym wypadku łatwiejsze rozpoznanie społecznych oczekiwań przez jednostkę. Drugi element roli w wymiarze grupowym związany jest z jej dylematami lub kwestiami problematycznymi. Dylematy roli znajdują się niejako na przeciwległym biegunie w stosunku do ułatwień, ponieważ odnoszą się do niejasno sformułowanych i wieloznacznych wymogów, a także do tych, które są sprzeczne z innymi nakazami roli (ibidem: 143). Wewnętrzne sprzeczności w ramach jednej roli, niezgodność oczekiwań społecznych z indywidualnym postrzeganiem roli przez jednostkę, a także sprzeczne wymagania różnych ról w ramach jednego zestawu mogą prowadzić do konfliktów i napięć w zespole ról. Taki stan określany jest jako konflikt roli (Hill-

mann 2007: 758–759). Może on powstać np. u osoby godzącej życie prywatne z zawodowym – zwiększenie liczby obowiązków w miejscu pracy wynika z oczekiwań dyrekcji i kolegów wobec roli lojalnego pracownika, ale powoduje ograniczenie czasu poświęcanego na obowiązki domowe, co stoi w sprzeczności z wymaganiami rodziny wobec ojca-męża lub matki-żony. W warunkach bilingwizmu i wielokulturowości potencjał dla zaistnienia konfliktu jest znacznie większy niż w społecznościach jednorodnych, ponieważ oprócz powszechnych dylematów ról jednostka funkcjonująca w różnych kulturach i sytuacjach komunikacyjnych staje przed dodatkowymi wyborami, które mogą być spowodowane m.in. odmiennymi systemami wartości. Przykładem dodatkowych dylematów wynikających z dwukulturowości i dwujęzyczności jednostki może być sytuacja członka grupy mniejszościowej, który próbuje funkcjonować w grupie pracowniczej zdominowanej przez przedstawicieli większości. W momencie odwołania do tradycji, np. przy okazji świąt narodowych lub religijnych, będzie on stawać przed wyborem pomiędzy rolą kolegi-współpracownika a rolą spadkobiercy obyczajowości własnej społeczności. Nawet jeśli otoczenie nie jest wrogo nastawione do jego wspólnoty, wybór roli członka grupy mniejszościowej będzie skutkować marginalizacją społeczną danej jednostki. Z kolei próba ukrycia własnej odmienności może nastręczać trudności, ponieważ całkowite wyjście z roli „innego" nie zawsze jest możliwe. Pewne nawyki z życia codziennego, w tym także zachowania językowe, są trudne do wykorzenienia i mogą zdradzić jednostkę pragnącą wtopić się w otoczenie. Należy jednak zauważyć, że dylematy wspomnianej jednostki będą obejmowały również jej rolę w ramach lokalnej wspólnoty, ponieważ ukrywanie roli przedstawiciela mniejszości poza domem często rzutuje na ogólną postawę wobec tejże funkcji społecznej (por. Głuszkowski 2011a: 234–235).

W problematykę zróżnicowań językowych w zależności od społecznego podziału ról wpisują się dostrzegane przez wielu badaczy różnice w języku mężczyzn i kobiet. Płeć została wskazana przez U. Weinreicha jako jeden czynników różnicujących zachowania językowe poszczególnych członków bilingwalnej grupy. Odmienna postać dwujęzyczności kobiecej i męskiej w wybranych społecznościach nie

była jednak spowodowana biologicznymi różnicami pomiędzy przedstawicielami obydwu płci, ale ich rolami społecznymi i podziałem zadań w danej zbiorowości (Weinreich 1963: 93–94). Kwiryna Handke, która w pracy *Socjologia języka* poddała szczegółowej analizie różnice w języku mężczyzn i kobiet, wskazywała na ich społeczno-kulturową genezę (Handke 2009: 134–135). Inne zasoby leksykalne, struktura składniowa zdań, różnorodność stosowanych związków wyrazowych, deminutywów, wulgaryzmów, sposób formułowania wniosków, a także inne zróżnicowania języka o podłożu genderowym wynikają z określonych społecznie ról przydzielanych kobietom i mężczyznom (ibidem: 181–191).

Socjolingwistyczne analizy zróżnicowań językowych ze względu na płeć wymagają wytypowania wśród zjawisk językowych kilku zmiennych zależnych oraz skorelowania ich ze zmienną niezależną, jaką jest płeć (Brouwer et al. 1979: 38–39). Na tej podstawie próbowano wskazać, w jaki sposób różnice genderowe wpływają na odmienność zachowań obydwu płci w trakcie interakcji, np. na płynność rozmowy, stosowanie różnego typu przerywników albo na stosunek informacji zawartych w wypowiedzi do jej długości (m.in. Ervin 1962; Brouwer et al. 1979; Hirschmann 1994).

W społecznościach dwujęzycznych związek społecznego podziału ról mężczyzn i kobiet jest wyraźny, ale wyniki badań tych zależności w różnych bilingwalnych wspólnotach wskazują przede wszystkim na konieczność indywidualnego rozpatrywania każdej sytuacji. Na przykład prowadzone przez Władysława Miodunkę badania dwujęzyczności brazylijskiej Polonii wykazały, że przedstawiciele mniejszości częściej używają rodzimego języka w rozmowach z matkami, podczas gdy analogiczne analizy socjolingwistycznych aspektów kontaktu prowansalskich i alzackich dialektów z francuskim językiem literackim autorstwa Andrée Tabouret-Keller dały zgoła odmienne rezultaty, ponieważ osobami rozmawiającymi z dziećmi w ojczystym dialekcie okazali się przede wszystkim ojcowie (por. Miodunka 2003: 140–144; Tabouret-Keller 1972: 371–372). Tezę mówiącą, że o większym przywiązaniu przedstawicieli jednej z płci do określonego języka decydują czynniki społeczno-ekonomiczne, np. miejsce i rodzaj wykonywanej

pracy, funkcje w lokalnej społeczności, potwierdzają również inne badania (por. m.in. Gal 1978: 3–11; Heller 2006: 152–157 i in.; Jones, Delyth 2009; Głuszkowski 2011: 123–124).

Określenie wpływu układu ról społecznych na bilingwalne zachowania językowe i kształt interferencji wymaga skorelowania pogłębionych badań społecznych z analizą faktów językowych. Równoległe gromadzenie materiału językowego i socjologicznego jest trudne, ale możliwe do zrealizowania, pod warunkiem ustalenia interdyscyplinarnego profilu badań już na etapie przygotowań metodologicznych[63].

2.6. Teoria racjonalnego wyboru

Jednostki społeczne postrzegane są jako aktorzy również na gruncie innych koncepcji. Jedną z nich jest teoria racjonalnego wyboru, obecna nie tylko w socjologii, ale i w innych naukach, np. ekonomii, politologii, prawie, ale także etyce, przy czym przedstawiciele każdej z wymienionych dyscyplin wykorzystują je na swój sposób (Lissowski 2002: 194). W ekonomii teoria ta jest wykorzystywana w analizach sytuacji rynkowych przy założeniu, że istnieje „idealny rynek", w ramach którego decyzje podmiotów mają charakter racjonalny. Z kolei na gruncie prawnym istotne jest stanowienie systemu praw w taki sposób, aby przewidywane przez ustawodawców racjonalne zachowania członków danej zbiorowości służyły dobru społecznemu (ibidem).

Niezależnie od dyscypliny, w której teoria racjonalnego wyboru jest stosowana, ma ona służyć:

> wyjaśnianiu i przewidywaniu działań aktorów społecznych, zarówno indywidualnych, jak i zbiorowych, np. przedsiębiorstw, partii politycznych, państw. Podstawowym założeniem jest racjonalność aktorów, którzy mają określoną hierarchię preferencji i podejmują działania prowadzące w da-

[63] Przykłady tego typu analiz zostaną omówione w rozdziałach poświęconych praktycznemu zastosowaniu socjologii i pokrewnych jej dyscyplin w badaniach bilingwizmu.

> nych warunkach do optymalnych wyników: maksymalizacji korzyści (użyteczności) lub minimalizacji kosztów. Racjonalny aktor wybiera spośród możliwych sposobów postępowania taki, który – wedle posiadanej przez niego wiedzy – najlepiej i najmniejszym nakładem kosztów doprowadzi do danego celu, albo wybiera cele możliwe do osiągnięcia przy pomocy środków, jakimi dysponuje (Jasińska-Kania 2006: 135).

Jeśli za aktorów życia społecznego uznajemy jednostki, ale i zbiorowości, które w swoich zachowaniach kierują się własnym dobrem, musimy wziąć pod uwagę także sytuacje konfliktowe, kiedy korzyści jednostki nie są pożądane przez wspólnotę lub dobro społeczności oznacza działanie na niekorzyść jednostki. Potencjalne rozbieżności na tym polu, określone przez Grzegorza Lissowskiego mianem paradoksów społecznych, są jednym z poważniejszych problemów teorii racjonalnego wyboru (Lissowski 2002: 194).

Modele racjonalnego wyboru nadają się do analizy zachowań językowych w warunkach bilingwizmu zarówno na poziomie indywidualnym, jak i grupowym. Podstawowym polem, na którym mogą one mieć zastosowanie, jest problematyka wyboru języka w różnych sytuacjach komunikacyjnych, m.in. w kontekście zjawiska przełączania kodów, a także w charakterystyce socjologicznych uwarunkowań procesu zmiany językowej i zaniku języka mniejszości. Michael Hechter i Satoshi Kanazawa, opisując zakresy wykorzystania teorii racjonalnego wyboru w socjologii, podawali przykłady analizy stosunków rasowych i etnicznych (Hechter, Kanazawa 2006: 176–178). Z pewnością w wieloetnicznych, wielokulturowych i wielojęzycznych społeczeństwach wybór języka np. w kontaktach imigrantów z autochtonami ma społeczne konsekwencje, z których uczestnicy sytuacji komunikacyjnej zdają sobie sprawę. Niejednokrotnie dla osiągnięcia spodziewanych korzyści przedstawiciele mniejszości rezygnują ze swojego języka ojczystego nie tylko w komunikacji międzygrupowej, ale także wewnątrzgrupowej, np. rozmawiając z dziećmi w języku większości, aby ułatwić im funkcjonowanie w danym społeczeństwie. Podobne zachowania mogą prowadzić do całkowitego porzucenia języka mniejszości i jego zaniku.

Analiza racjonalnych uwarunkowań zmiany językowej i wypierania języka mniejszości z kolejnych sfer tematycznych wymaga ujęcia diachronicznego, ale modele racjonalnego wyboru mają zastosowanie także w perspektywie synchronicznej – w badaniach przełączania kodów. Często podczas jednej sytuacji komunikacyjnej do zmiany języka wypowiedzi dochodzi kilkakrotnie. Wśród wielu przyczyn tego zjawiska należy uwzględnić racjonalność zachowań uczestników konwersacji, którzy przez wybór konkretnego kodu dążą do osiągnięcia swoich celów[64].

2.7. Pojęcie dysonansu poznawczego. Zjawisko anomii

Dla opisanych w podrozdziale 2.5. sytuacji konfliktowych charakterystyczne jest zjawisko dysonansu poznawczego. Kategoria ta została wprowadzona do psychologii społecznej przez Leona Festingera i odnosi się do sprzeczności wynikających z odmiennego postrzegania przekonań, wyobrażeń i norm zachowań przez jednostkę i jej otoczenie (Hillmann 2007: 428). Elliot Aronson opisał dysonans poznawczy jako:

> stan napięcia, który występuje wtedy, gdy dana osoba posiada jednocześnie dwa elementy poznawcze (idee, postawy, przekonania, opinie), które są psychologicznie niezgodne ze sobą (Aronson 2006: 171).

Druga część jego definicji odnosi się do wzajemnej relacji elementów poznawczych, które „są w dysonansie, jeżeli wtedy, gdy rozpatruje się tylko te dwa elementy, z jednego z nich wynika przeciwieństwo drugiego" (ibidem). Ponieważ w związku z dysonansem poznawczym jednostka odczuwa dyskomfort, stara się wykształcić mechanizmy obronne, co jest możliwe na dwa sposoby. Pierwszy z nich polega na redukcji lub likwidacji poczucia dysonansu przez pogodzenie sprzecz-

[64] Bardziej szczegółowy opis oraz przykłady tego typu badań w lingwistyce kontaktu zostaną przedstawione w rozdziale III.

nych elementów, natomiast drugi – na unikaniu sytuacji lub informacji, które mogą spowodować lub nasilić niepożądany stan (Hillmann 2007: 428). Ilustrując proces redukcji dysonansu poznawczego, E. Aronson przytoczył przykład osoby palącej papierosy i odczuwającej przyjemność z tego faktu. Usłyszawszy raport badań medycznych o dużej zależności między paleniem a rakiem płuc i innymi chorobami, dana osoba odczuwa dysonans między własną postawą a wiedzą naukową. Możliwym wyjściem z nieprzyjemnej sytuacji jest rzucenie palenia, deprecjonowanie wyników badań lub wyszukiwanie powszechnie znanych i poważanych osób, które również palą. Dochodzi więc w tym wypadku do odrzucenia jednego z czynników powodujących dysonans, unikania sprzecznych informacji i odwołania do harmonijnej sytuacji (Aronson 2006: 171–172).

W kontekście rozważań na temat zastosowania teorii z zakresu psychologii społecznej i socjologii w analizie bilingwizmu istotne są przede wszystkim mechanizmy powstawania dysonansu poznawczego w warunkach wielojęzyczności i wielokulturowości. W heterogenicznych społeczeństwach przedstawiciele poszczególnych wspólnot wychowują się w określonym systemie wartości, który w wielu punktach odbiega od wartości przyswajanych przez sąsiadujące z nimi grupy. Szczególnie narażeni na rozbieżności pomiędzy elementami poznawczymi są ludzie młodzi, zwłaszcza w krytycznym okresie dojrzewania związanym z poszukiwaniem akceptacji wśród rówieśników, którzy często pochodzą z innych grup społecznych i systemów kulturowych (por. Parsons 1969: 182–183; Erikson 2004: 84–88). Dysonans poznawczy jest jeszcze bardziej widoczny w odniesieniu do młodych przedstawicieli społeczności mniejszościowych, którzy stają nie tylko przed problemem pogodzenia własnej kultury z inną, ale są narażeni na brak akceptacji własnej odmienności ze strony dominującej większości (por. Siegień-Matyjewicz 2007: 197–200). Człowiekowi dorosłemu, który ma już ukształtowaną osobowość, o wiele łatwiej jest wybrnąć z dysonansu poznawczego spowodowanego różnicami kulturowymi. Dzięki silnemu zakorzenieniu we własnym systemie wartości dojrzała jednostka jest w stanie zachować odpowiedni dystans wobec elementów obcej kultury.

Powstawaniu dysonansu poznawczego sprzyja sytuacja anomii, którą z perspektywy socjologicznej jako pierwszy opisał É. Durkheim (por. Hillmann 2007: 29). Pojęcie anomii jest obecne w naukach społecznych do dnia dzisiejszego i określa „stan załamania podstawowych wartości i norm społecznych, dający się opisać w kategoriach dezintegracji, dezorganizacji, rozregulowania, chaosu, entropii" (Szafraniec 1998: 32).

Anomia ma wymiar zarówno strukturalny, w którym odnosi się do obiektywnych stanów społeczeństwa, jak i indywidualny – subiektywny stan świadomości jednostki (ibidem). Według Roberta Mertona, jednego z najważniejszych teoretyków anomii, geneza tego zjawiska na poziomie społecznym jest związana z niezgodnością dwóch elementów struktury społecznej. Pierwszym z nich są kulturowo zdeterminowane dążenia, które stanowią usankcjonowane społecznie cele dla wszystkich członków społeczeństwa lub dla określonych grup. Drugi istotny element struktury kulturowej to wyznaczone w systemie obyczajów lub zasad instytucjonalnych dozwolone sposoby osiągania pożądanych społecznie wartości (Merton 1982: 196–197). W sytuacjach stabilnych zachowana jest równowaga pomiędzy staraniami o kulturowo wyznaczone cele z jednej strony a dostępnymi środkami oraz normami określającymi dopuszczalne sposoby ich zastosowania z drugiej strony. Natomiast zachwianie tej równowagi prowadzi do stanu anomii oznaczającego brak norm i chaos elementów poznawczych (por. ibidem: 197–199; Aronson 2006: 171).

Założenie, że anomia wywiera wpływ na zjawiska językowe w warunkach dwujęzyczności, wynika bezpośrednio z teorii kontaktów językowych U. Weinreicha. W *Languages in contact* pisał on o ważnej funkcji języka jako narzędzia awansu społecznego (Weinreich 1963: 78–79). W kontekście rozważań teoretycznych na temat anomii język jest jednym ze społecznie dostępnych środków do osiągnięcia kulturowo wyznaczanych celów. Kiedy używanie języka L_1 utrudnia jednostce realizację jej zamierzeń, następuje zachwianie równowagi wartości i norm, prowadzące w efekcie do anomii. Należy podkreślić, że o zaistnieniu sytuacji anomijnej decydują nie tylko obiektywne stany braku społecznej równowagi, ale również subiektywne poczucie braku

stabilności, niewiara w możliwość realizacji celów życiowych i osiągnięcia czegokolwiek w chaotycznie funkcjonującym społeczeństwie, a także poczucie bezsensu oraz przekonanie o braku wsparcia ze strony przyjaciół i państwa w sytuacji kryzysowej (Merton 1982: 227). Jeśli więc imigrant ma wrażenie, że jego bagaż kulturowy i kompetencje językowe nie pozwalają mu na osiągnięcie wymarzonych celów, np. określonego stanowiska w pracy i pozycji społecznej, będzie on narażony na doświadczenie stanu anomii. Ponieważ jest to sytuacja związana z dyskomfortem, jednostka próbuje zastosować środki zaradcze mające na celu zmianę jej położenia. Istnieje pięć typów przystosowania do niestabilnej sytuacji w zależności od sposobu, w jaki jednostka odnosi się do celów kulturowych oraz przyjętych społecznie środków ich realizacji:

a) konformizm – akceptacja zarówno celów, jak i środków;
b) innowacja – akceptacja celów, ale odrzucenie środków (dążenie do ogólnie przyjętych celów przy użyciu nowych środków);
c) rytualizm – odrzucenie celów przy jednoczesnej akceptacji utartych środków dążenia do nich (skupienie się na zinstytucjonalizowanych formach zachowań bez określonego celu);
d) wycofanie – odrzucenie zarówno celów, jak i środków (brak zaangażowania w życie danej społeczności);
e) bunt – odrzucenie utartych celów oraz środków i zastąpienie ich nowymi (Merton 1982: 203–220).

Robert Merton zwrócił szczególną uwagę na ostatni typ zachowań, który jego zdaniem stanowi fazę przejściową między starym systemem kulturowym a zinstytucjonalizowaniem nowych celów oraz metod mających zapoczątkować nowy układ wartości i norm (ibidem: 203–204, 218–220). Szczególnym przykładem buntu jako reakcji na niespójny system społeczny i wywołane przez niego konflikty osobowości jest wybór tzw. tożsamości negatywnej, czyli tych ról i identyfikacji, które na kolejnych etapach rozwoju osobowości przedstawiano danej jednostce jako najbardziej niepożądane i niewłaściwe (por. Erikson 2004: 128). Tego typu zachowania w warunkach dwujęzyczności i dwukulturowości prowadzą do zmiany kulturowej i językowej połączonych z deprecjonowaniem rodzimego (wyjściowego) systemu kulturowego.

Ponieważ stan anomii wiąże się z różnymi formami niestabilności społecznej oraz brakiem równowagi w systemie kulturowym, należałoby zwrócić uwagę na czynniki sprzyjające destabilizacji. Według Ralpha Lintona w tradycyjnych, elementarnych społecznościach rzadko dochodzi do dezintegracji systemu kulturowego. Jej źródłem najczęściej jest potrzeba reorganizacji struktury społecznej i dostosowania jej do gwałtownych zmian rzeczywistości (Linton 2000: 103). W wypadku grup dwujęzycznych jest to szczególnie widoczne w społecznościach mniejszościowych o tradycyjnym systemie wartości, które nieoczekiwanie dla nich samych zmuszone są odnaleźć się w nowych warunkach społecznych. Do nieoczekiwanych przekształceń warunków społeczno-ekonomicznych dochodzi w wyniku zmiany społecznej, które to zjawisko zostanie omówione w następnym podrozdziale.

2.8. Teorie zmiany społecznej a dwujęzyczność

Choć funkcjonowanie każdej społeczności wiąże się z bardziej lub mniej intensywną ewolucją, nie wszystkie przeobrażenia mogą zostać scharakteryzowane jako zmiana społeczna. Istnieją różne sposoby określania tego zjawiska, ale w ramach ogólnie przyjętych definicji występuje konsensus co do najważniejszych cech zmiany społecznej. Hillmann definiuje ten proces jako:

> ogólne i kompleksowe przekształcenia, których istota polega na zmianie jakościowych oraz ilościowych stosunków i zależności pomiędzy materialnymi i normatywno-duchowymi uwarunkowaniami, elementami i siłami oddziałującymi w ramach społeczeństwa, kręgu kulturowego lub nawet w skali ogólnoświatowej (Hillmann 2007: 953).

Podobny punkt widzenia prezentował polski analityk zmiany społecznej Piotr Sztompka, który charakteryzował to zjawisko nie jako ewolucyjne i stopniowe przekształcenia systemu kulturowego, ale jako zauważalną transformację obejmującą jednocześnie wiele elementów danej struktury społecznej, które to przeobrażenia dokonują się pod

wpływem nowo zaistniałych procesów lub wydarzeń (por. Sztompka 2000: 17–20). Zwracał on również uwagę na różny charakter zmian, zarówno postępowy, jak i regresywny (ibidem: 17).

Geneza zmiany społecznej według Lintona jest związana z zakłóceniem układu ról społecznych w ramach spójnego systemu kulturowego. Konieczność reorganizacji struktury społecznej w celu dostosowania jej do nowych warunków ekonomicznych, technicznych, zwiększonej mobilności prowadzi do przekształcenia systemu, który istniał do momentu zmiany (por. Linton 2000: 103). Między innymi dlatego we współczesnych społeczeństwach najczęstszymi przyczynami zmiany społecznej są takie procesy jak postęp techniczny, industrializacja, urbanizacja, globalizacja oraz transformacje systemu politycznego (m.in. Azimow et al. 1977; Toffler 1997; Sztompka 2000; Głuszkowski 2011a: 260).

Problem zmiany społecznej może dotyczyć każdej społeczności dwujęzycznej, jednak szczególny potencjał dla intensywnych przekształceń przedstawiają grupy znajdujące się w sytuacji kontaktu z silniejszymi i bardziej zaawansowanymi pod względem cywilizacyjnym społeczeństwami. Do opisu tego typu sytuacji nadaje się koncepcja Alvina Tofflera, który w rozwoju ludzkości wyróżnił trzy kluczowe momenty – „fale" przynoszące nowy porządek społeczny. W kontekście analizy zdecydowanej większości współczesnych społeczeństw najmniej istotne będzie nadejście pierwszej fali, które dokonało się przed kilkoma tysiącami lat, przynosząc rewolucję rolniczą – przejście od koczowniczego do osiadłego trybu życia i rozpoczęcie uprawy roli. Druga fala wiązała się z przejściem od opartych na więzi wspólnotowej i utartej od wieków hierarchii pokoleniowej społeczności tradycyjnych do otwartych nowoczesnych społeczeństw przemysłowych, co spowodowało całkowitą przebudowę systemów wartości (Toffler 1997: 68–69). Skierowanie dynamiki awansu społecznego na zewnątrz wspólnoty przy tego typu zmianie społecznej prowadzi do pomniejszenia roli tradycji, wartości wewnątrzgrupowych oraz prestiżu najstarszych członków wspólnoty (ibidem). Przemiany cywilizacyjne zmuszają przedstawicieli tradycyjnych niewielkich społeczności do przystosowania się do nowych reguł. Ponieważ nieumiejętność funkcjonowania w zmie-

niającym się świecie skazuje jednostkę lub grupę na marginalizację, przedstawiciele mniejszości etnokulturowych i językowych stają przed koniecznością przyswojenia norm kulturowych oraz języka otoczenia. Nicole Dołowy-Rybińska podkreślała, że zmiany cywilizacyjne, a zwłaszcza rozwój nowych mediów odrywają języki mniejszościowe od ich bazy kulturowej (Dołowy-Rybińska 2011: 529). Jednocześnie zauważyła ona, że nowoczesne transformacje i globalizacja nie muszą prowadzić do zaniku kultur mniejszościowych i ich języków, a sposób, w jaki zareagują one na zmianę społeczną, jest uzależniony zarówno od ich działalności, jak i od decyzji władz państwowych (por. ibidem: 536, 546–562).

Kolejna opisana przez A. Tofflera zmiana stanowi w dużej mierze przeciwieństwo rewolucji przemysłowo-globalizacyjnej z jej masowością i unifikacją. Postindustrialna trzecia fala pojawia się w warunkach zaawansowanej epoki industrialnej i przesycenia jej osiągnięciami. Polega ona na zwrocie w stronę unikalności (ibidem: 282–285). Podobne procesy dają często impuls do zachowania lub rewitalizacji systemów kulturowych bądź tych ich elementów, które w masowej ekonomii rynkowej nie miałyby racji bytu. Przykładem takich zachowań są m.in. przejawy zainteresowania własnymi korzeniami ze strony młodych ludzi wywodzących się z tradycyjnych społeczności mniejszościowych, ale na co dzień żyjących w oderwaniu od kultury, religii i języka przodków. W poszukiwaniu unikalności ludzie zmęczeni nowoczesnością mogą np. uczyć się języka, którym posługiwali się ich dziadkowie. Na gruncie instytucjonalnym przykładem działań wpisujących się w ponowoczesną trzecią falę jest polityka regionalna Unii Europejskiej i rewitalizacja społeczności lokalnych oraz ich języków (por. m.in. Misiak 2006: 128–130; ECMRL).

Ze względu na kompleksowy charakter zmiany społecznej jej zakres obejmuje język jako jeden z elementów systemu kulturowego. Rozważania teoretyczne na temat wzajemnych powiązań zmiany językowej i bilingwizmu powinny zostać poprzedzone dokładnym określeniem przedmiotu analizy. Ponieważ dotyczy ona zmiany, a więc stanu dynamicznego, należy zastanowić się, jakiego rodzaju przekształcenia mogą dokonywać się w związku z dwujęzycznością, czyli w jaki

sposób zmiana społeczna będzie kształtować bilingwizm. Możliwe są trzy podstawowe konfiguracje. Pierwszy typ tych sytuacji to proces wchodzenia jednojęzycznych społeczności w stan bilingwizmu. W odniesieniu do nich istotna będzie odpowiedź na pytanie, w jaki sposób przekształcenia systemu politycznego lub konflikt zbrojny mogą sprawić, że dana grupa odczuje potrzebę opanowania drugiego języka. W ramach drugiego typu rozważania będą dotyczyć warunków społecznych, które skłaniają dwujęzyczne wspólnoty do porzucenia jednego z używanych przez nie kodów, np. w związku z całkowitą nieużytecznością jednego z nich w nowych warunkach ekonomicznych. Trzeci typ wpływu przekształceń społecznych na dwujęzyczność to wpływ przeobrażeń systemu kulturowego na zmiany w ramach obydwu języków używanych przez określoną bilingwalną wspólnotę. Przykładem takiej sytuacji może być wpływ rewolucji przemysłowej na zakres funkcjonalny języków w warunkach dyglosji i gwałtowny wzrost roli społecznej oraz prestiżu kodu używanego w sferze technicznej, co w dalszej kolejności znajduje odzwierciedlenie w ogólnej sumie interferencji w obydwu językach.

Wymienionych powyżej typów wpływu zmiany społecznej na bilingwizm można się dopatrzeć już w sytuacjach opisanych przez U. Weinreicha. Przejście od dwu- do jednojęzyczności w wyniku ewoluujących warunków społecznych to nic innego, jak ostatnia faza zmiany językowej (por. Weinreich 1963: 106–110). Przegląd licznych opracowań[65] na temat zmiany i śmierci języków pozwolił Jeffreyowi Holdemanowi na dokonanie ekscerpcji zespołu najważniejszych uwarunkowań tych procesów. Znaczna część tych czynników wiąże się z przekształceniami systemu społeczno-kulturowego danej grupy, jak np. znaczący spadek prestiżu zanikającego języka lub wypieranie go ze sfery rodzinnej, sąsiedzkiej i religijnej, w których wcześniej był podstawowym kodem komunikacyjnym (por. Holdeman 2002: 14–15).

Z kolei proces przebiegający w odwrotnym kierunku, czyli przejście od jedno- do dwujęzyczności, a także przekształcenia samego bi-

[65] Jeffrey Holdeman opierał się na pracach takich autorów jak m.in. Hans-Jürgen Sasse, Norman Denison, Wolfgang Dressler i Ruth Wodak-Leodolter.

lingwizmu związane są z problematyką stosunkowo szeroko opisywaną w *Languages in contact* – wzajemnych relacji systemu kulturowego i językowego. Wychodząc z założenia, że język jest nieodłącznym składnikiem kultury, należy stwierdzić, że w ten sam sposób, w jaki zmiana kulturowa zmusza daną społeczność do przewartościowania jej systemu norm i wartości oraz układu ról, wymagane jest również przystosowanie do nowej sytuacji systemu komunikacyjnego (Głuszkowski 2011a: 259). Przykładem takiej sytuacji może być zmiana społeczna wywołana innowacjami kulturowymi. Pociąga za sobą innowacje językowe, m.in. pod postacią kalk i zapożyczeń, które mają na celu adaptację systemu językowego do zmieniającej się rzeczywistości i nowych warunków społecznych (por. Weinreich 1963: 92).

2.9. Kod ograniczony i rozwinięty

Koncepcja kodu ograniczonego i rozwiniętego Basile'a Bernsteina jest jedną z najpopularniejszych teorii dwudziestowiecznej socjologii języka i socjolingwistyki. Badania angielskiego socjologa stanowią jaskrawy przykład zastosowania metodologii nauk społecznych oraz wiedzy z zakresu lingwistyki do wyjaśnienia zjawiska znajdującego się na pograniczu zainteresowania tych dyscyplin. Geneza tych rozważań i perspektywa prowadzonej przez B. Bernsteina analizy była jednak socjologiczna, co w znacznym stopniu odbiło się na kształcie jego wniosków i charakterze wyrosłej na ich podstawie koncepcji. Punkt wyjścia do zainteresowania różnicami językowymi w kontekście społecznym stanowiła sytuacja w angielskim szkolnictwie publicznym oraz problemy z nauką występujące u niektórych uczniów już od najmłodszych lat. Ponieważ gorsze wyniki w nauce występowały głównie wśród dzieci wywodzących się z rodzin robotniczych, fakt ten stał się przyczyną do wysunięcia hipotezy o powiązaniu pochodzenia klasowego z językowym zróżnicowaniem społeczeństwa, w ramach którego funkcjonuje język formalny (*formal language*) i publiczny (*public language*). System szkolny faworyzuje uczniów posługujących się językiem formalnym, typowym dla klasy średniej, podczas gdy przed-

stawiciele klas niższych (w badaniach B. Bernsteina były to dzieci z rodzin robotników), którzy są przyzwyczajeni do języka publicznego, w procesie edukacji napotykają na dodatkową barierę – językową (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 305–306).

Podstawowe założenia teorii Bernsteina jednoznacznie świadczą o jej powiązaniach z nurtem socjologii zaangażowanej, zainteresowanej wykrywaniem nieprawidłowości życia społecznego i wykazywaniem sposobów likwidacji nierówności. Nie jest to podejście nowe; w płaszczyźnie teoretycznej postulaty badań społecznych prowadzonych z perspektywy grup słabych i dyskryminowanych, wyrosłe na gruncie marksizmu, wysuwali przede wszystkim przedstawiciele szkoły frankfurckiej, m.in. Max Horkheimer i Teodor W. Adorno (por. Hillmann 2007: 239–240).

Teoria Bernsteina z pewnością stanowi istotny wkład w socjologiczne badania problematyki niejednakowych szans edukacyjnych, ale w kontekście rozważań na temat wykorzystania socjologii w lingwistyce kontaktu interesująca jest przede wszystkim językoznawcza strona koncepcji kodów. Powiązania między sytuacją społeczną klasy średniej i robotniczej a ich zachowaniami językowymi są wyraźne. Racjonalna, instrumentalna postawa przedstawicieli klasy średniej wobec rzeczywistości – przedmiotów, zdarzeń, stosunków społecznych, znajduje odbicie w uniwersalizmie ich języka, podczas gdy niższe warstwy społeczne orientują się przede wszystkim na konkretną treść, przez co używany przez nie kod cechuje partykularyzm i niska elastyczność (Bernstein 1980: 102–103; Piotrowski, Ziółkowski 1976: 309). Przedstawiona przez B. Bernsteina charakterystyka języka każdej z klas w jednym wymiarze odnosi się do społecznych funkcji obydwu kodów, w drugim – do ich cech strukturalnych. W ujęciu socjologicznym język klasy średniej nie jest ściśle związany z określoną strukturą lub podkulturą, a w przekazie istotna jest informacja. Z kolei w kodzie używanym przez przedstawicieli klas niższych od komunikatu ważniejsza jest osoba nadawcy i jego cechy, które uprawomocniają przekaz (Bernstein 1972: 105–108; Bokszański et al. 1977: 114–117). B. Bernstein wskazał również cechy strukturalne typowe dla języka klasy średniej bazującego na kodzie rozwiniętym (*elaborated code*),

który charakteryzuje się różnorodnością uporządkowanych konstrukcji syntaktycznych, bogactwem leksykalnym, wielością określeń w postaci przymiotników i przysłówków, częstym użyciem skomplikowanych konstrukcji zdaniowych, m.in. zdań złożonych przy wykorzystaniu szerokiego repertuaru spójników. W wypowiedziach zbudowanych na bazie kodu rozwiniętego informacje przekazywane są w sposób eksplicytny, w logicznym porządku słów (Bokszański et al. 1977: 113–114; Bernstein 1980: 100–102).

Główne cechy kodu ograniczonego (*restricted code*) stanowiącego podstawę dla języka publicznego dominującego w klasach niższych to: ubogie zasoby leksykalne, niska różnorodność i prostota konstrukcji syntaktycznych (rzadko spotykane zdania złożone i spójne ciągi zdaniowe) przy jednoczesnym ubóstwie stosowanych spójników, ograniczone i schematyczne użycie przysłówków i przymiotników, polecenia wydawane w postaci krótkich rozkazów bez argumentacji (Bokszański et al. 1977: 110–113). Ze względu na swoje zasoby strukturalne kod ograniczony jest przewidywalny pod względem syntaktycznym i leksykalnym (Bernstein 1980: 96–100).

Swoją koncepcję B. Bernstein uzasadniał z perspektywy socjologicznej. Różnice w kodach komunikacyjnych jego zdaniem są uzależnione od charakteru wykonywanej pracy. Brak wyraźnego zróżnicowania pomiędzy jednostkami i czynności zawodowe robotników sprawiają, że sytuacja kontaktu w tej grupie jest w dużej mierze zrytualizowana i z góry określona, co nie sprzyja wypracowywaniu struktury kodu rozwiniętego. Wypowiedzi są zakorzenione w stałym kontekście powtarzających się sytuacji (Bernstein 1980: 96–100; Bokszański et al. 1977: 113–114). Kompetencje językowe są dziedziczone – jeśli rodzice nie zorientują dziecka na kanał werbalny i umiejętność oderwania przekazu od kontekstu, będzie ono już na starcie swojej edukacji w tyle za rówieśnikami posługującymi się preferowanym przez szkołę kodem rozwiniętym (Bernstein 1980: 105–108; Bokszański et al. 1977: 114–117).

Na tym tle językowa charakterystyka pełni jedynie funkcję elementu uzupełniającego socjolingwistyczną teorię B. Bernsteina. Zważywszy na to, że lingwistyczne kryteria wyróżnienia obydwu kodów mają charakter ogólny, można by powątpiewać w przydatność bądź co

bądź socjologicznej koncepcji w badaniach bilingwizmu. W analizach kontaktu językowego oraz zjawisk językowych w warunkach dwujęzyczności socjalny aspekt teorii B. Bernsteina ma znaczenie drugorzędne, tym bardziej że jego badania były prowadzone w określonym czasie i warunkach społecznych[66]. Godne uwagi jest natomiast założenie o funkcjonalnym współistnieniu kodów, które wynika bezpośrednio z opisywanych sytuacji. Otóż kod rozwinięty nie jest jedynym kodem używanym przez przedstawicieli klasy średniej. W wielu sytuacjach codziennego życia uniwersalizm i bogactwo strukturalne nie mają większego znaczenia, podczas gdy istotna jest szybkość przekazu. Ilość i złożoność środków werbalnych mogą wówczas zostać ograniczone dzięki zawartości informacji kontekstowej. Przedstawiciele klasy średniej opanowują obydwa kody. Znajomość kodu rozwiniętego nie pozbawia ich umiejętności posługiwania się wariantem ograniczonym. Ich przewaga nad osobami, które socjalizację językową przeszły w innym środowisku, polega na możliwości wyboru kodu w zależności od okoliczności. W sytuacjach nieformalnych, np. podczas zabawy lub kontaktów w grupie koleżeńskiej, bardziej funkcjonalny jest kod ograniczony, jednak w wypadku rozmowy oficjalnej istnieje możliwość „przełączenia się" na kod rozwinięty. Wychowanie w niższych klasach wiąże się z przyswojeniem tylko jednego, ograniczonego kodu (por. Bernstein 1980: 102–103, 114).

Teoria kodów komunikacyjnych, traktowana jako uniwersalna koncepcja wyabstrahowana z sytuacji angielskiego szkolnictwa w trzecim ćwierćwieczu XX w., może stanowić wartościowe uzupełnienie metodologii badań dwujęzyczności, zwłaszcza przy uwzględnieniu możliwości zamiennego stosowania kodu rozwiniętego i ograniczonego w różnych sytuacjach komunikacyjnych. Szczególnie interesująco przedstawia się zestawienie wspomnianej koncepcji z teorią dyglosji. Język używany przez bilingwalną jednostkę w sferze rodzinnej i są-

[66] W angielskim społeczeństwie końca lat 60. XX w. istniał wyraźny podział na klasę robotniczą – osoby zatrudnione w fabrykach i kopalniach, zamieszkujące osiedla robotnicze, oraz klasę średnią – urzędników, nauczycieli i innych przedstawicieli inteligencji. Trudno byłoby znaleźć dokładne analogie pomiędzy tym stanem a np. sytuacją społeczną Polski w XXI w.

siedzkiej, a więc w sytuacji, w której wszyscy uczestnicy komunikacji doskonale znają kontekst przekazu, będzie funkcjonował przede wszystkim w postaci kodu ograniczonego. Zakres jego użycia nie musi jednak oznaczać, że poziom kodu rozwiniętego w tym języku nie jest dostępny dla danej jednostki lub grupy. Natomiast podstawowym kodem dla języka funkcjonującego w sferze oficjalnej, w kontaktach na zewnątrz wspólnoty, będzie kod rozwinięty (Głuszkowski 2011a: 54).

Wspomniany stan będzie szczególnie wyraźny w dwujęzyczności powstałej w wyniku kontaktu gwary należącej do systemu języka L_1 oraz języka literackiego L_2, która to sytuacja jest spotykana w wielu społecznościach (por. m.in. Engelking 2006: 29–33; Jankowiak 2009: 67–77; Paśko 2011: 114–116). W układzie L_1–L_2 komunikacja w gwarze L_1 oparta jest na kodzie ograniczonym, podczas gdy język formalny L_2 – na kodzie rozwiniętym. Proponowane podejście nie stoi w sprzeczności z rozumieniem kategorii pojęciowej gwary przedstawionym w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* oraz *Encyklopedii Powszechnej PWN*, gdzie została ona określona jako kod przekazywany między pokoleniami, o ograniczonym zasięgu terytorialnym, przede wszystkim wiejskim charakterze i szczególnych cechach fonetycznych, morfologicznych, składniowych i leksykalnych, które odróżniają daną gwarę od innych gwar i standardowego wariantu języka (PWN 1996a: 671; Polański 2003b: 232). Z kolei Aleksander Wilkoń obok gwary-języka folkloru wyodrębnił inny jej podsystem – język potoczny, czyli kod używany na co dzień, w kontaktach nieoficjalnych, o charakterze indywidualnym i lokalnym, podczas rozmów na tematy ogólnodostępne dla wszystkich członków danej grupy (Wilkoń 1987: 57–59).

Przytoczone definicje dają podstawę do stwierdzenia wyraźnych funkcjonalnych podobieństw pomiędzy gwarą i kodem ograniczonym, który również używany jest podczas komunikacji w ograniczonej terytorialnie grupie do rozmów na powtarzające się tematy dobrze znane członkom danej społeczności. W wielu sytuacjach kontaktu gwary (L_1) i wariantu literackiego (L_2) gwarze będą przyporządkowane funkcje potoczne, a językowi literackiemu – oficjalne[67] (por. Głuszkowski

[67] Możliwe są również sytuacje, w których w wyniku działania czynników spo-

2009b: 121–123). Zatem analiza dyglosji powinna uwzględniać ewentualną predestynację jednego z systemów do roli kodu ograniczonego, co wpływa na ograniczenia jego zastosowania w niektórych sferach tematycznych, a tym samym determinuje zachowania językowe osób i grup dwujęzycznych (Głuszkowski 2011a: 55).

2.10. Symboliczne znaczenie języka. Koncepcja przemocy symbolicznej Pierre'a Bourdieu i Jean-Claude'a Passerona

Symboliczne znaczenie języka było podkreślane przez wielu badaczy zajmujących się współzależnością języka i kultury w różnych warunkach społecznych. Najczęściej kwestia ta była poruszana w odniesieniu do narodotwórczej roli języka i jego funkcji nośnika tradycji i kultury. Język jest również znacznikiem społecznym, wyróżniającym zbiorowość posługującą się nim spośród reszty społeczeństwa, przy czym posiadanie własnego rozwiniętego języka podnosi wewnętrzny i zewnętrzny prestiż danej grupy (m.in. Weinreich 1963: 99–103; Skuttnab-Kangas 1977: 193; Czykwin, Misiejuk 1998: 21; Kuniński 2000: 14–17; Dziewierski 2004: 305). Charakterystyka mechanizmów kształtujących przestrzeń symboliczną w bilingwalnej społeczności oraz jej symbolicznych relacji z otoczeniem wydaje się istotna w kontekście analizy wpływu czynników o naturze socjologicznej na zachowania językowe i strukturę języka.

Problematyka społecznej transmisji wartości symbolicznych została dostrzeżona przez Pierre'a Bourdieu i Jean-Claude'a Passerona. Punktem wyjścia do ich rozważań, podobnie jak w wypadku kodów komunikacyjnych B. Bernsteina oraz teorii T. Parsonsa, był system edukacyjny i zachodzące w nim procesy. Przekonanie P. Bourdieu i J.-C. Passerona o autorytarnej pozycji nauczycieli względem uczniów i ich roli w socjalizacji wtórnej łączy ich teorię z założeniami T. Parsonsa, na-

łeczno-kulturowych, np. silnej lojalności językowej w połączeniu z wysoką ogólną sprawnością językową jednostki, dana osoba będzie posługiwać się obydwoma swoimi językami, w tym także gwarą, w zakresie obydwu kodów – ograniczonego i rozwiniętego (por. m.in. Głuszkowski 2010b: 164–165).

tomiast do koncepcji B. Bernsteina odwoływali się oni bezpośrednio, nawiązując do twierdzenia na temat preferowania przez system nauczania tylko kodu rozwiniętego (por. Parsons 1969: 185; Piotrowski, Ziółkowski 1976: 306; Bourdieu, Passeron 1990: 64, 172–180).

Zasadniczą rolę w koncepcji P. Bourdieu i J.-C. Passerona odgrywa zespół następujących pojęć: działanie pedagogiczne, autorytet pedagogiczny i szkolny, system nauczania, przemoc symboliczna oraz habitus. Według ich założeń dominacja i władza w społeczeństwie opierają się nie tylko na jawnym organizowaniu życia członków danej zbiorowości, ale również na narzucaniu im określonych znaczeń i symboli. Proces ten odbywa się w drodze działań pedagogicznych, które „stanowią obiektywnie symboliczną przemoc jako narzucenie przez arbitralną władzę arbitralności kulturowej" (Bourdieu, Passeron 1990: 60–61). System nauczania cechuje arbitralna moc narzucania zawarta w ukrytym autorytecie pedagogicznym, uprawomocniającym kreowaną przez niego przestrzeń symboliczną jako jedyną dopuszczalną i oczywistą (ibidem: 71). Instytucje edukacyjne legitymizują swoją pozycję także przy pomocy jawnego autorytetu specjalistów (uczonych). W ten sposób szkoła reprezentuje wiedzę i władzę całego systemu kulturowego[68] (ibidem: 123–124). Celem systemu nauczania jest wykształcenie określonego „habitusu", który to termin w ujęciu P. Bourdieu i J.-C. Passerona oznacza kształtowany w pracy pedagogicznej „system schematów percepcji, myślenia, oceniania i działania" zgodny z kulturą grupy lub klasy społecznej, której interesy reprezentuje system nauczania (ibidem: 93–94).

Spojrzenie na rzeczywistość społeczną przez pryzmat koncepcji przemocy symbolicznej pomaga zrozumieć mechanizmy determinujące relacje między grupą dominującą a mniejszością, które często występują w warunkach bilingwizmu. Nawet w wypadku braku otwartych przejawów dyskryminacji społeczności mniejszościowych, jak np. instytucjonalne prześladowanie religii, kultury czy języka, zbiorowości dominujące na ogół dążą do narzucenia swojego systemu wartości

[68] Problematyka wzajemnych relacji władzy i wiedzy była przedmiotem szczegółowej analizy w pracach Michela Foucaulta (m.in. Foucault 1998; 2002).

i norm oraz kanonu kulturowego słabszym grupom (Skuttnab-Kangas 1977: 193–194). System szkolnictwa jest najjaskrawszym, ale nie jedynym przykładem przemocy symbolicznej. Definicja działania pedagogicznego w ujęciu P. Bourdieu i J.-C. Passerona dopuszcza również inne niż proces edukacji formy społecznego oddziaływania służące reprodukcji systemu kulturowego. W zakresie rozpowszechniania wartości i norm w postaci określonych symboli funkcję podobną do szkolnictwa pełnią choćby mass media. Kulturowe wzorce przedstawiane w programach informacyjnych i filmach fabularnych są świadomie i nieświadomie powielane przez odbiorców, przy czym przetwarzane schematy zachowań należą do systemu kulturowego grupy dominującej i służą jego reprodukcji (Bgażnokow, Leontjew 1977: 57–59). Tylko system kulturowy wyposażony w skuteczne narzędzia przekazu symbolicznego jest zdolny do reprodukcji, a tym samym do trwania. W warunkach kohabitacji dwóch i większej liczby kultur na ogół tylko jedna z nich – dominująca, dysponuje społecznymi środkami służącymi przekazywaniu swojego kanonu kulturowego następnym pokoleniom. Również język, jako jeden z elementów kultury danej zbiorowości, jest wraz z nią reprodukowany lub zanika. W ten sposób koncepcja P. Bourdieu i J.-C. Passerona może znaleźć zastosowanie w analizie procesów zmiany językowej w warunkach dwujęzyczności i zmiany kulturowej w społecznościach dwukulturowych.

Reprodukcja systemu kulturowego ma znaczenie dla zachowań językowych bilingwalnych jednostek i grup także w kontekście wyboru języka w poszczególnych sferach życia oraz sytuacjach komunikacyjnych. Słaba znajomość kodu, w którym przekazywana jest wiedza szkolna i kulturowa, oznacza jednocześnie niską kompetencję w zakresie kultury dominującej i gorszą pozycję startową do przyswajania wiedzy szkolnej (Bokszański et al. 1977: 135). Dlatego język wspierany kulturowo będzie częściej wybierany w różnych sytuacjach niż kod bez społecznego zaplecza. P. Bourdieu i J.-C. Passeron zwracali również uwagę na nierówny podział „kapitału językowego przynoszącego dochód w szkole" między różnymi grupami (Bourdieu, Passeron 1990: 174). Wspomniany kapitał oznacza społeczną wartość określonych kodów językowych, związaną z przypisywanym im prestiżem

(Heller 2006: 215–216). W społecznościach wielojęzycznych istotny jest stosunek użytkowników do każdego ze znanych im języków. Ich postawy w dużej mierze są determinowane przez prestiż danej grupy i jej języka w oczach otoczenia. Jeśli zbiorowość mniejszościowa nie przeciwstawia kształtowanemu przez dominującą większość habitusowi własnej silnej tożsamości kulturowej, prestiż ten będzie się obniżać (por. Holdeman 2002: 202–204; Karaliūnas 1988b: 16–20).

2.11. Ekologia językowa

Problematyka ekologii językowej i jej zastosowania w opisie dwujęzyczności nieprzypadkowo jest omawiana jako ostatnie z socjologicznych uzupełnień teorii badań kontaktów językowych, ponieważ stanowi swoiste podsumowanie praktycznie wszystkich wymienionych koncepcji. Einar Haugen, uważany za twórcę i głównego propagatora ekolingwistyki i ekologii językowej[69] – dyscypliny językoznawstwa, zajmującej się wyjaśnianiem „zespołu stosunków pomiędzy językiem i jego użytkownikami a ich otoczeniem", postulował potrzebę nowej perspektywy badawczej ze względu na ubóstwo informacji na temat historii, sytuacji społecznej, ekonomicznej i politycznej społeczności językowych opisywanych w pracach typowo lingwistycznych (Wysoczański 1999: 64). W odniesieniu do sytuacji kontaktów językowych i kulturowych opis ekolingwistyczny może stanowić cel sam w sobie. Wówczas językoznawcza analiza zmian w strukturze językowej któregokolwiek z systemów używanych przez bilingwalną społeczność jest marginalizowana lub znajduje się zupełnie poza sferą zainteresowań autorów (por. Misiak 2006; Dołowy-Rybińska 2011). Elementy ekolingwistyki mogą jednak zostać zastosowane także przy zachowaniu centralnej pozycji zjawisk językowych jako jeden z czynników określających zakres interferencji lub społeczne funkcje każdego z języ-

[69] Ponieważ w pracach z zakresu ekologii języka i ekolingwistyki brak przesłanek odnośnie do istnienia poważniejszych różnic znaczeniowych między obydwoma nazwami dyscypliny (por. Wysoczański 1999: 63; Misiak 2006: 9–10), w niniejszym opracowaniu obydwa terminy będą stosowane zamiennie.

ków. Takie podejście jest zgodne z założeniami U. Weinreicha, który sygnalizował znaczenie struktury społecznej oraz pozalingwistycznej charakterystyki języka dla całościowego obrazu bilingwizmu danej grupy (Weinreich 1963: 84–97). Autor *Languages in contact* bezpośrednio lub pośrednio zwracał uwagę na wiele kwestii, które stanowią dzisiaj główne punkty analizy ekolingwistycznej, m.in. wymieniane przez Włodzimierza Wysoczańskiego i Małgorzatę Misiak określenie postaw użytkowników języka wobec niego i typu ich kontaktów ze światem zewnętrznym, zróżnicowanie sfer użycia obydwu kodów, istniejących tradycji literackich, stopnia standaryzacji i stosunku państwa do języka oraz do jego użytkowników, a także opis historii badanej społeczności i jej współczesnej struktury społecznej (por. ibidem; Wysoczański 1999: 65–66; Misiak 2006: 9–12, 128–130). Opis z punktu widzenia ekologii języka uwzględnia również inne kwestie, których wpływ na zjawiska językowe w warunkach bilingwizmu jest mniejszy lub pośredni. Jednym z najważniejszych elementów takiej analizy jest umiejscowienie języka w systemie klasyfikacji i typologii, sporządzanych ze względu na kryteria genetyczne oraz społeczno-polityczne (por. Wysoczański 1999: 69–70; Misiak 2006: 128–130).

Ekologia jako nauka biologiczna ma dwa podstawowe wymiary. Jeden z nich ma charakter deskryptywny i polega na opisie zależności między organizmami a środowiskiem, w którym funkcjonują, natomiast drugi jest związany z praktycznym zastosowaniem wiedzy na temat tychże organizmów i ich środowiska w celu ich ochrony. Analogiczny podział można przeprowadzić także w wypadku ekologii językowej. Przedstawione w poprzednich akapitach elementy opisu ekolingwistycznego odnoszą się do deskryptywnych funkcji tej dyscypliny, ale ekologia językowa funkcjonuje także jako nauka stosowana. Pisząc o możliwości zachowania języków i kultur mniejszościowych, N. Dołowy-Rybińska wskazywała na rolę badaczy i animatorów kultury (Dołowy-Rybińska 2011: 552–562). Zarówno władze administracyjne, jak i lokalni działacze w celu lepszego wspierania ginących języków i kultur korzystają z wiedzy naukowej. Niektóre lokalne wspólnoty są na tyle zorganizowane, że samodzielnie prowadzą działalność naukową zorientowaną na badania własnego języka i kultury,

czego przykładem może być aktywność kulturalna Kaszubów i pierwsze prace naukowe powstające w ich języku, a także Instytut Łużycki (Serbski Institut, Sorbisches Institut) w Budziszynie, który aktywnie współpracuje z różnymi instytucjami naukowymi, przede wszystkim w Polsce i w Niemczech (ibidem: 324; Klimowicz-Sikorska 2011).

Badający sytuację języków mniejszościowych Leoš Šatava podkreślał znaczenie sytuacji prawnej języka dla jego egzystencji i rozwoju. Dzięki podejmowaniu lub zaniechaniu działań ustawodawczych władze państwowe i regionalne mają możliwość wyrażenia pozytywnego, negatywnego lub obojętnego stosunku wobec danego języka. Przychylny stosunek administracji umożliwia prowadzenie nauczania języków mniejszościowych, a także ich zastosowanie w charakterze języka wykładowego, co ma niebagatelne znaczenie również dla związanej z tym językiem kultury (Šatava 2009: 90–95; por. także Skuttnab-Kangas 1977). Fakt funkcjonowania języka w mediach oraz w ramach szeroko rozumianej sfery gospodarczej (m.in. handel, produkcja) sprzyja jego rozwojowi lub przynajmniej zachowaniu aktualnej pozycji (por. Šatava 2009: 97–99). Na znaczenie uwarunkowań społeczno-politycznych oraz kierunków polityki językowej prowadzonej w danym państwie dla języków zwracało uwagę również wielu innych autorów (m.in. Haarmann 2002; Priedīte 2005; Kowalski 2008).

Pozostałe wymieniane przez W. Wysoczańskiego i M. Misiak czynniki społeczno-kulturowe zaliczane do „środowiska, w którym funkcjonuje język", a zatem znajdujące się w zakresie zainteresowań ekolingwistyki, zostały już przedstawione w poprzednich podrozdziałach lub w ramach analizy metodologii U. Weinreicha w rozdziale I. Uwzględnienie wszystkich wspomnianych elementów ekologicznego opisu języka wymaga zastosowania wiedzy z zakresu historii, socjologii, politologii, etnologii, ekonomii oraz innych nauk społecznych jako uzupełnienia analiz lingwistycznych.

Rozdział III

Teoria a praktyka. Przykłady zastosowania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności

3.1. Pierwsze badania dwujęzyczności a socjologia

Aby odpowiedzieć na pytanie, kiedy dwujęzyczność stała się przedmiotem lingwistycznych analiz i czy analizy te uwzględniały socjologiczne uwarunkowania, należy najpierw określić moment pojawienia się samego zjawiska bilingwizmu. Historia dwu- lub wielojęzyczności najprawdopodobniej sięga początków ludzkości i okresu, w którym człowiek zaczął mówić. Z całą zaś pewnością wielojęzyczność istniała już w starożytności, w czasach opisanych w pierwszych księgach Starego Testamentu, w tym w Księdze Rodzaju, w której zawarta została datowana na około X w. p.n.e. historia wieży Babel i pomieszania języków (PWN 1996b: 778). W świecie starożytnym, w różnych kulturach funkcjonowało kilka języków o zasięgu ponadetnicznym, których użytkownicy posługiwali się jednocześnie językiem mniejszej wspólnoty, co stanowi przejaw dwujęzyczności. Obecnie tego typu uniwersalne kody komunikacji międzyetnicznej określane są mianem *lingua franca*, od nazwy języka uczestników wypraw krzyżowych, zawierającego elementy włoskiego, hiszpańskiego, francuskiego i arabskiego (Polański 2003c: 339; Samarin 1968 [1962]: 660). Pierwszymi stwierdzonymi *linguae francae* były: aramejski, obejmujący swoim zasięgiem Babilonię, Palestynę, Syrię i Egipt w okresie od V w. p.n.e. do IV w. n.e., grecki (*koiné*) w basenie Morza Śródziemnego – od około 300 r. p.n.e. do 500 n.e., a także arabski w świecie muzułmańskim,

łacina w funkcji języka liturgicznego, dialekt mandaryński w Chinach i hindi w Indiach (Samarin 1968: 663–664). Na przykładzie dwujęzyczności obejmującej język etniczny danej wspólnoty i jeden z kodów ponadnarodowych możemy zauważyć, że nawet wzmiankowanie tych sytuacji wymaga odniesienia do kontekstu społeczno-historycznego. Podobnych uzupełnień wymaga również charakterystyka późniejszych *linguae francae* – francuskiego, angielskiego, a na terenach byłego ZSRR i w krajach postsowieckich – rosyjskiego, ponieważ we wszystkich tych sytuacjach podczas opisu zjawisk językowych istotne są społeczno-ekonomiczne oraz polityczne motywy opanowania drugiego języka.

Oprócz dwujęzyczności powstałej w wyniku władania dodatkowym, specyficznym dla danego kręgu cywilizacyjnego kodem komunikacyjnym drugą główną przyczyną pojawienia się zjawiska bilingwizmu były i są kontakty językowe oraz kulturowe na etnicznych pograniczach. Ich skala w przeszłości jest trudna do określenia, jednak powiązania zjawisk językowych i społeczno-kulturowych są w wypadku tych kontaktów niezwykle silne. Dostrzeżenie dwujęzyczności i wielokulturowości nie jest jednak równoznaczne z naukową refleksją na ich temat. W kontekście naszych rozważań najważniejsze są początki badań bilingwizmu z perspektywy lingwistycznej. Trudno dokładnie określić, kiedy językoznawcy zainteresowali się problemami kontaktu języków i dwujęzyczności. Różnice między językami były zauważane już przez najdawniejszych twórców gramatyk porównawczych i klasyfikacji języków. Za jednego z pionierów w tej dziedzinie należy uznać Dantego Alighieri, który w traktacie *De vulgari eloquentia* poruszył problem dyferencjacji języków (Heinz 1983: 81–82). Czasy nowożytne przyniosły szereg prac typologicznych i porównawczych (ibidem: 110–111). Należy zauważyć, że od stwierdzenia niejednorodności języków świata daleko jest jeszcze do stworzenia teorii badań ich kontaktu i wzajemnego wpływu. Z całą pewnością można jednak stwierdzić, że badania wielojęzyczności i procesów z nią związanych, w niemalże współczesnym ich rozumieniu, rozpoczęły się co najmniej na kilkadziesiąt lat przed ukazaniem się *Languages in contact* Uriela Weinreicha (1953). Wzajemny wpływ języków zauważany był

nie tylko przez lingwistów; wspominał o nim choćby Oskar Kolberg w monumentalnym dziele *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, gdzie pisał o dialektach przechodnich i mieszanych oraz „mieszaninie języków" w pieśniach, obrzędach i legendach różnych grup etnicznych na ziemiach polskich (m.in. Kolberg 1964 [1891]: 42). Jedną z pierwszych prób teoretycznego ujęcia problemu bilingwizmu zaprezentował Jan Niecisław Baudouin de Courtenay. Polski uczony nie tylko zwrócił uwagę na zjawisko dwujęzyczności, ale również scharakteryzował istotę kontaktu językowego jako zjawiska społecznego, ale zachodzącego na płaszczyźnie indywidualnej, „kiedy dwa lub więcej języków mieszczą się w jednej i tej samej głowie" (Baudouin de Courtenay 2010 [1904]: 92). Jednostka („indywiduum") była też dla niego miejscem, w którym dokonywało się wzajemne oddziaływanie języków (idem 1984 [1915]: 141–142). W podobny sposób patrzył na procesy związane z dwujęzycznością Uriel Weinreich, który również podkreślał rolę jednostki jako „miejsca, w którym kontakt [języków] się urzeczywistnia", a dla opisu „przypadków odchyleń od norm któregokolwiek z języków" pojawiających się w wyniku bilingwizmu, a więc w efekcie wzajemnych oddziaływań dwóch systemów, wprowadził termin „interferencja". Choć J. Baudouin de Courtenay nie posługiwał się tym terminem, a zamiast pojęcia „kontakt językowy" pisał o „mięszaniu się języków", analogie między jego terminologią a późniejszą o kilka dekad koncepcją badań bilingwizmu U. Weinreicha są bardzo wyraźne[70] (por. ibidem 1984: 142; Weinreich 1963: 1; Głuszkowski 2011c: 129–130). Należy jednak podkreślić, że palma pierwszeństwa należy się założycielowi Kazańskiej Szkoły Lingwistycznej[71].

---

[70] Kwestia podobieństw teorii J. Baudouina de Courtenay i U. Weinreicha została szerzej omówiona i zilustrowana cytatami z prac obydwu autorów w odrębnym tekście (zob. Głuszkowski 2011c: 129–130).

[71] Co ciekawe, U. Weinreich w swojej teorii badań bilingwizmu *Languages in contact* ani razu nie odwołał się do prac J. Baudouina de Courtenay (zob. Weinreich 1963: 123–146). Wobec podobnego sposobu postrzegania dwujęzyczności przez obydwu badaczy fakt ten może dziwić, zwłaszcza że U. Weinreich dobrze orientował się w polskiej literaturze językoznawczej – wśród prac cytowanych w *Languages in contact* znalazły się m.in. monografie Czesława Dąbrowskiego na temat języka ludności

Pod koniec XIX i w pierwszej połowie wieku XX o kwestiach związanych z mieszaniem się lub kontaktem języków pisali językoznawcy w wielu krajach. Spośród najbardziej znanych należałoby wspomnieć przedstawiciela Praskiej Szkoły Lingwistycznej Nikołaja Trubieckiego i jego *Polabische Studien* (Wiedeń–Lipsk 1929) oraz inne teksty, w których uwzględniał zjawiska wynikające z wzajemnego wpływu języków (por. m.in. Heinz 1983: 287; Trubetzkoy 2001: 193). Dwujęzyczność, niekiedy omawiana wraz z jej społecznymi konsekwencjami, np. w sferze szkolnictwa, była głównym tematem w pracach m.in. językoznawców holenderskich (A. van Heuverswyn, *Eene vreemde spraak als voertaal van't onderwijs*, Amsterdam 1899), niemieckich (Ernst Weyher, *Die Grundschule im Zweisprachen Gebiet; metodische Gedanken*, Wrocław 1922), polskich (Adam Kleczkowski, *Wpływ języka polskiego na dyalekty prusko-niemieckie*, Kraków 1913), angielskich (Charles Bruce Sissons, *Bi-lingual Schools in Canada*, Londyn 1917), jugosłowiańskich (Henrik Barić, *O uzajimnim odnosim balkanskih jezika*, Belgrad 1937), jak również chińskich (Elinor Yuk Lin Chen, *A Study of Sentences by the Bilingual Child of Chinese Ancestry*, Honolulu 1935). Nie można również zapomnieć o XIX-wiecznych badaniach języków kreolskich powstałych w wyniku kontaktu językowego, prowadzonych m.in. przez Johannesa Schmidta – *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*, Weimar 1872 i Paula Hermanna – *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1880 (Winford 2007: 401).

Ze znacznej części publikacji wymienionych autorów oraz wielu innych swoich poprzedników korzystał U. Weinreich w *Languages in contact*. Przytaczane przez niego przykłady, zwłaszcza z prac Emilio Willemsa lub Jamesa Barkera, jednoznacznie pokazują, że ówcześni badacze dwujęzyczności zwracali uwagę na jej społeczno-kulturowe uwarunkowania. Uwypuklone przez twórcę teorii kontaktów języko-

polskiej na Białorusi i Witolda Doroszewskiego – o polszczyźnie amerykańskiej Polonii (ibidem: 127); recenzował on również opracowania Karola Dejny (*Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, Łódź 1951–1953) oraz Leszka Moszyńskiego (*Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954) na łamach czasopisma „Language" (Weinreich 1955; 1956).

wych socjologiczne i psychologiczne aspekty bilingwizmu w 2. poł. XX w. stały się przedmiotem analiz na jeszcze szerszą skalę.

3.2. Przegląd wybranych opracowań na temat dwujęzyczności pod kątem wykorzystania socjologii

Opisane w I części niniejszego opracowania podstawowe pojęcia związane z kontaktem językowym, dwujęzycznością i interferencją, a także wiele spośród stanowiących ich uzupełnienie teorii socjologicznych znajdują zastosowanie w analizach bilingwizmu prowadzonych przez językoznawców na całym świecie. Choć niektórzy badacze często i chętnie odwołują się do dorobku teoretycznego nauk innych niż lingwistyka, uwzględnienie społeczno-kulturowych uwarunkowań zjawisk powstałych w wyniku kontaktu językowego nie jest bynajmniej oczywistością. Przedstawiony w kolejnych podrozdziałach przegląd publikacji z zakresu bilingwizmu pod kątem wykorzystania w nich socjologii i pokrewnych jej dyscyplin nie ma charakteru wyczerpującego i stanowi przede wszystkim materiał ilustracyjny w stosunku do koncepcji omówionych wcześniej. Ze względu na ogromny zakres powstałych do tej pory opracowań na temat dwujęzyczności autor był zmuszony do dokonania pewnego wyboru. Przyjęty klucz miał na celu zaprezentowanie możliwie szerokiego spektrum rozwiązań metodologicznych zastosowanych przez różnych badaczy. Wybór konkretnych publikacji był podyktowany przede wszystkim dwoma kryteriami: omówione szerzej publikacje wyróżniają się szeroką skalą oddziaływania lub szczególnie interesującym podejściem teoretycznym.

Komentarza wymaga również podział przeglądu na części poświęcone wykorzystaniu socjologii w badaniach bilingwizmu na Zachodzie, w krajach dawnego Związku Radzieckiego, a także w Polsce. Zastosowany podział odnosi się nie tyle do obszarów geograficznych, ile do ukształtowanych w 2. poł. XX w. i w znacznym stopniu utrzymujących się do dzisiaj kręgów obiegu i wymiany informacji naukowej w zakresie dwujęzyczności. Do strefy zachodniej zaliczone zostały przede wszystkim badania prowadzone przez uczonych w krajach an-

glojęzycznych, nie tylko w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, ale również w Australii czy Nowej Zelandii. W tym kręgu znajdują się także państwa Europy Zachodniej oraz publikujący po angielsku badacze dwujęzyczności niemalże z całego świata. Omawiane w odrębnym podrozdziale prace językoznawców radzieckich i postradzieckich nie powstawały w oderwaniu od nauki zachodniej – wręcz przeciwnie, wiele ważnych tekstów w zakresie lingwistyki kontaktu było tłumaczonych na język rosyjski i wydawanych w ogólnodostępnych wydawnictwach. Wyróżnienie tej strefy było podyktowane tematyką prowadzonych w ZSRR badań bilingwizmu, których celem był opis tamtejszej sytuacji językowej związanej z kontaktem ruszczyzny z rodzimymi językami poszczególnych republik.

Nie ulega wątpliwości, że największą popularnością badania różnorodnych aspektów bilingwizmu cieszą się w krajach wieloetnicznych, do których należą Stany Zjednoczone i wiele krajów zachodnich, a także były Związek Radziecki i państwa powstałe po jego rozpadzie. Na tle rozległych pod względem geograficznym i etnicznie różnorodnych terytoriów Polska stanowi niewielki i względnie jednorodny obszar. Celem omówienia polskich badań dwujęzyczności nie są jednak porównania ilościowe w stosunku do niemal całego świata, ale ogólna refleksja na temat stanu lingwistyki w naszym kraju i jej miejsca w światowej nauce.

Należy podkreślić, że choć wyróżnione kręgi obiegu informacji mają charakter umowny, granice między nimi są wciąż zauważalne. Oczywiście, w dobie internetu i rozwijającej się wymiany pomiędzy ośrodkami badawczymi w różnych krajach, choćby w postaci systemu stypendiów, ulegają one stopniowemu rozmyciu. Za sprawą poszczególnych badaczy dochodzi do przenikania się wyróżnionych kręgów w lingwistyce kontaktu, o czym mogą świadczyć np. publikacje autorów z obszarów byłego ZSRR w zachodnich czasopismach z zakresu dwujęzyczności (zob. Priedīte 2005). Są to jednak pojedyncze przypadki[72], ponieważ

[72] Należy również podkreślić, że próby przekraczania granic pozostają często bez większego echa w rodzimym kraju autora, czego doskonałym przykładem jest poświęcona różnorodnym wpływom w mikrojęzyku wilamowickim monografia Tomasza Wicherkiewicza *The Making of a Language: The Case of the Idiom of Wila-*

najczęściej o rosyjskiej dwujęzyczności na Zachodzie piszą badacze na stałe zatrudnieni w tamtejszych ośrodkach, np. pracujący w Stanach Zjednoczonych Aneta Pavlenko lub Artemi Romanov (zob. Romanov 2000; Pavlenko 2004). Podobny jest status powstałych w Australii „polskich" publikacji na temat dwujęzyczności autorstwa Anny Wierzbickiej i Jerzego Smolicza, których anglojęzyczna twórczość stanowi część dorobku nauki zachodniej (zob. Smolicz et al. 2001; Wierzbicka 2004).

Przykłady przełamywania kręgów wymiany informacji naukowej możemy znaleźć chociażby w polskim językoznawstwie. W powstałym na Uniwersytecie Adama Mickiewicza w 1973 r. czasopiśmie „Papers and Studies in Contrastive Linguistics" (PSiCL) o charakterze ogólnolingwistycznym publikowane są również teksty na temat dwujęzyczności. Choć funkcje redaktora naczelnego i redaktorów pomocniczych pełnią Polacy, a siedziba redakcji mieści się w Poznaniu, to ze względu na międzynarodowy skład rady naukowej, przeważającą liczbę autorów spoza Polski oraz fakt wydawania periodyku w języku angielskim w ogólnoświatowym wydawnictwie de Gruyter należy stwierdzić, że zasięg „PSiCL" nie ogranicza się do naszego kraju[73]. Oczywiście, można wskazać więcej podobnych przykładów postępującego umiędzynarodowienia lingwistyki kontaktu[74], ale różnice regionalne są wciąż wyraźne, co obrazuje zawarta w kolejnych podrozdziałach analiza sposobów wykorzystania socjologii w badaniach bilingwizmu na świecie.

---

mowice, Southern Poland, która została opublikowana w jednym z najważniejszych wydawnictw specjalizujących się w lingwistyce kontaktu – Mouton de Gruyter (zob. Wicherkiewicz 2003). Choć wspomniana praca dotyczy społeczności zamieszkującej Polskę, jest mało znana i bardzo trudno dostępna w polskich bibliotekach, o czym można się przekonać na podstawie kwerendy przeprowadzonej za pomocą Katalogu Rozproszonego Bibliotek Polskich (por. KARO 2012).

[73] Ukazujące się w „PSiCL" teksty polskich autorów mają na ogół charakter uniwersalny i nie dotyczą specyfiki dwujęzyczności w Polsce (np. Połczyńska-Fiszer 2007).

[74] Jednym z najnowszych przykładów międzynarodowego przedsięwzięcia w zakresie lingwistyki kontaktów jest tom *Languages in contact 2010* pod red. Piotra Chruszczewskiego i Zdzisława Wąsika (2011), będący pokłosiem konferencji organizowanej we Wrocławiu pod tym samym tytułem.

3.2.1. Źródła przykładów

Przykłady zastosowania socjologicznej perspektywy w analizie kontaktów językowych i bilingwizmu zostały dobrane na podstawie przeglądu monografii autorskich oraz prac zbiorowych z tej dziedziny. Popularną i istotną platformą wymiany informacji w zakresie badań socjologicznych uwarunkowań dwujęzyczności są czasopisma, które również stanowiły ważne źródło ilustracji teorii opisanych w poprzednich rozdziałach. Z kilkunastu tytułów zostały wybrane artykuły, w których zdaniem autora niniejszej monografii w oryginalny i twórczy sposób zrealizowano założenia teorii socjologicznych. W przypadku niektórych czasopism dobór artykułów został przeprowadzony na podstawie całościowej analizy zawartości ich roczników, zawartość innych periodyków poddana była jedynie fragmentarycznej analizie.

W części poświęconej lingwistyce zachodniej szczegółowo została zbadana treść następujących czasopism: „Language in Society" (1972–2011), „International Journal of the Sociology of Language" (1974–2011), „Journal of Multilingual and Multicultural Development" (1980–2011), „Sociolinguistica" (1987–2011) oraz „Language" (1945–2011). Zachodnie periodyki wydawane są zarówno przez międzynarodowe konsorcja wydawnicze, np. de Gruyter – „Sociolinguistica" i „International Journal of the Sociology of Language", towarzystwa naukowe, np. Międzynarodowe Towarzystwo Językoznawcze[75] – „Word", Amerykańskie Towarzystwo Językoznawcze[76] – „Language", jak i przez poszczególne ośrodki uniwersyteckie, np. Uniwersytet w Vigo w Hiszpanii publikuje czasopismo „Estudios de Sociolingüística". Niektóre ze wspomnianych tytułów zamieszczają wyłącznie anglojęzyczne opracowania, jak np. „Language in Society" (Cambridge University Press). Z kolei na łamach wydawanego w Niemczech czasopisma „Sociolinguistica" oprócz artykułów w języku angielskim ukazywały się teksty napisane po niemiecku, francusku i włosku, a w „Estudios de Sociolingüística" językami publikacji

[75] International Linguistic Association.
[76] Linguistic Society of America.

są angielski i hiszpański. Mimo różnej polityki językowej prowadzonej przez poszczególne redakcje wszystkie wymienione tytuły mają charakter międzynarodowy – niezależnie od tego, czy dany periodyk wydawany jest w Hiszpanii, czy w Wielkiej Brytanii, w spisach autorów i składach rad redakcyjnych znajdziemy nazwiska nie tylko hiszpańskich i brytyjskich badaczy, ale również przedstawicieli ośrodków amerykańskich, niemieckich, francuskich, włoskich i innych. Ze względu na dużą liczbę wydawnictw z zakresu socjologii języka, socjolingwistyki lub poświęconych wprost badaniom socjologicznych uwarunkowań dwujęzyczności w niniejszej monografii skupimy się na wybranych tytułach dostępnych w większości europejskich bibliotek i dzięki dystrybucji elektronicznej (także w postaci wolnego dostępu on-line).

Większość czasopism, które posłużyły jako źródło przykładów, ma profil socjolingwistyczny. Choć ukazują się w nich przede wszystkim teksty poświęcone ogólnej socjologii języka, głównym zagadnieniem poruszanym w wielu artykułach jest bilingwizm. Interesującym punktem odniesienia dla tych tytułów wydaje się analiza tematyki omawianej w czasopismach ogólnolingwistycznych. Spośród nich szczegółowej analizie poddany został kwartalnik „Language". Wśród publikowanych na jego łamach tekstów ukazują się m.in. opracowania poświęcone dwujęzyczności, ale ze względu na ogólny charakter pisma stanowią one jedynie niewielki odsetek w ogólnej sumie publikacji[77].

W podrozdziale na temat radzieckich i rosyjskich analiz socjologicznych aspektów dwujęzyczności szczegółowej analizie poddane

[77] W ramach gromadzenia materiałów ilustrujących wykorzystanie socjologii w badaniach dwujęzyczności autor dokonał analizy zawartości roczników czasopisma „Language" z lat 1945–2011. W tym czasie formuła czasopisma ulegała pewnym zmianom, jednak w zdecydowanej większości numerów zamieszczano kilka artykułów stanowiących oryginalne opracowania (na ogół od 6 do 8), kilkanaście kilkustronicowych recenzji, jedną lub dwie obszerne recenzje polemiczne (często dotyczące więcej niż jednej pozycji) oraz kilkadziesiąt (na ogół ok. 50) notek bibliograficznych (ok. 1 strony tekstu). Praktycznie w każdym numerze możemy wskazać do kilku notek biograficznych i średnio 1–2 recenzje prac na temat dwujęzyczności, jednak w wypadku publikowanych w „Language" artykułów bilingwizm rzadko stanowił główny temat (średnio jeden artykuł na 2–3 lata).

zostały artykuły publikowane na łamach pisma „Вопросы языкознания" (1952–2008). Wybór tego czasopisma jako źródła przykładów podyktowany był przede wszystkim jego renomą i zasięgiem nie tylko jako najważniejszej platformy wymiany informacji rosyjskich, a wcześniej również radzieckich lingwistów, ale także jako najbardziej rozpoznawalnego na świecie rosyjskiego periodyku językoznawczego[78]. Na łamach czasopisma „Вопросы языкознания" ukazywały się zarówno typowo językoznawcze opracowania poświęcone zjawiskom językowym zaistniałym w wyniku kontaktu różnych systemów, jak i studia uwzględniające ich socjologiczny aspekt[79].

Ponieważ w Rosji brak powszechnie dostępnych (o zasięgu co najmniej krajowym) czasopism socjolingwistycznych lub poświęconych dwujęzyczności[80], tekstów mogących obrazować wykorzystanie socjologii w badaniach bilingwizmu na Wschodzie należy szukać w tytułach ogólnojęzykoznawczych. Problematyka bilingwizmu omawiana była również w periodykach socjologicznych. Jednak wybrane jako przykład na potrzeby niniejszej monografii „Социологические Исследования" i „Социологический Журнал" zamieszczały artykuły na temat zjawisk dwu- i wielojęzyczności nie częściej niż raz na kilkanaście numerów[81], a więc zdecydowanie rzadziej aniżeli „Вопросы языкознания".

W opisie polskich badań kontaktów językowych jako źródła przykładów posłużyły roczniki następujących czasopism: „Biuletyn

---

[78] Na liście ERIH (*European Reference Index for the Humanities*) „Вопросы языкознания" od lat notowane są w grupie czasopism o najszerszym kręgu oddziaływania (zob. ERIH 2012).

[79] Ocenie została poddana zawartość roczników od 1952 do 2008. W tym czasie ukazało się ponad 70 publikacji (artykułów i recenzji) poświęconych problematyce dwujęzyczności i kontaktów językowych. Działanie czynników pozastrukturalnych warunkujących zjawiska językowe jedynie w połowie tekstów stanowiło istotny element analizy.

[80] Przez pewien czas tę funkcję periodycznego wydawnictwa na temat socjologii języka i dwujęzyczności wypełniała seria *Новое в зарубежной лингвистике*.

[81] Informacja na podstawie kwerendy przeprowadzonej w elektronicznych archiwach kwartalnika „Социологический Журнал" (ukazuje się od od 1994 r.) oraz miesięcznika „Социологические Исследования" (od 1974) zawierających wydania obydwu czasopism od 2000 r. (zob. SOCIS 2012; SOCMAG 2012).

Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" (1927–2010), „Poradnik Językowy" (1960–2011), „Socjolingwistyka" (1977–2011), „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" (1955–2011).

Jedynym polskim czasopismem poświęconym społecznym aspektom funkcjonowania języka jest wydawana od 1977 r. na Uniwersytecie Śląskim „Socjolingwistyka". W liczących około stu kilkudziesięciu stron zeszytach ukazujących się w ostatnim czasie raz na dwa lata zamieszczane są artykuły i recenzje[82], wśród których sporadycznie trafiają się opracowania na temat dwujęzyczności[83]. Mimo socjolingwistycznego charakteru czasopisma zamieszczane w nim teksty pod względem wykorzystania socjologii i nauk jej pokrewnych nie odbiegają od wielu artykułów publikowanych w periodykach językoznawczych.

Wobec braku w Polsce innych czasopism z zakresu socjolingwistyki lub socjologii języka przykładów opisu dwujęzyczności z perspektywy socjologicznej moglibyśmy poszukiwać w periodykach stricte socjologicznych. Niestety, na łamach „Studiów Socjologicznych" problematyka bilingwizmu nie stanowiła podstawowego tematu żadnego z artykułów (zob. SS 2012). Również w innym wiodącym socjologicznym periodyku „Kultura i Społeczeństwo" zagadnienia związane z dwujęzycznością poruszane były jedynie w tekstach na temat mniejszości etniczno-narodowych i ich problemów społecznych (por. m.in. Dołowy 2008; Bartoszek 2009). Dlatego jedynym źródłem materiału ilustracyjnego dla wykorzystania socjologii w analizach kontaktów językowych pozostają czasopisma językoznawcze. Należy jednak zauważyć, że ze względu na ich profil wiele opracowań w nich zamieszczanych porusza problematykę kontaktów językowych z perspektywy językoznawczej, a nie socjolingwistycznej. Na przykład w „Poradniku

---

[82] Do 2011 r. ukazały się 22 zeszyty (trzy jako numery podwójne: 12–13, 22–23 i 24–25). Odstępy pomiędzy kolejnymi wydaniami wynoszą od roku do kilku lat.

[83] Oprócz cytowanego już w podrozdziale poświęconym teoretycznym podstawom dyglosji tekstu na temat społecznej dystrybucji języków w bilingwizmie mieszkających w Polsce starowierców (Głuszkowski 2009b), w „Socjolingwistyce" opublikowano zaledwie kilkanaście tekstów dotyczących problematyki kontaktów językowych.

Językowym" od 1960 r. ukazało się ponad 50 tekstów na temat dwujęzyczności i kontaktów językowych, ale w większości z nich kwestie społeczno-kulturowych uwarunkowań zjawisk językowych albo nie były poruszane, albo były traktowane zdawkowo.

3.2.2. Socjologia w zachodnich badaniach bilingwizmu

Badacze amerykańscy stworzyli metodologiczne podwaliny współczesnych badań bilingwizmu. W ich twórczości od samego początku obecne były elementy socjologii i pokrewnych jej dyscyplin humanistycznych. Na społeczno-kulturowe uwarunkowania zjawisk i zachowań językowych zwracali uwagę U. Weinreich i Ch. Ferguson, których koncepcje zostały już szczegółowo omówione w niniejszym opracowaniu. W tym samym roku, w którym ukazało się pierwsze wydanie *Languages in contact*, powstała inna niezwykle istotna praca poświęcona bilingwizmowi – *The Norwegian language in America; a study in bilingual behavior* Einara Haugena (1953). Pod względem wszechstronności opisu zjawisk językowych w sytuacji bilingwizmu i ich społecznych uwarunkowań monografia ta nie tylko nie ustępuje klasycznemu dziełu U. Weinreicha, ale wręcz je przewyższa. Na 700 stronach monumentalnego studium E. Haugen zawarł szczegółową charakterystykę badanych skupisk ludności norweskojęzycznej w Stanach Zjednoczonych i ponad stu informatorów (Haugen 1969 [1953]: 606–635). Imponująca pod względem rozmachu analiza szeregu problemów socjolingwistycznych i typowo językowych została uzupełniona stu kilkudziesięcioma stronami (nie licząc licznych przykładów zamieszczanych w tekście) materiału językowego w postaci przykładów wypowiedzi na różne tematy oraz słownika angielskich kalk w języku norweskich migrantów (ibidem: 479–605).

Praca *The Norwegian language in America* została podzielona na dwie części. W pierwszym tomie omówione zostały ogólne problemy norwesko-amerykańskich kontaktów językowych i kulturowych, natomiast drugi zawiera dokładny opis przeprowadzonych badań na materiale amerykańskich dialektów języka norweskiego. E. Haugen zaproponował ciekawe rozwiązania teoretyczne. Na uwagę zasługuje m.in.

jego definicja dwujęzyczności, do której dotarł w poszukiwaniach kryterium pozwalającego stwierdzić, że dana jednostka jest bilingwalna:

> Dwujęzyczność [...] zaczyna się w momencie, kiedy osoba posługująca się jednym językiem jest w stanie formułować kompletne, zrozumiałe wypowiedzi w innym języku. Od tego momentu może ona doskonalić swoje umiejętności aż do etapu, który pozwoli jej na funkcjonowanie w więcej niż jednym środowisku na poziomie rodzimych użytkowników (ibidem: 6–7).

Choć E. Haugen prowadził swoje analizy w odniesieniu do konkretnej społeczności językowej, wiele poruszanych przez niego kwestii ma wymiar uniwersalny i może znaleźć zastosowanie również w badaniach innych dwujęzycznych grup, przynajmniej jako materiał porównawczy lub podpowiedź rozwiązań metodologicznych. Omawiał on np. zagadnienia konfliktu pomiędzy językami używanymi przez osobę dwujęzyczną, problem zagubienia przybyszów w obcym środowisku, norm językowych w warunkach bilingwizmu i świadomości mieszania języków podczas wypowiedzi (ibidem: 54–65). E. Haugen zwracał także uwagę na zmianę językową na różnych poziomach systemowych, znaczenie poziomu i form (ustna/pisemna) znajomości języka ojczystego przed migracją oraz lojalności językowej. W swoich rozważaniach przedstawiał zarówno szczegółowy opis zjawisk językowych, jak i kształtujących je czynników społecznych, politycznych, ekonomicznych, demograficznych i in. Jego metodę analityczną dobrze obrazuje przykład opisu nazw własnych i pospolitych używanych w środowisku norweskich imigrantów. Autor opisał językowe formy adaptacji nazwisk i imion, regularne i nieregularne ekwiwalenty międzyjęzykowe, przytoczył także przykłady nazw miejscowości oraz tematycznie pogrupowane nazwy pospolite, a następnie odniósł się do społeczno-historycznych uwarunkowań poszczególnych zjawisk językowych (ibidem: 191–232).

Pomimo swojej wieloaspektowości monografia E. Haugena nie uzyskała w badaniach dwujęzyczności takiego statusu jak *Languages in contact*. Trudno porównywać zasługi obydwu klasyków, jednak o przewadze U. Weinreicha zadecydował teoretyczny charakter jego

dzieła. Choć z prowadzonych przez E. Haugena analiz możemy wyłowić pewne uniwersalne rozwiązania i zalecenia, jego celem był opis konkretnej społeczności i jej sytuacji językowej, podczas gdy dzieło U. Weinreicha miało z założenia traktować o kontaktach językowych i bilingwizmie jako zjawiskach powszechnych, w związku z czym w bardziej bezpośredni sposób przedstawia metodologiczne podstawy badań dwujęzyczności.

Należy zauważyć, że autora *Norwegian language in America* łączyła z U. Weinreichem podobna biografia, ponieważ on również wychowywał się w sytuacji kontaktu języków i kultur. E. Haugen urodził się w 1906 r. w norweskiej rodzinie już za oceanem, ale dzieciństwo spędził w Norwegii, dzięki czemu opanował język norweski, z którego perspektywy badał dwujęzyczność na kontynencie amerykańskim (por. Harris et al. 2001). Wychowanie w wielonarodowych społeczności wyczuliło obydwu uczonych na socjolingwistyczne problemy na styku kultur.

Omawiając studia nad bilingwizmem w 2. poł. XX i na początku XXI w., nie sposób pominąć twórczości Joshui A. Fishmana. Choć jest on faktycznie rówieśnikiem Ch. Fergusona i U. Weinreicha i podobnie jak oni rozpoczynał działalność naukową w latach 50. XX w., to do dnia dzisiejszego nie zwolnił narzuconego sobie tempa pracy. Ten wyjątkowo płodny autor wciąż czynnie zajmuje się socjologią języka[84], a zagadnienia związane z dwujęzycznością stanowią ważny aspekt jego twórczości. Swoje analizy bilingwizmu i jego społeczno-kulturowych uwarunkowań J. Fishman prowadzi z perspektywy socjologicznej, a podstawowym przedmiotem jego zainteresowań nie są zjawiska zachodzące w fonetyce lub morfologii języków znajdujących się w kontakcie, ale problematyka zachowań językowych, jak np. wybór kodu w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych. Wszelkie jego rozważania odnośnie do dwujęzyczności stanowią przykłady wykorzystania socjologii w badaniach tego zjawiska.

---

[84] Od wydanego w 1974 r. pierwszego numeru czasopisma „International Journal of the Sociology of Language" pełni funkcję jego redaktora naczelnego (obecnie wraz z Ofelią Garcią). Nie ogranicza się przy tym jedynie do zadań redakcyjnych, ale wciąż jest także autorem artykułów (zob. Fishman 2012).

W poprzednich podrozdziałach zostały już przedstawione poglądy J. Fishmana na temat dyglosji i dietni. Istotne miejsce w jego działalności badawczej stanowią także prace poświęcone problemowi zmiany językowej i zachowania języków mniejszości. Amerykański socjolog języka zwracał uwagę na rolę władz państwowych w kwestii zachowania zagrożonych języków (Fishman 2006: 311–312). Zdaniem J. Fishmana nawet jeśli administracja przez swoją działalność i wspieranie języka dominującego nie przyczynia się bezpośrednio do zmiany językowej, przyjęcie przez rząd biernej postawy jest na ogół równoznaczne z wydaniem wyroku na ginący język mniejszości (ibidem: 317–318). Oprócz polityki językowej ważnymi czynnikami determinującymi lub powstrzymującymi proces zmiany językowej są: lojalność językowa, charakter środowiska społecznego i prestiż znajdujących się w kontakcie kodów, które to zagadnienia zostały omówione w obszernym, niemal 200-stronicowym tekście *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society* (Fishman 1971b). Rozważania na temat zależności między zmianą językową a poczuciem przynależności etnicznej, strukturą zawodową, płcią czy też wiejskim oraz miejskim charakterem wspólnoty J. Fishman oparł na danych statystycznych pochodzących z jego własnych badań empirycznych, a także z opracowań innych autorów, m.in. E. Haugena (ibidem: 312–324 i in.). Omawiając kwestię prestiżu języka, odwoływał się do pracy U. Weinreicha – koncepcje obydwu badaczy wzajemnie się uzupełniały (ibidem: 321).

W niezwykle bogatym dorobku naukowym J. Fishmana oprócz tekstów poświęconych socjologicznym uwarunkowaniom bilingwizmu znajdziemy także szereg opracowań z zakresu ogólnej socjologii języka. Choć amerykański uczony, pisząc o związkach języka i religii lub roli języka w kulturze masowej, nie zawsze odwoływał się do sytuacji kontaktu językowego, większość z jego teorii znajduje lub potencjalnie może znaleźć zastosowanie w analizach bilingwizmu (por. m.in. Fishman 1972b; 1996: 11–30).

Nie mniej ważna od własnej twórczości J. Fishmana jest prowadzona przez niego na bezprecedensowo szeroką skalę działalność wydawnicza. Gros najważniejszych tekstów na temat bilingwizmu z koń-

ca lat 50. oraz 60. XX w.[85] ukazało się w redagowanych przez niego zbiorach *Readings in the Sociology of Language* (1968) i *Advances in the Sociology of Language* (t. 1 – 1971, t. 2 – 1972). W gronie autorów, których teksty zostały zamieszczone we wspomnianych tomach, znaleźli się m.in. Uriel Weinreich, Dell Hymes, John Gumperz, Joan Rubin, Wallace E. Lambert i William F. Mackey.

Na uwagę z pewnością zasługuje tekst W. Mackeya z 1962 r. *The description of bilingualism* (*Opis bilingwizmu*), który bazuje na jego wczesnych próbach systematyzacji opisu sytuacji dwujęzycznej, które prowadził już w latach 50. Choć wnioski autora sprowadzają się przede wszystkim do określenia zmiennych pomocnych w opisie konkretnych przypadków bilingwizmu, a w wymiarze metodologicznym oraz w sferze podstawowych założeń powtarza on znane już wcześniej tezy, jego artykuł zasługuje na uwagę ze względu na zawartą w nim przejrzystą syntezę rozwiązań zaproponowanych przez innych badaczy. Języki znajdujące się w kontakcie i relacje między nimi mogą być opisywane ze względu na zakres kompetencji danej jednostki lub społeczności w każdym z kodów, ich funkcje i sfery użycia (dom, sąsiedztwo, rozrywka i czas wolny, grupy zawodowe, media, korespondencja), sposób przyswajania, miejsce w systemie edukacji (Mackey 1968 [1962]: 556–563). Czynniki, które wpływają na kształt bilingwizmu w różnych sytuacjach społecznych, zostały przez W. Mackeya podzielone ze względu na ich źródło: ekonomiczne, administracyjne, kulturowe, polityczne, militarne, historyczne, religijne i demograficzne (ibidem: 563–564). Mimo ogromnej liczby proponowanych schematów i kluczy opisu dwujęzycznych sytuacji każdy z nich został zwięźle omówiony, a autorowi udało się uniknąć bezrefleksyjnego streszczania prac innych badaczy dwujęzyczności. W. Mackey zwracał także uwagę na indywidualne cechy osób bilingwalnych, zarówno niezależne od czynników społecznych, jak płeć, wiek, pamięć i możliwości intelektualne, jak i warunkowane społecznie, do których zaliczył postawę wobec drugiego języka i motywację do jego opanowania (ibidem: 566–567).

---

[85] Na zasadzie przedruków ze źródeł, w których były publikowane po raz pierwszy.

Przykłady szczegółowo analizowanych socjologicznych aspektów bilingwizmu można by mnożyć. W. Mackey nie ograniczał się do ich wzmiankowania, w każdym przypadku proponując mniej lub bardziej uniwersalny szczegółowy schemat opisu, np. w kwestii zakresu użycia języka przez jednostkę przedstawił matrycę kompetencji, za pomocą której należy określić zdolność danej osoby do zastosowania jednego lub obydwu kodów do obliczeń i kalkulacji, modlitwy, marzeń, przekleństw, pisania pamiętników i dokonywania notatek (ibidem: 565). Oczywiście, szczegóły tego typu schematów mogą być poddawane dyskusji i modyfikowane w zależności od sytuacji, ale sposób, w jaki W. Mackey uporządkował swoje studium, sprawia, że może ono stanowić uniwersalny przewodnik dla badaczy społeczno-kulturowych uwarunkowań bilingwizmu.

Ze względu na różnorodność poruszanych kwestii oraz uniwersalność proponowanych schematów analitycznych, zachowując proporcje objętościowe, artykuł W. Mackeya można porównać do *Languages in contact* U. Weinreicha. Analogie dotyczą także interdyscyplinarności obydwu opracowań. W. Mackey jako jeden z nielicznych badaczy w podobny sposób rozłożył akcenty pomiędzy zjawiskami na poziomie językowym a kształtującymi je czynnikami pozastrukturalnymi. Obszerna część jego artykułu została poświęcona typologii interferencji, dla której, podobnie jak u Weinreicha, punktem wyjścia była dychotomia *langue* i *parole*. Opierając się na przykładach językowych, W. Mackey przedstawił przejrzystą i szczegółową typologię interferencji, np. w interferencji fonologicznej wyróżnił zmiany systemowe w zakresie intonacji, rytmu, podziału na sylaby, łączliwości głosek oraz artykulacji (ibidem: 569–582). W kontekście rozważań na temat wykorzystania socjologii w badaniach bilingwizmu na uwagę zasługuje przede wszystkim pierwszy punkt we wspomnianej typologii – interferencja kulturowa, polegająca m.in. na nietypowym dla danej kultury zastosowaniu zwrotów grzecznościowych pod wpływem etykiety innego języka. Jako ilustrację podobnych zjawisk W. Mackey przytoczył przykład sytuacji, w której jedna osoba proponuje drugiej, by zajęła wolne miejsce. Według schematu typowego dla języka angielskiego taka rozmowa powinna mieć następujący przebieg: X: *Here's a seat*; Y: *Thanks!*

(pol. X: *Usiądź, proszę / Proszę, niech pan/pani usiądzie*; Y: *Dziękuję*)[86], natomiast w języku niemieckim: X: *Bitte*; Y: *Danke!*; X: *Bitte*[87]. Pod wpływem niemieckiego modelu w języku angielskim powstał schemat: X: *Please*; Y: *Thanks!*; X: *Please* (ibidem: 574). W ujęciu U. Weinreicha powyższą sytuację należałoby potraktować jako przykład interferencji leksykalnej powstałej w wyniku poszerzenia znaczenia wybranej jednostki w języku-biorcy (por. Weinreich 1963: 48). Na podstawie nowszych i bardziej szczegółowych analiz poświęconych typom interferencji możemy uściślić to spostrzeżenie, określając przejęcie przez ang. *please* znaczenia niem. *bitte* mianem kalki semantycznej synonimicznej (por. Obara 1989: 200–201). Co w takim razie koncepcja W. Mackeya wnosi do metodologii lingwistycznych analiz bilingwizmu? W oderwaniu od kontekstu sytuacyjnego możemy stwierdzić jedynie, że zmiana (poszerzenie) znaczenia pojedynczego leksemu stanowi wpływ języka-dawcy na język-biorcę, podczas gdy kategoria interferencji kulturowej pozwala na pełne wyjaśnienie istoty i przyczyn opisanego przykładu oraz podobnych mu sytuacji. Zaproponowany przez W. Mackeya typ interferencji nie stoi w sprzeczności z bardziej tradycyjnymi typologiami, ponieważ można go potraktować jako szczególny rodzaj kalki – „kalkę pragmatyczną"[88].

O przydatności tekstu *The description of bilingualism* w badaniach zorientowanych na wyjaśnienie społecznej genezy zachowań językowych oraz zjawisk obserwowanych na różnych poziomach kontaktujących się ze sobą systemów decydują dwa podstawowe czynniki. Po pierwsze, autorowi udało się w syntetycznej postaci przedstawić najważniejsze punkty opisu sytuacji bilingwalnych, unikając przy tym zbytnich uproszczeń, które zubażałyby istotę poszczególnych charakterystyk. Po drugie, studium W. Mackeya jest jednym z nielicznych opracowań, w których materiał językowy – zjawiska fonetyczne, mor-

---

[86] Dosłowne tłumaczenie: X: *Oto miejsce*. Y: *Dziękuję*.

[87] Dosłowne tłumaczenie: X: *Proszę*; Y: *Dziękuję!*; X: *Proszę*.

[88] W szczegółowym studium teoretycznym na temat kalk Jerzy Obara wyróżnił kilka typów kalk semantycznych, kalki słowotwórcze, gramatyczne i składniowe (Obara 1989: 193–194). Typologia ta obejmuje zjawiska interferencji kulturowej jedynie częściowo.

fologiczne, składniowe, leksykalne – jest równie ważny jak społeczno-kulturowe uwarunkowania tych faktów. Artykuł ten może więc znaleźć zastosowanie zarówno w badaniach prowadzonych z perspektywy socjologicznej, jak i językoznawczej, zwłaszcza że dzięki swojemu uniwersalizmowi nie traci na aktualności.

Spośród opracowań publikowanych w tomach *Readings in the Sociology of Language* i *Advances in the Sociology of Languge* wiele tekstów przeszło do kanonu socjologii języka i lingwistyki kontaktu. W niektórych z nich brak bezpośrednich nawiązań do sytuacji bilingwizmu, choć zastosowane w nich rozwiązania metodologiczne doskonale nadają się do badań kontaktu językowego. Na przykład Philip Bock pisał o rolemach – abstrakcyjnych jednostkach rozróżniających role społeczne oraz allorolach jako ich rzeczywistych reprezentacjach, przez analogię do funkcjonujących w odniesieniu do zjawisk językowych pojęć fonemu i allofonu (Bock 1968: 215). Również tekst Basile'a Bernsteina o socjologicznych uwarunkowaniach percepcji i zróżnicowaniach językowych na podłożu kulturowym w zamyśle autora nie odnosił się do dwujęzyczności (Bernstein 1968). Niemniej, zgodnie z propozycjami przedstawionymi w podrozdziałach 2.5. i 2.9., idee obydwu badaczy mogą znaleźć zastosowanie w lingwistyce kontaktu. Ponieważ ta część niniejszej monografii poświęcona jest przykładom wykorzystania teorii socjologicznych w analizach, których przedmiotem jest dwujęzyczność, wspomniane teorie pozostaną na marginesie naszych rozważań.

W tomach pod redakcją J. Fishmana nie brak jednak tekstów bezpośrednio odnoszących się do bilingwizmu. Joan Rubin w artykule na temat dwujęzyczności w Paragwaju dokonała analizy sfer wykorzystania języka guarani i standardowego hiszpańskiego w zależności od parametrów sytuacji komunikacyjnej – jej miejsca, formalnego lub nieformalnego charakteru, osoby rozmówcy, tematyki rozmowy, płci, a także ogólnej sprawności interlokutorów w obydwu kodach (Rubin 1968). Inne ciekawe studium zaprezentowała Andrée Tabouret-Keller. Jej rozważania na temat wpływu struktury zatrudnienia w wiejskich dwujęzycznych wspólnotach w Gaskonii, Prowansji i Langwedocji na poziom znajomości języka mniejszości w najmłodszym pokoleniu

wpisują się w nurt socjologicznych badań zachowania języka mniejszości i zmiany językowej. Zgodnie z obserwacjami autorki członkowie wspólnoty mniejszościowej władający standardowym językiem francuskim i lokalnymi dialektami, którzy pracują poza miejscem zamieszkania, są bardziej podatni na kontakty z inną społecznością komunikacyjną. Praca w obcym otoczeniu wpływa znacząco na sfery użycia obydwu kodów, którymi włada dana dwujęzyczna jednostka. Przedstawiciele mniejszości przenoszą język grupy dominującej, którego używają w pracy, również do sfery rodzinnej, przerywając tym samym transmisję języka przodków do następnych pokoleń. Wyniki analizy ilościowej pozwoliły na stwierdzenie spadku kompetencji językowej w zakresie miejscowego dialektu u dzieci i młodzieży w danej społeczności w związku ze zwiększającym się odsetkiem osób pracujących w mieście (Tabouret-Keller 1972: 374–375).

Spośród innych społeczno-kulturowych czynników wpływających na dwujęzyczne społeczności autorzy współpracujący z J. Fishmanem zajmowali się m.in. zagadnieniami polityki językowej oraz sytuacji ekonomicznej grup bilingwalnych. Na przykład François Grin zwrócił uwagę na zjawisko migracji zarobkowej – specyficzny status gastarbeiterów w znacznej mierze określa ich relacje z otoczeniem, co ma wpływ na ich zachowania językowe (Grin 1999). Z kolei Nancy Dorian, opisując bilingwizm w Indiach, poruszała kwestie współzależności dziedzictwa kulturowego i językowego. Ich dziedziczenie decyduje o przetrwaniu danego języka i związanej z nim kultury, a brak międzypokoleniowej transmisji tych wartości prowadzi do zmiany językowej (Dorian 1999).

Spośród najnowszych publikacji z zakresu socjologii języka na uwagę zasługuje zwłaszcza tom *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics* pod red. Rajenda Mesthrie (2011), praca poświęcona ogólnym problemom socjolingwistyki. Oprócz tekstów dotyczących teoretycznych podstaw socjologii języka, dialektologii społecznej, stylistyki i analizy dyskursu czy też socjolingwistyki stosowanej, które w mniejszym lub większym stopniu mogą stanowić źródło inspiracji dla badaczy bilingwizmu, w tomie znalazły się także artykuły na temat socjologicznych aspektów kontaktu językowego. Zostały one w więk-

szości napisane z perspektywy nauk społecznych[89], jak np. podjęta przez Anę Deumert próba typologii wielojęzyczności na świecie lub analiza procesu zmiany językowej i funkcjonowania języków zagrożonych Nicholasa Ostlera (zob. Deumert 2011; Ostler 2011).

Na przeciwległym biegunie w stosunku do badań prowadzonych z perspektywy socjologicznej znajdują się prace skoncentrowane głównie na problemach językoznawstwa wewnętrznego (zmiany w strukturze języków znajdujących się w kontakcie, interferencje w zakresie leksyki, fonetyki, składni i morfologii), uzupełnione mniej lub bardziej szczegółowym opisem kontekstu pozajęzykowego[90]. Najczęściej przedstawienie badanej dwujęzycznej społeczności pełni w tego typu pracach funkcję wprowadzającą, podczas gdy szczegółowo omawiany jest jedynie wybrany problem o naturze ściśle językowej, np. w badaniach Sveina Mønneslanda proces adaptacji zapożyczeń z języka norweskiego w mowie dzieci emigrantów (Mønnesland 1987: 88–89). Analizy S. Mønneslanda stanowią część szerszego socjolingwistycznego projektu łączącego badania prowadzone z odmiennych perspektyw: lingwo- i socjocentrycznej. W ramach realizowanych w latach 80. przez szwedzkich uczonych badań JUBA[91] badacze skupieni wokół Ljubomira Djurovicia zajmowali się opisem języka, sytuacji językowej, tożsamości i zachowań społecznych dzieci i młodzieży pochodzących z krajów byłej Jugosławii. Prowadzone na przestrzeni kilku lat kompleksowe badania grupy informatorów dotyczyły szerokiego spektrum problemów w ramach wymienionych aspektów życia młodych imigrantów (Djurović 1987b: 51–52). W publikacjach podsumowujących interdyscyplinarne analizy teksty poświęcone społecznej aktywności i tożsamości kulturowej młodych przybyszów z Jugosławii

[89] Spośród pięciu artykułów dotyczących wielojęzyczności jedynie w tekście Petera Muyskena poświęconym problematyce przełączania i mieszania kodów zostały zamieszczone przykładowe próbki materiału językowego (Muysken 2011).

[90] W czasopismach o profilu ogólnolingwistycznym problematyka bilingwizmu bywała również opisywana z pominięciem społeczno-kulturowych uwarunkowań zjawisk językowych, jak np. w tekście Margaret Thomas poświęconym czasownikom zwrotnym w drugim języku na materiale dwujęzyczności japońsko-hiszpańskiej oraz chińsko-angielskiej (Thomas 1991).

[91] JUBA – skrót od Jugoslovenska Barn (Dzieci jugosłowiańskie).

z opracowaniami na temat ich zasobów leksykalnych w języku serbskim i chorwackim oraz szwedzkim łączyły jedynie artykuły wprowadzające koordynatora programu JUBA. Pomimo podziału tematyki badawczej na odrębne dziedziny projekt pod kierownictwem naukowym L. Djurovicia jest jedną z nielicznych prób zastosowania perspektywy holistycznej w opisie dwujęzyczności.

Poruszany przez S. Mønneslanda problem zapożyczeń leksykalnych jest jednym z popularnych aspektów badawczych sytuacji kontaktów językowych. Poświęcone tej kwestii teksty znajdziemy m.in. w piśmie „Language". Carol Myers-Scotton i John Okeju, omawiając zapożyczenia w dialektach Ateso w Afryce Wschodniej, uwzględnili szereg czynników pozastrukturalnych warunkujących to zjawisko. Opisy poszczególnych wspólnot językowych zawierają m.in. charakterystykę warunków geograficznych, np. informacje o okresowej nieprzejezdności dróg w danym regionie[92] (Myers-Scotton, Okeju 1973: 880). Autorzy stwierdzili, że przynależność jednostki do określonej podgrupy wpływa na charakter zapożyczeń w jej mowie; podkreślali także wpływ kontaktów kulturowych na zjawiska językowe (ibidem: 873). Z kolei Felix J. Oinas, przedstawiając pracę Gerty Hüttl-Worth na temat słów pochodzenia obcego w języku rosyjskim od połowy XVI do końca XVIII w., wspominał o historycznych i społecznych uwarunkowaniach zapożyczeń (Oinas 1965).

We współczesnych badaniach dwujęzyczności bardzo ważne miejsce zajmują analizy zjawiska przełączania kodów (*code-switching*, dalej: CS[93]), prowadzone najczęściej z uwzględnieniem jego społecznych aspektów. O popularności tej problematyki w zachodniej lingwistyce kontaktu może świadczyć choćby liczba artykułów na temat CS ukazujących się na łamach różnych czasopism socjolingwistycz-

---

[92] Na znaczenie warunków geograficznych dla kształtu interferencji zwracał uwagę już U. Weinreich (por. 1963: 89–90). Opisane przez C. Myers-Scotton i J. Okeju nieprzejezdne drogi mają niewątpliwy wpływ na stopień izolacji kontaktujących się wspólnot oraz na ich potencjalną mobilność.

[93] Zastosowanie angielskiego skrótu jest spowodowane jego rozpowszechnieniem w literaturze przedmiotu – w przeważającej części anglojęzycznej.

nych[94]. Już pierwsze próby teoretycznego określenia zmiany kodu podczas wypowiedzi związane były z odwołaniami do rzeczywistości pozajęzykowej. Na przykład Dell Hymes za CS uznawał posługiwanie się dwoma kodami (lub ich większą liczbą) na przemian, pod wpływem okoliczności sytuacji komunikacyjnej – jej miejsca i czasu, cech charakterystycznych uczestników, tematu, kanałów i norm interakcji (Hymes 1980: 61–65). Ponieważ w tym rozumieniu kategoria pojęciowa CS jest niemal równoznaczna z definicją kontaktu językowego, konieczne było jej doprecyzowanie. Podejście teoretyczne Johna Gumperza, które przez długi czas było uznawane za podstawowy punkt odniesienia analiz CS, polegało na wyróżnieniu dwóch jego typów, opartego na kryteriach socjolingwistycznych. Sytuacje zmiany kodu spowodowane podkreślaniem lub kontrastowaniem fragmentu wypowiedzi w języku L_1 za pomocą elementów kodu L_2 zostały określone jako metaforyczne CS (*metaphorical code-switching*) (Fishman 1972c: 6–7; Gumperz 1977: 1). Z kolei zmiana języka w zależności od parametrów sytuacji językowej – tematu, osoby rozmówcy, miejsca i in. została zdefiniowana jako sytuacyjne CS (*situational code-switching*) (Fishman 1972c: 4–5; Ervin-Tripp 1968: 194–204).

Odniesienie do czynników pozastrukturalnych widoczne jest także w metodologii współczesnej lingwistyki kontaktu, choćby na etapie terminologicznego rozróżnienia CS i mieszania kodów (*code-mixing*, dalej: CM). Według Petera Auera pojęcie CS określa „te sytuacje zetknięcia dwóch kodów (języków), które są postrzegane i interpretowane jako znaczące przez uczestników konwersacji" (Auer 1999: 309). Zaliczają się do nich przełączenia pomiędzy zdaniami oraz funkcjonalnie istotne zmiany kodu wewnątrz zdań, np. pomiędzy zdaniami składowymi w zdaniu złożonym lub pomiędzy frazami. Z kolei zmiany kodu bez znaczenia funkcjonalnego, zachodzące wewnątrz prostszych jednostek (włączając jednostki leksykalne) określane są jako CM

[94] Na przykład jeden z numerów rocznika „Sociolinguistica" (2004) został w całości poświęcony temu tematowi. W tomie znalazły się teksty uznanych specjalistów w tej dziedzinie, jak choćby Carol Myers-Scotton, Gaetano Berruto, Monica Heller.

(ibidem; Auer 1991: 410). W ten sposób zdefiniowane zjawiska CS i CM stanowią swoiste typy idealne – dwa bieguny, pomiędzy którymi należałoby umieścić całą gamę ich odmian[95]. W kontekście naszych rozważań istotne jest przede wszystkim zastosowanie kryterium pozajęzykowego o naturze psychospołecznej – postrzegania momentu przełączenia przez uczestników konwersacji.

Socjologia jest wykorzystywana w wielu studiach na temat CS. Na socjologiczne uwarunkowania tego zjawiska zwracali uwagę między innymi autorzy tekstów zamieszczonych w tomie *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity* pod red. P. Auera (1998). Omawiając materiał językowy i socjolingwistyczny zebrany wśród osób dwujęzycznych w Szwajcarii i na północy Włoch, Rita Fraceschini dokonała próby określenia prototypu osoby podatnej na zmianę kodu podczas wypowiedzi (*prototypical code-switcher*). Wskazane przez nią kryteria miały naturę socjologiczną – jednostki należące do wspomnianego typu idealnego powinien cechować młody wiek, przynależność do wspólnoty mniejszościowej, niski status klasowy, silne poczucie tożsamości etnicznej oraz funkcjonowanie w wielojęzycznym otoczeniu (Franceschini 1998: 53). Osoby, które nie spełniają wymienionych warunków, a mimo wszystko należą do grona osób przełączających kod, R. Franceschini określiła terminem *unexpected code-switchers* – nietypowi (dosł. nieoczekiwani) „zmieniacze kodu" (ibidem). Autorka dokonała kilku istotnych spostrzeżeń na temat akwizycji i zakresu CS. Zauważyła, że CS może być przyswajane nie tylko w dzieciństwie, ale również przez osoby dorosłe. W wypadku CS możliwy jest nietradycyjny kierunek nauczania języka – w niektórych wspólnotach to rodzice uczą się mieszanego kodu od dzieci (ibidem: 56). Ponadto obserwowane były sytuacje, w których jednostka przyswa-

[95] W literaturze przedmiotu zdecydowanie częściej używany jest termin CS, ponieważ przez większość autorów CM jest traktowane jako szczególny rodzaj CS. Również w niniejszej monografii podstawowym punktem odniesienia dla analizy wykorzystania socjologii w badaniu zjawiska zmiany języka w ramach wypowiedzi będzie CS, a rozróżnienia dokonywać będziemy wówczas, gdy poszczególne wnioski będą odnosić się tylko do jednego z tych zjawisk (CS lub CM).

jała CS, nie znając wcześniej łączonych przez siebie kodów z osobna (ibidem: 57).

Jednym z wymienionych przez R. Franceschini czynników sprzyjających zjawisku CS było silne poczucie przynależności etnicznej. Kwestia wpływu samoidentyfikacji grupowej oraz tożsamości na zmianę kodu wewnątrz wypowiedzi była poruszana przez wielu autorów. Zdaniem Jensa N. Jørgensena CS może stać się jednym z elementów wzmacniających więzi określonej zbiorowości. Członkowie grupy mogą traktować kod mieszany, powstały w wyniku łączenia jednostek dwóch języków, jako „swój język" (*we-code*). Jørgensen stwierdził, że kryterium występowania określonego typu CS pozwala na wyznaczenie granic danej grupy, np. przełączanie kodu przez młodych przedstawicieli dwujęzycznej mniejszości podczas rozmów prowadzonych we własnym gronie pomaga im podkreślić ich odrębność zarówno w stosunku do dorosłych, którzy nie aprobują mieszanego języka, jak i wobec jednojęzycznych rówieśników (Jørgensen 1998: 242). Na powiązanie zjawiska CS i poczucia tożsamości zwrócili uwagę także Mark Sebba i Tony Wootton, którzy opisywali dwujęzyczność chińsko-angielską w Hongkongu. Ich zdaniem przypisanie jednemu z kodów używanych przez dwujęzyczną osobę kategorii „swój" (*we-code*), a drugiemu „obcy" (*they-code*) nigdy nie jest sprawą oczywistą, ponieważ tożsamość społeczna nie jest dana jednostce raz na zawsze i podlega ciągłej negocjacji (Sebba, Wootton 1998: 263, 284). Poczucie tożsamości jest jednym z czynników wpływających na wybór języka nie tylko w odniesieniu do całej konwersacji, ale również poszczególnych wypowiedzeń, ale – jak podkreślają M. Sebba i T. Wootton – nie jest to czynnik jedyny (ibidem: 284).

Tą samą kwestią, ale z innej perspektywy i w odniesieniu do innej sytuacji językowej zajmowała się Ghada Khattab, która analizowała aspekty fonetyczne w mowie dzieci w warunkach bilingwizmu arabsko-angielskiego. Dla ostatecznej postaci dwujęzyczności istotne były czynniki o charakterze psychologicznym, jak np. świadomość językowa dziecka, a także psychospołecznym – poczucie tożsamości rodziców oraz dzieci (Khattab 2009: 155–158). Autorka dokonała ważnego spostrzeżenia, że młodzi przedstawiciele mniejszości starają się wyko-

rzystać wszelkie dostępne im środki do opanowania języka ojczystego, nawet jeśli w ich idiolektach dominującym kodem jest angielszczyzna. Niekiedy nie są oni w stanie mówić po arabsku, a braki starają się zrekompensować przez tworzenie wypowiedzi w języku angielskim, ale z arabskim akcentem, podczas gdy w kontaktach z jednojęzycznymi rówieśnikami posługują się lokalnym wariantem angielszczyzny bez arabskich naleciałości[96]. Zdaniem G. Khattab tego typu zachowania są związane z dwoistą tożsamością dzieci z rodzin imigranckich, które w kontaktach wewnątrzgrupowych – z krewnymi i innymi przedstawicielami swojej grupy etnicznej – odgrywają inną rolę niż na zewnątrz wspólnoty (ibidem: 158–159).

Socjologiczne aspekty CS stanowiły ważny aspekt badań prowadzonych przez Penelopę Gardner-Chloros. Wśród pozajęzykowych czynników warunkujących CS wymieniła ona m.in. zmianę interlokutora, zastosowanie mowy zależnej, powtórzenie fragmentu wypowiedzi w tłumaczeniu, komentarz metajęzykowy (Gardner-Chloros 2009a: 62) Na zmianę języka w ramach konwersacji wpływać może również dyglosyjny charakter dwujęzyczności w danej grupie[97], a także wymagania etykiety językowej (eadem 2009b: 100–103; 109–112).

Pojęcie etykiety językowej ma znaczenie w charakterystyce CS zaproponowanej przez Carol Myers-Scotton i Agnes Bolonyai. Wykorzystały one teorię racjonalnego wyboru w celu wyjaśnienia motywacji zmiany kodu w trakcie wypowiedzi. Podstawą teoretyczną do rozważań było założenie, że CS może być działaniem świadomym i jako takie ma swoje społeczne znaczenie (Myers-Scotton, Bolonyai 2001: 7–8). Zmiana języka wypowiedzi może mieć charakter zarówno nacechowany (*marked*), jak i nienacechowany (*unmarked*). Jeśli z etykiety językowej ogólnie przyjętych w danej zbiorowości reguł zachowań wynika, że w danej sytuacji CS jest wskazane, wówczas taka czynność będzie uznana za nienacechowaną, a nacechowany byłby brak takiej reakcji (ibidem: 9). Na przykład o nienacechowaniu CS można mówić

[96] Podobne zachowania zostały zaobserwowane u przedstawicieli młodego pokolenia mieszkających w Polsce staroobrzędowców (por. Głuszkowski 2011a: 233).

[97] Choć teoretyczne podstawy powiązania CS z funkcjonalną dyferencjacją języków nie stanowią novum w badaniach bilingwizmu, są one wciąż aktualne.

w następującej sytuacji: do rozmowy osób dwujęzycznych (L_1 + L_2) prowadzonej w języku L_1 włącza się osoba jednojęzyczna, władająca tylko kodem L_2; naturalnym (nienacechowanym) zachowaniem jest wówczas zmiana języka konwersacji na L_2, aby umożliwić uczestnictwo w niej wszystkim obecnym. Jeśli natomiast osoby dwujęzyczne kontynuują rozmowę w L_1, ich reakcję należy traktować jako nacechowaną – celem takiego zachowania może być m.in. okazanie dezaprobaty wobec przybysza albo chęć zatajenia przed nim treści wypowiedzi. W analogiczny sposób można rozpatrywać sytuacje, w których nacechowana będzie zmiana kodu, np. kiedy reakcją dwujęzycznych uczestników konwersacji na pojawienie się w ich gronie osoby jednojęzycznej (L_1) jest zmiana kodu na niedostępny jej (L_2)[98].

Dla C. Myers-Scotton i A. Bolonyai najbardziej interesujące są sytuacje celowego CS, w których mówiący zdają sobie sprawę z możliwych zysków i strat. Mniej lub bardziej świadoma kalkulacja decyduje o wyborze języka w konkretnym momencie lub jego zmianie podczas wypowiedzi (ibidem: 8–12). Tego typu analiza musi uwzględniać wiele czynników społecznych, które mogą wpływać na wybór jednostki. Wyobraźmy sobie hipotetyczną sytuację: dziecko pochodzące z rodziny imigrantów może unikać używania ojczystego języka (L_1) w miejscach publicznych, aby uniknąć stygmatyzacji wynikającej z nacechowania posługiwania się językiem innym niż dominujący. Jednak pewne okoliczności mogą skłonić to dziecko do zmiany kodu na L_1 w obcym otoczeniu, np. kiedy chce poprosić dziadka, który jest osobą silnie przywiązaną do tradycji i swojego pierwszego języka, o kupno drogiej zabawki i aby zwiększyć swoje szanse, formułuje swoją wypowiedź w L_1. Dochodzi wówczas do wyboru opartego na kalkulacji zysków i strat – okazuje się, że perspektywa zdobycia pożądanego przedmiotu może rekompensować potencjalne ośmieszenie.

Zjawiska CS i CM mogą być postrzegane jako fazy kontaktu językowego. Według koncepcji P. Auera przełączanie, a następnie mie-

[98] W podobny sposób problem oznaczoności CS wyjaśniał Jens N. Jørgensen. Jego badania stanowią przykład analizy CS w kategoriach próby sił – gry, której celem jest dominacja nad rozmówcą lub członkami grupy (por. Jørgensen 1998: 239–240).

szanie kodów może doprowadzić do stanu określanego terminem *fused lect* – ustabilizowanego wariantu powstałego w wyniku kontaktu dwóch systemów (Auer 1999: 309). Problematyka krystalizujących się w ten sposób języków mieszanych stanowi popularny temat badań, także tych prowadzonych przy wykorzystaniu dorobku socjologii i pokrewnych jej dyscyplin. W 2009 r. ukazał się zbiór *Contact languages* pod red. Johna Holma i Susanne Michaelis. W pięciu kilkusetstronicowych tomach znalazły się opublikowane na przestrzeni kilkudziesięciu lat artykuły poświęcone kontaktowi języków, a problem powstawania nowych systemów na bazie istniejących już języków, a zwłaszcza socjologiczny aspekt pidginizacji i kreolizacji, stanowił temat wielu z nich. Na przykład D. C. Hesseling w klasycznym już dziś tekście *How did creoles originate?*[99] (*W jaki sposób powstają języki kreolskie?*) przedstawił społeczną genezę kreolizacji i jej uwarunkowania historyczne: kolonializm i niewolnictwo (Hesseling 2009). Z kolei w tekście Ingvild Broch i Ernsta H. Jahra zawarta została szczegółowa i wszechstronna analiza języka powstałego na bazie norweskiego i rosyjskiego (russenorsk). W opracowaniu autorzy nie tylko zawarli obszerny opis historyczny uwzględniający genezę, użycie i rozwój języka russenorsk, ale również określili jego cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe i leksykalno-semantyczne (Broch, Jahr 2009 [1984]).

O russenorsk traktuje również monografia Ingvild Broch i Ernsta Håkona. Robert A. Hall Jr., recenzując ich pracę w czasopiśmie „Language", zwracał uwagę na wielowymiarowość opisywanych zjawisk. Podkreślił on, że norwescy badacze poświęcili wiele uwagi społeczno-historycznej genezie badanego systemu językowego oraz socjologicznym aspektom jego funkcjonowania, np. powiązaniom wyboru języka z przynależnością klasową i wykonywaną profesją (Hall 1983: 668).

Problematyką języków mieszanych zajmowała się także Sarah G. Thomason, wskazując na społeczne uwarunkowania powstawania nowych systemów językowych. Język mieszany może się ustabilizować

[99] Oryginalny tekst powstał w 1933 r. w języku holenderskim, a w 1979 r. ukazał się jego angielski przekład.

m.in. w wyniku celowych działań danej społeczności (Thomason 2003: 33). To, czy dana struktura przetrwa, jest zdaniem S. Thomason również uzależnione od czynników społecznych. Zdecydowanie większe szanse na utrzymanie się mają te nowe systemy, które staną się elementem tożsamości grupowej (ibidem: 35–36). Na znaczenie tożsamości użytkowników nowych języków zwracał uwagę także William Croft, który analizował funkcjonowanie języków mieszanych w różnych typach społeczności: tradycyjnych; zasymilowanych; nowych, które powstały w wyniku kontaktu i małżeństw mieszanych (Croft 2003: 41, 67). Podobne problemy były poruszane również przez innych autorów. Na przykład Anna de Fina, opisując bilingwizm społeczności włoskich imigrantów w Stanach Zjednoczonych, zauważyła, że zmiana kodu wypowiedzi na język mniejszości stanowi wyraz przywiązania do wartości danej grupy[100] (de Fina 2007: 389–390), a badania Salikoko S. Mufwene dotyczą procesu powstawania nowych dialektów w wyniku kontaktu językowego i kulturowego w świecie kolonialnym (Mufwene 2008).

Do kodów mieszanych powstałych w wyniku kontaktu językowego zaliczają się także języki typu pidgin oraz kreolskie. Problemy ich funkcjonowania również stanowiły przedmiot zainteresowania zachodnich lingwistów. Ian Hancock, omawiając pracę Petera Mühlhäuslera poświęconą problemom pidginizacji i upraszczania systemów językowych, zwrócił w swojej recenzji uwagę na społeczne uwarunkowania tych procesów. Stopień i rodzaj pidginizacji są uzależnione m.in. od rodzaju i długości kontaktu języków, stopnia alfabetyzacji badanej wspólnoty, panującej w niej solidarności i tożsamości grupowej, form nauczania języka drugiego (podlegającego uproszczeniom) i polityki językowej na danym obszarze, różnic kulturowych pomiędzy kontaktującymi się grupami, prestiżu języka docelowego oraz kodów mieszanych, liczby użytkowników danego kodu „zaangażowanych w proces pidginizacji" (Hancock 1978: 988). Socjologiczne uwarunkowania procesów językowych dostrzegł także Donald Winford, który

[100] Tę sytuację można rozpatrywać także z perspektywy zaproponowanej przez C. Myers-Scotton i A. Bolonyai (2001).

w obszernej recenzji polemicznej dwóch monografii (Alexandry Aikhenvald na temat kontaktów językowych w Amazonii oraz Michaela Clyne'a na temat relacji angielszczyzny z językami wspólnot imigranckich) zgodził się z M. Clyne'em, że kontakt języków jest zjawiskiem wielowymiarowym, którego badania wymagają zaangażowania wiedzy językoznawczej, socjologicznej i psychologicznej (Winford 2007: 401).

Choć pozastrukturalny aspekt funkcjonowania języków pidgin i kreolskich jest niezwykle istotny, ich charakterystyka z perspektywy socjologicznej nie jest regułą. Czynniki społeczne i kulturowe bywają marginalizowane lub pomijane. Na przykład John McWhorter przedstawił pokrótce społeczno-historyczną genezę języków kreolskich, ale sporządzona przez niego typologia jest oparta na kryteriach strukturalnych, a nie socjologicznych (McWhorter 1998). Podobne ujęcie zaprezentowała Sarah J. Roberts w studium poświęconym roli dyfuzji cech leksykalnych i gramatycznych w rozwoju języka haitańskiego. Autorka omówiła kolejne etapy ewolucji badanego systemu kreolskiego od poł. XIX do poł. wieku XX, ale nie kierowała się społecznymi ani ekonomicznymi uwarunkowaniami tych procesów (Roberts 1998: 18–32).

Ważnym i często poruszanym problemem w monografiach oraz artykułach na temat kontaktów językowych i kulturowych była sytuacja społeczności imigrantów oraz wspólnot mniejszościowych funkcjonujących w krajach zachodnich już od wielu pokoleń. Na przykład Tara Goldstein analizowała funkcjonowanie dwujęzycznych środowisk zakładów pracy w Kanadzie. Poddała ona analizie wpływ takich czynników jak poczucie tożsamości, relacje społeczne, autorytet zwierzchników czy płeć na wybór języka w sferze produkcyjnej (Goldstein 1997). Również Larissa Remennick, analizując znaczenie procesu przyswajania języka dla integracji społecznej rosyjskiej diaspory w Izraelu, zwróciła uwagę na szereg czynników o charakterze społeczno-kulturowym. Na podstawie ilościowych badań empirycznych na reprezentatywnej próbie ponad 800 rosyjskojęzycznych osób, które przybyły do Izraela po 1989 r., Remennick ustaliła społeczno-demograficzny profil swoich respondentów (Remennick 2003: 90–92). Grupa została scharakteryzowana ze względu na język lub języki używane w sferze domowej oraz zakres kompetencji w obydwu kodach. Przynależność pokoleniowa badanych

osób okazała się istotnym czynnikiem wpływającym na akwizycję języka hebrajskiego, podobnie jak czynniki społeczno-ekonomiczne – najczęstszą motywacją do nauki oficjalnego języka Izraela, a w niektórych przypadkach także języka angielskiego były dążenia danych osób do zwiększenia ich mobilności i przyspieszenia awansu społecznego (ibidem: 96). Autorka dokonała także analizy postaw rosyjskich imigrantów wobec integracji z ich nowym otoczeniem, dzięki czemu możliwe jest porównanie ich zachowań językowych z poczuciem tożsamości etnicznej (por. ibidem: 100). W tekście widoczne są również elementy ekologii językowej – oprócz wspominanej już społecznej charakterystyki badanej grupy poruszona została także kwestia funkcjonowania języka rosyjskiego w sferze kulturalnej oraz obecności rosyjskojęzycznych mediów w Izraelu (ibidem: 97 i in.).

Problemami rosyjskiej diaspory i jej języka, lecz w odniesieniu do Stanów Zjednoczonych, zajmuje się także Maria Polinsky. W analizach amerykańskiej ruszczyzny zwracała uwagę na jej cechy strukturalne, specyficzne uwarunkowania, jakim jest poddana w związku z dwujęzycznością jej nosicieli, a także na odrębność od innych odmian języka rosyjskiego (Polinsky 1995: 371–373). W analizie zmian na poziomie języka M. Polinsky uwzględniała oddziaływanie czynników pozastrukturalnych, m.in. związanych z przynależnością pokoleniową oraz okresem spędzonym w obcym otoczeniu językowym (ibidem: 374). W swoich badaniach wskazywała ona na kulturowe uwarunkowania angielskich zapożyczeń w amerykańskim wariancie języka rosyjskiego (Dubinina, Polinsky 2012: 4–7). Ruszczyzna drugiego i kolejnych pokoleń emigrantów określana jest jako język odziedziczony (*heritage language*), a osoby, w których idiolektach język przodków nie jest kodem dominującym – jako użytkownicy języka odziedziczonego (*heritage speakers*) (ibidem: 11; Benmamoun et al. 2010: 2). M. Polinsky i Irina Dubinina, podsumowując charakterystykę języka rosyjskiego w Stanach Zjednoczonych, pisały o jego wewnętrznym zróżnicowaniu, co zmusza do analizy wszelkich zjawisk językowych z uwzględnieniem kraju[101] lub regionu pochodzenia, pozycji zajmowanej w ame-

[101] Użytkownikami języka rosyjskiego w Stanach Zjednoczonych są nie tylko

rykańskim społeczeństwie, stopnia asymilacji i innych czynników o charakterze pozastrukturalnym (Dubinina, Polinsky 2012: 23).

Z kolei Joanna Lustanski[102] pisała o tożsamości i postawach językowych kanadyjskiej Polonii. Podstawową zmienną powiązaną ze stosunkiem badanej społeczności do języka polskiego była ich samoidentyfikacja etniczna. Informacje zebrane metodą ankietową zostały poddane analizie statystycznej (Lustanski 2009: 42–45). W zastosowanej przez autorkę metodologii możemy dopatrzeć się analogii z proponowanymi przez U. Weinreicha kryteriami opisu sytuacji bilingwalnych, ponieważ respondenci w badaniu J. Lustanski zostali scharakteryzowani ze względu na różnice pokoleniowe, miejsce urodzenia (Polska/Kanada), zainteresowanie i stopień zaangażowania w polską kulturę, uczestnictwo w organizacjach polonijnych, a także umiejętność czytania i pisania po polsku (por. Weinreich 1963: 75–76, 91–94; Lustanski 2009: 45–47). Autorka odniosła się także do związków języka i religii oraz wpływu przynależności wyznaniowej na postawy wobec języka i kultury polskiej (Lustanski 2009: 51).

Päivi Pietilä zajęła się problemem dwujęzyczności fińskich imigrantów w Stanach Zjednoczonych i scharakteryzowała indywidualne różnice leksykalne w ich angielszczyźnie oraz kontekstowe przełączanie kodu (Pietilä 1989: 97, 135, 191–199). P. Pietilä przyczyny zaobserwowanych przejawów interferencji wyjaśniała oddziaływaniem czynników pozastrukturalnych – psychospołecznych i kulturowych. Dla ostatecznego kształtu dwujęzyczności badanych osób duże znaczenie miał proces przebytej przez nich akulturacji oraz sposób, w jaki przyswajali swój drugi język (angielski). W analizach brany był pod uwagę także czynnik płci. Na uznanie zasługuje zastosowanie przez

Rosjanie pochodzący z Rosji, ale i z pozostałych państw byłego ZSRR, a także przedstawiciele innych grup etnicznych mówiący po rosyjsku.

[102] Autorka wywodzi się ze społeczności polskich imigrantów w Kanadzie, pełni funkcję prezesa Zarządu Kanadyjsko-Polskiego Instytutu Badawczego. Jest autorką monografii *Język polonijny w Kanadzie* napisanej na podstawie jej rozprawy doktorskiej na Uniwersytecie Warszawskim (zob. CPRI 2012). Ponieważ jej książka została wydana w Toronto i jest dostępna zaledwie w kilku polskich bibliotekach (por. KARO 2012), nie można stwierdzić, by uczestniczyła ona w pełni w polskim kręgu wymiany informacji naukowej.

fińską badaczkę perspektywy longitudinalnej[103], która pozwoliła na uchwycenie zmian sytuacji językowej badanej społeczności, a także na dokonanie wszechstronnych porównań międzypokoleniowych (ibidem: 5–24, 40–49, 213–216).

Różnice pokoleniowe we wspólnotach dwujęzycznych i ich wpływ na kompetencje przedstawicieli tych grup w zakresie używanych przez nich kodów stanowiły temat wielu opracowań. David Birdsong odniósł się do tej kwestii na przykładzie przyswajania języka francuskiego przez imigrantów we Francji. Na podstawie badań ilościowych autor dokonał analizy frekwencyjnej zgodnych i niezgodnych z normą językową form gramatycznych występujących we francuszczyźnie przybyszów z różnych regionów świata (Birdsong 1992: 710–712). Zebranemu materiałowi językowemu towarzyszyły dane na temat społecznego profilu informatorów, a przede wszystkim ich losów życiowych (ibidem: 734). D. Birdsong dokonał zestawienia zmiennych biograficznych, takich jak m.in. wiek przybycia do Francji, moment rozpoczęcia nauki francuskiego i wiek informatora w momencie badania, z wynikami statystycznych analiz dewiacji w zakresie różnych form językowych (ibidem: 735). Zastosowana przez autora metodologia stanowi rzadki przykład równomiernego rozłożenia akcentów pomiędzy analizę typowo lingwistyczną i socjologiczną.

Na tym tle interesujące są wyniki badań Moniki S. Schmid i Merel Keijzer na temat losów imigrantów niemieckiego i holenderskiego pochodzenia w Kanadzie. Na podstawie ogólnych obserwacji i hipotez formułowanych w pracach innych badaczy autorki wyszły z założenia, że w społecznościach mniejszościowych stosunkowo powszechnym i regularnym zjawiskiem są zmiany w układzie dominacji pomiędzy językiem L_1 (ojczystym) i L_2 (używanym w kraju docelowym). Imigranci, którzy po przybyciu do Kanady w związku z wykonywanymi

[103] Badania longitudinalne (*longitudinal study*), w psychologii określane również jako podłużne, wiążą się z wielokrotnym powtarzaniem czynności badawczych w różnych momentach w celu wyjaśnienia zmian analizowanych zjawisk w perspektywie czasowej (Hillmann 2007: 480). W ramach tej metody możliwa jest nie tylko charakterystyka określonego wycinka rzeczywistości, ale również opis jego ewolucji na przestrzeni pewnego okresu.

przez siebie zawodami, funkcjami pełnionymi w społeczeństwie oraz chęcią ułatwienia dzieciom adaptacji w nowym środowisku stopniowo odchodzili od niemieckiego i holenderskiego, przeszedłszy na emeryturę, chętnie powracali do swoich pierwszych języków (Schmid, Keijzer 2009: 83–87). Postawione we wstępie hipotezy zostały pozytywnie zweryfikowane podczas analizy przeprowadzonej przy wykorzystaniu metod statystycznych (ibidem: 91–98).

Przedmiotem badań Carmen Silvy-Corvalán było rozpowszechnienie czasownika *estar* (być) w hiszpańskim używanym przez mieszkających w Los Angeles przedstawicieli meksykańskiej diaspory. Choć punktem wyjścia do analiz był materiał językowy, C. Silva-Corvalán korzystała z metod socjologicznych, dokonując doboru informatorów ze względu na społeczne charakterystyki. Najważniejszym kryterium dla autorki było środowisko, w którym dana osoba się wychowywała, w związku z czym badani zostali podzieleni na trzy grupy: a) urodzonych w Meksyku, którzy wyemigrowali w wieku 7 lat lub starszym, b) tych, którzy wyjechali z Meksyku jako małe dzieci (do 6. roku życia) oraz c) urodzonych już w Stanach Zjednoczonych (Silva-Corvalán 1986: 592). Zebrany materiał stanowił podstawę do porównań pokoleniowych i wskazania zależności pomiędzy zachowaniami językowymi a czynnikami społeczno-kulturowymi (ibidem: 602–603).

Problematyce powiązania zmiennej wieku i kompetencji językowej poświęcony był także jeden z numerów pisma „International Journal of the Sociology of Language" z 2009 r. Poszczególni badacze analizowali problem z różnych perspektyw – Nancy Dorian, analizując relacje języka tariana w Brazylii z portugalskim, menomini w Stanach Zjednoczonych z tamtejszą angielszczyzną oraz gaelickiego (szkockiego) z brytyjskim angielskim, doszła do wniosku, że największą kompetencję w ginących językach przejawiają starsi członkowie wspólnoty (Dorian 2009: 14–19). Podobne obserwacje w odniesieniu do języka gaelickiego na wyspie Skye stały się udziałem Cassandry Smith-Christmas i Dicka Smakmana (Smith-Christmas, Smakman 2009).

Zjawiska związane ze zmianą językową i śmiercią języka są istotnym problemem badawczym z pogranicza językoznawstwa i nauk socjologicznych. Wspomniana w poprzednim akapicie N. Dorian, anali-

zując zmiany w szkockim gaelickim – m.in. w systemie deklinacyjnym i sposobie tworzenia konstrukcji biernych, motywowała transformacje systemu gramatycznego oddziaływaniem czynników pozastrukturalnych (Dorian 1973: 418–435). Przyczyn zmian w języku gaelickim oraz jego zamierania N. Dorian dopatrywała się przede wszystkim w sytuacji demograficznej opisywanej społeczności językowej i coraz mniejszej liczbie użytkowników (nosicieli) języka (ibidem: 435–438). Autorka ta zajmowała się także metodami rewitalizacji ginących języków. Z jednej strony istotne jest zachowanie ich pierwotnej postaci, z drugiej zaś cel ten często jest utopijny, ponieważ zbytnia dbałość o normy może zniechęcać młodych przedstawicieli danej społeczności do użytkowania danego języka. N. Dorian dokonała przeglądu sytuacji kilku języków mniejszościowych, m.in. niemieckiego w Pensylwanii, szkockiego gaelickiego i kornijskiego w Wielkiej Brytanii oraz arwanickiego (*Arvanitika*) w Grecji pod kątem ewentualnych kompromisów pomiędzy purystycznymi postawami względem tych języków a ich upowszechnianiem (Dorian 1994). Tekst stanowi przykład stosowanej ekologii językowej, podobnie jak artykuł Wolfganga Sperlicha na temat roli forów internetowych w procesie zachowania zagrożonego języka niue w Polinezji (Sperlich 2005).

Na problematykę śmierci językowej zwracał uwagę William Hanks w recenzji pracy Nicholasa Evansa (2010) *Dying words: Endangered languages and what they have to tell us* (*Umierające słowa: Co mogą nam powiedzieć języki zagrożone*), pisząc o socjologicznych i demograficznych uwarunkowaniach procesu zaniku języka (Hanks 2010: 440). W numerze 1 z 1992 r. czasopisma „Language”[104] został zamieszczony ponadczterdziestronicowy panel siedmiu krótkich tekstów, których autorzy rozważali społeczną sytuację języków zagrożonych w warunkach bilingwizmu, m.in. reakcje lokalnych społeczności, które uświadamiają sobie krytyczny stan ich języka ojczystego lub instytucjonalne działania na rzecz zachowania ginącej mowy (Wataho-

[104] Problematyka społecznych uwarunkowań funkcjonowania języków zagrożonych, ich zachowania, zamierania oraz zmiany językowej była poruszana także w innych numerach „Language” w recenzjach i notkach bibliograficznych (zob. m.in. Comrie 1981; Hudson 1990; Salzmann 2001).

migie 1992: 10–17; Craig 1992: 17–24). Dyskusję otworzył i zamknął Ken Hale, który podkreślał znaczenie wartości kulturowych związanych z różnorodnością językową (Hale 1992a; 1992b).

Na tle ogólnej problematyki języków w sytuacji zagrożenia, obejmującej przede wszystkim rozważania na temat uwarunkowań społeczno-ekonomicznych, demograficznych i politycznych, oryginalne ujęcie przynosi tekst Courtney Handman. Artykuł powstał na podstawie wyników badań terenowych w Papui Nowej Gwinei i dotyczy wpływu chrystianizacji na stan języków lokalnych. C. Handman w swoich rozważaniach nawiązuje do założeń amerykańskiej szkoły językoznawstwa antropologicznego, zgodnie z którymi język jest nieodłącznie związany z obrazem świata w umyśle mówiącego (Handman 2009: 636). O nowatorstwie badań nie świadczą jednak odwołania do prac F. Boasa, E. Sapira czy L. Bloomfielda, spotykane w wielu tekstach na temat dwujęzyczności, ale analiza roli, jaką w papuaskiej społeczności odgrywa chrześcijańska organizacja naukowa SIL International (ibidem: 635). Przedmiotem działań instytucji, która powstała na bazie letnich kursów antropologii i lingwistyki dla misjonarzy[105], jest dokumentacja i ochrona języków mało znanych i zagrożonych (SIL 2012). Organizacja ta zajmuje się także tłumaczeniami, m.in. przekładami Biblii na języki o małej liczbie użytkowników (Handman 2009: 635). C. Handman zauważyła, że założenie o ścisłym związku języka i tożsamości jest jednym z elementów tradycji misjonarskiej (ibidem: 637). Działalność SIL International stanowi przykład nie tylko stosowanej ekologii języka, ale także wykorzystania wiedzy lingwistycznej do działań społecznych, który to problem poruszył również S. Mufwene w tekście poświęconym rewitalizacji ginących języków Afryki. Sytuację poszczególnych języków w warunkach wielokulturowości i wielojęzyczności uzależniał on od relacji między grupami uprzywilejowanymi i poszkodowanymi (Mufwene 2010: 912). Współpraca polityków z lingwistami mogłaby jego zdaniem przyczynić się do skuteczniejszej ochrony zagrożonych języków (ibidem: 924).

---

[105] Stąd wywodzi się jej nazwa – SIL: Summer Institute of Linguistics (Letni Instytut Językoznawczy).

Kwestię zaniku języków w zależności od uwarunkowań społeczno-politycznych poruszał także Stephen May w pracy poświęconej prawom mniejszości. Jego zdaniem przemoc symboliczna, jakiej doświadczają mniejszości w związku z ich dyskryminacją w systemie edukacyjnym oraz w administracji, jest jedną z głównych przyczyn zmiany językowej (por. May 2001: 43–48). Na podobne problemy zwracał również uwagę James Cummins[106], który na przykładzie wielojęzycznego społeczeństwa Kanady pisał o funkcji szkolnictwa w procesie zachowania języka ojczystego (Cummins 1988a). Rola systemu edukacyjnego nie ogranicza się do nauczania języka (języków), ale wiąże się również z wielokulturową socjalizacją (idem 1988b).

Znaczenie systemu edukacyjnego dla funkcjonowania grup mniejszościowych i używanych przez nie języków we współczesnym świecie było przedmiotem studiów Moniki Heller. Autorka, posługując się przykładem francuskojęzycznej mniejszości w Kanadzie, poruszyła m.in. kwestię zmiany społecznej i transformacji wspomnianych wspólnot, odwołując się do prac Anthony'ego Giddensa na temat tożsamości w nowoczesnym świecie (Heller 2006: 9). Ponieważ badania M. Heller były prowadzone w społeczności uczniów L'École Champlain w Toronto, podstawę jej rozważań stanowiły problemy socjalizacji, oddziaływania grup rówieśniczych oraz dystrybucji kapitału kulturowego (w tym również językowego). Zachowania językowe dwujęzycznej młodzieży były analizowane z uwzględnieniem społecznego podziału ról wynikającego z różnicy płci, a także przy wykorzystaniu mikrosocjologicznych relacji w ramach grup koleżeńskich (ibidem: 152–207). Swoje wywody autorka zilustrowała bogatym materiałem socjolingwistycznym pozyskanym z wywiadów, dzięki czemu w jej analizach teoria ściśle koresponduje z rzeczywistą sytuacją językową badanej społeczności.

Szczególne znaczenie szkoły w rozwoju lub zaniku dwujęzyczności i hierarchicznych relacji pomiędzy znajdującymi się w kontakcie kodami jest związane z procesem socjalizacji językowej. Różnym

---

[106] Autor m.in. koncepcji ogólnej sprawności językowej (CUP) determinującej bilingwizm na poziomie jednostki, omówionej w punkcie 1.2.

aspektom tego procesu poświęcono wiele tekstów, których autorzy odnosili się do opisanych w podrozdziale 2.3. najważniejszych czynników wpływających na kształtowanie się osobowości i kompetencji językowych dwujęzycznej osoby. Paul B. Garrett w badaniach zmiany kulturowej i językowej w społecznościach kreolskich zwracał uwagę na rolę procesu socjalizacji w kształtowaniu określonych zachowań językowych i postaw wobec każdego z kodów (Garrett 2005). W okresie akwizycji języka jednostka określa swoją postawę wobec niego – wówczas np. może zacząć postrzegać jeden z języków jako bardziej prestiżowy (ibidem: 354).

Zastanawiając się nad rolą systemu edukacji w procesie integracji imigrantów, należy wspomnieć o poświęconym tej problematyce raporcie Friedricha Heckmanna dla Komisji Europejskiej (Heckmann 2008). Jest to opis sytuacji grup migranckich w Europie, a przede wszystkim przyczyn problemów w nauce oraz dyskryminacji wywodzących się z nich dzieci i młodzieży. W raporcie poruszone zostały takie kwestie, jak: akulturacja, zagrożenia związane ze stereotypowym postrzeganiem mniejszości, segregacja w szkołach, rola nauczycieli i specjalnych programów nauczania czy współpraca instytucji państwowych z rodzicami i organizacjami mniejszościowymi (ibidem: 17–21, 40 i in.). Niebagatelną rolę w procesie integracji mniejszości i zapobiegania dyskryminacji oraz marginalizacji jej członków odgrywa nauka języka państwowego, z perspektywy imigrantów będącego językiem drugim, obcym (ibidem: 45–46). W celu poprawy opisanej sytuacji i desegregacji wieloetnicznych klas szkolnych F. Heckmann zaproponował 16 zaleceń, mówiących m.in. o konieczności współpracy instytucji państwowych, zwłaszcza edukacyjnych, z rodzicami w celu ułatwienia dzieciom nauki języka większości i adaptacji społecznej (ibidem: 60–64). Omawiane opracowanie jest o tyle istotne w kontekście analizy zastosowania teorii socjologicznych w badaniach dwujęzyczności, że stanowi przykład praktycznego wykorzystania wiedzy socjolingwistycznej do poprawy rzeczywistej sytuacji społecznej – w tym wypadku imigrantów.

Bardzo ważną rolę w procesie socjalizacji językowej odgrywają rodzice. Delyth Morris i Katrin Jones na przykładzie bilingwizmu

walijsko-angielskiego dokonały analizy kształtowania się kompetencji językowych u dzieci, a punktem wyjścia ich rozważań była szczegółowa charakterystyka sytuacji językowej w domach: język używany przez rodziców, wyznawane przez nich wartości i wsparcie udzielane dzieciom w nauce walijskiego (Morris, Jones 2007: 491–494). Rodzice mogą wpływać na postawy językowe swoich dzieci również pośrednio, np. wybierając nianię, która włada językiem walijskim, a w późniejszym okresie dwujęzyczne przedszkole i szkołę podstawową, a także zawierając znajomości z rodzinami, które wyznają podobne wartości kulturowe (ibidem: 495–496). Istotną rolę odgrywają też media posługujące się językiem mniejszościowym, a także muzyka, filmy, gry i programy komputerowe (ibidem: 497–498). Poza rodziną bardzo ważne w socjalizacji są grupy rówieśnicze. Wybór języka w kontaktach koleżeńskich wśród młodych imigrantów przybyłych z różnych regionów do Australii wpływa m.in. na ich kompetencję językową w zakresie angielszczyzny i języka kraju pochodzenia (Willoughby 2009: 423–426). Badanie przeprowadzone przez Louisę Willoughby na grupie młodych ludzi w wielokulturowych szkołach średnich w Melbourne pokazuje, że angielski niekoniecznie musi być jedynym językiem używanym w grupach koleżeńskich (ibidem: 426).

Wybór języka w nieformalnej komunikacji nastolatków w szkole był tematem artykułu Trine Esdahl, która opisywała bilingwizm w duńskim systemie edukacji. Badaniem objęto nastolatków z rodzin duńskich i tureckich. Dwujęzyczni przedstawiciele mniejszości w rozmowach z kolegami wybierali zarówno duński, jak i turecki język, często w ramach jednej konwersacji. Wyjaśniając dokonywane przez nich wybory, autorka uwzględniła m.in. czynnik płci, ale najważniejszym jej posunięciem okazało się skorelowanie go z układami władzy w grupach koleżeńskich (Esdahl 2003: 76–78). Na podstawie przeprowadzonych analiz okazało się, że dominacja w nieformalnych zbiorowościach ma większe znaczenie dla zachowań językowych dziewcząt niż chłopców (ibidem: 82–88). Niewykluczone, że w innych warunkach i środowiskach wyniki analogicznych analiz byłyby odmienne, istotna jest jednak sama idea powiązania kwestii wyboru języka z relacjami władzy w grupach nieformalnych.

Oprócz wspomnianych nieformalnych rodzinno-koleżeńskich czynników kształtujących zachowania językowe młodego człowieka niebagatelną rolę odgrywa system edukacyjny jako instytucja kształcenia. Zgodnie z teorią P. Bourdieu i J.-C. Passerona szkoła jest najważniejszą instytucją w procesie reprodukcji – wytwarzania i powielania określonego „habitusu" u młodych ludzi. W szkołach funkcjonujących w społecznościach jednokulturowych i jednojęzycznych nie ma ryzyka konfliktu wartości wynoszonych z domu rodzinnego i preferowanych przez system edukacyjny. W państwach zróżnicowanych pod względem etnicznym kultura i język grupy dominującej są uprzywilejowane – nawet jeśli szkoła dopuszcza nauczanie innych języków i elementy edukacji wielokulturowej, najczęściej dotyczy to tylko niektórych poziomów kształcenia i tylko w ograniczonej formie[107]. W ten sposób dochodzi do reprodukcji kapitału kulturowego, społecznego i symbolicznego, których jednym z elementów jest język (McEntee-Atalianis, Pouloukas 2001: 24). Tezę o zależności tożsamości etnicznej oraz językowej od układów władzy i dominacji w cypryjskim społeczeństwie postawili Lisa McEntee-Atalianis i Stavros Pouloukas. Punktem wyjścia ich analizy problemu wyboru języka na Cyprze w zależności od czynników politycznych, ekonomicznych i społeczno-kulturowych były koncepcje Pierre'a Bourdieu (ibidem: 19, 24). Podobne założenia posłużyły także jako teoretyczna inspiracja do badań Tae-Young Kim na temat znaczenia antroponimii etnicznej w społeczności koreańskich imigrantów w Toronto. Już w pierwszych słowach artykułu autor stwierdził, że „imię każdego człowieka ma zawsze społeczny charakter" i stanowi część kapitału symbolicznego (Kim 2007: 117). Wybór imienia w grupach dwujęzycznych, zwłaszcza w typowej dla społeczności imigranckich sytuacji braku równowagi, jest w dużym stopniu związany z procesem zmiany językowej i kulturowej. Zachowując imiona z kraju pochodzenia, mniejszości mają większe szanse na za-

[107] Kwestia regulacji prawnych i ich wpływu na dwujęzyczność była poruszana w większości artykułów na temat dwujęzyczności na łamach pisma „Journal of Multilingual and Multicultural Development" (zob. m.in. Huguet 2006; Moring et al. 2011), w niektórych tekstach stanowiła zaś podstawowe zagadnienie badawcze (zob. m.in. Kowalski 2008; Bruthiaux 2009).

chowanie swojego wewnątrzgrupowego habitusu, natomiast przyjęcie antroponimii kraju docelowego jest jednym z symptomów asymilacji. Z kolei okres przejściowy, który może trwać nawet wiele lat, cechuje często równoległe używanie dwóch imion – jednego wewnątrz wspólnoty i drugiego na zewnątrz (ibidem: 127).

Media językowe jako czynnik zapobiegający zmianie językowej były przedmiotem rozważań zespołu autorów z Finlandii, Wielkiej Brytanii i Szwecji, którzy w czasopiśmie „Journal of Multilingual and Multicultural Development" opublikowali tekst poświęcony wpływowi prasy, radia i telewizji na witalność etnolingwistyczną[108] wspólnot żyjących w warunkach bilingwizmu. Opis funkcjonowania mediów mniejszościowych dostępnych przedstawicielom dwujęzycznych społeczności w kilku regionach Europy (Szwedzi w Finlandii, Węgrzy w Transylwanii, Niemcy w Południowym Tyrolu, Polacy w Wielkiej Brytanii) posłużył jako podstawa do analizy stanu używanych przez nie języków oraz ich kondycji kulturowej (Moring et al. 2011: 172–184).

Zagadnienie witalności etnolingwistycznej stanowi także przedmiot rozważań Martina Ehali, który wyróżnił jej dwa typy: „zimny" i „gorący" ze względu na charakter postaw przedstawicieli danej wspólnoty wobec jej języka oraz etniczności. Zimny model witalności cechuje grupy odnoszące się do własnej kultury bez większych emocji, podczas gdy grupy etniczne reprezentujące typ gorący są silnie przywiązane do swojej etniczności (Ehala 2011: 192–194). Sposób, w jaki M. Ehala wykorzystuje pojęcie postawy, nie stoi w sprzeczności z prezentowanym przez U. Weinreicha rozumieniem lojalności językowej i kulturowej i może być traktowany jako twórcze rozwinięcie klasycznej metodologii (por. Weinreich 1963: 77–78, 99–101).

---

[108] Kategoria pojęciowa witalności etnolingwistycznej ma trzy podstawowe wymiary odnoszące się do statusu grupy (dynamika relacji wewnątrz- i międzygrupowych, hierarchia używanych przez wspólnotę kodów komunikacyjnych), jej sytuacji demograficznej (rozmieszczenie geograficzne członków wspólnoty, wskaźniki urodzeń, śmiertelności i zawieranych małżeństw), a także instytucjonalnej, związanej z pozycją grupy w systemie politycznym i postawami państwa oraz mediów państwowych wobec niej (Moring et al. 2011: 170).

Bliskie powyższej problematyce są kwestie związane z tożsamością osób dwujęzycznych. Zdaniem Marii-Carme Torras i Josepha Gafrangi zachowania językowe mogą być jednym z wyznaczników przynależności grupowej (Torras, Gafranga 2002: 535 i n.). Preferencje językowe jednostki, wyrażane przez wybór danego kodu podczas wypowiedzi lub przechodzenie nań, gdy konwersacja prowadzona była w innym języku, zdaniem autorów tekstu muszą być traktowane jako forma deklaracji więzi grupowych (ibidem). Studium M.-C. Torras i J. Gafrangi podobnie jak większość opracowań na temat wzajemnych relacji języka i tożsamości w warunkach bilingwizmu dotyczy nie tyle zjawisk na poszczególnych poziomach systemu językowego, ile zachowań językowych. Z kolei punktem wyjścia do rozważań Carmen Llamas były różnice fonetyczne w mowie mieszkańców hrabstwa York żyjących na pograniczu stref dialektalnych języka angielskiego (Llamas 2007). Przyczyn odmiennej realizacji bezdźwięcznych spółgłosek zwarto-wybuchowych /p/, /t/, /k/ w sytuacji kontaktu dialektów należy dopatrywać się w identyfikacji członków pogranicznej społeczności z określonym miejscem (ibidem: 600–602).

Kwestia postaw wobec języka była poruszana przez Gabrielle Hogan-Brun i Meilutė Ramonienė w odniesieniu do wielojęzyczności na Litwie. W ich artykule poszczególne wspólnoty mniejszościowe zostały scharakteryzowane pod względem społecznym i demograficznym (Hogan-Brun, Ramonienė 2005: 427–430). Autorki omówiły problem funkcjonalnego zróżnicowania użycia języków w badanych wspólnotach ze szczególnym uwzględnieniem sfery emocjonalnej oraz roli litewskiego jako języka awansu społecznego (ibidem: 435–436). Innym istotnym problemem socjolingwistycznym, na który zwróciły uwagę G. Hogan-Brun i M. Ramonienė, są funkcje szkolnictwa w warunkach wielojęzyczności. Kwestia edukacji w niejednorodnych społecznościach była też tematem tekstu Ángela Hugueta, który w bilingwalnych regionach Hiszpanii analizował wpływ nauczania języka mniejszościowego w szkołach na poziomie gimnazjalnym na postawy nastolatków wobec języka asturyjskiego i aragońskiego. Jedną z istotnych zmiennych w badaniu było kryterium wykorzystywania przez daną wspólnotę lokalnego języka w sferze domowej i zawodo-

wej. Została ona skorelowana z liczbą uczniów uczęszczających na fakultatywne zajęcia z języka mniejszości (Huguet 2006: 419–420). Na podstawie analizy ilościowej Á. Huguet potwierdził wstępną hipotezę o wzajemnej zależności obecności języka w sferze edukacyjnej oraz pozytywnych postaw wobec niego (ibidem: 421–422). O tym, czy dana wspólnota ma możliwość oficjalnego nauczania swojego języka, decyduje sytuacja prawna i status mniejszości. Wpływ państwa i stosunków politycznych na rozwój bilingwizmu lub ewentualny zanik języka mniejszości obrazuje studium Aiji Priedīte na temat sytuacji językowej rosyjskiej mniejszości na Łotwie (Priedīte 2005: 411–412).

Na znaczenie zaangażowania emocjonalnego w sytuacji komunikacyjnej oraz szczególnego stosunku dwujęzycznej jednostki do jednego z używanych przez nią języków zwracał uwagę już U. Weinreich. Problem ten nurtuje także współczesnych badaczy – wpływowi emocji na zachowania językowe w warunkach bilingwizmu został poświęcony jeden z numerów periodyku „Journal of Multilingual and Multicultural Development". Przedmowę do tego wydania napisała Anna Wierzbicka i już na podstawie jej tekstu możemy zauważyć, że ten aspekt dwujęzyczności jest silnie związany z dwukulturowością. Wierzbicka na bazie przykładów z własnego doświadczenia za pomocą naturalnego metajęzyka semantycznego starała się zobrazować różnice pomiędzy pol. *gniewać się* i *denerwować się* a ang. *be angry*, pochodzącymi od nich rzeczownikami, a także innymi faktycznymi bądź fałszywymi międzyjęzykowymi ekwiwalentami słów związanych z wyrażeniem emocji, np. deminutywów (Wierzbicka 2004: 96–101). W idiolektach osób dwujęzycznych w sferze intymnej oraz emocjonalnej dominuje najczęściej kod, który był przyswajany w pierwszej kolejności, w okresie dzieciństwa. Jest to jeden z podstawowych czynników wpływających na instynktowny wybór języka w stanie pobudzenia emocjonalnego. Tego typu sytuacje stały się przedmiotem studium Anety Pavlenko, która analizowała problem wyboru języka w komunikacji dwu- i wielojęzycznych rodziców z dziećmi. Punktem wyjścia do badania z zastosowaniem narzędzi statystycznych (analizy wielowymiarowe wykonywane techniką MANOVA) były obserwacje konwersacji, w których rodzice, chcąc uspokoić dziecko lub zwrócić

mu uwagę, w stanie pobudzenia emocjonalnego spowodowanego m.in. gniewem do angielskich wypowiedzi wplatali np. rosyjskie: *Stop doing that! Ia komu skazala!* („Nie rób tego! Do kogo mówię!") (Pavlenko 2004: 179, 186–188). Połączenie metod ilościowych z jakościowymi pozwoliło autorce na dokonanie interesujących spostrzeżeń. Okazuje się, że sytuacje, w których rodzice wydają dzieciom polecenia w jednym języku, a uczucia wobec nich wyrażają w innym, nie należą do rzadkości (ibidem: 200). Należy zauważyć, że kwestia zastosowania różnych języków w zależności od rodzaju emocji może być spowodowana nie tylko ukształtowaniem idiolektu danej jednostki, ale również nieprzekładalnością niektórych pojęć (por. Wierzbicka 2004: 99). Tym zagadnieniem zajmowała się Mary Besemeres, która na podstawie przykładów z literatury autobiograficznej, m.in. esejów Stanisława Barańczaka, wskazywała na odmienne sposoby wyrażania emocji w różnych językach nie tylko w wypadku deminutywów lub wtrąceń, ale również takich określeń jak pol. *szczęśliwy* i ang. *happy* (Besemeres 2004). W odniesieniu do tego aspektu badań zachowań językowych osób dwujęzycznych szczególnie przydatna jest kognitywna analiza poszczególnych konceptów ze sfery emocjonalnej, np. językowego obrazu gniewu[109].

Z wyborem języka w sytuacjach napięcia emocjonalnego często wiąże się omawiane już w tym rozdziale zjawisko przełączania kodów, jak choćby w przytoczonym przykładzie z tekstu A. Pavlenko. Alexia Panayiotou, prowadząca badania w dwujęzycznym grecko-angielskim środowisku na Cyprze i w Stanach Zjednoczonych, zwróciła uwagę m.in. na kulturową konstrukcję emocji, która powoduje, że określone sytuacje prowadzą do użycia danego kodu (Panayiotou 2004: 125, 134–135).

Dwujęzyczności poświęcono również wiele opracowań ogólnych, często o charakterze podręcznikowym. Autorem jednej z tego typu prac pt. *Life with two languages. An introduction to bilingualism* (*Życie*

---

[109] Niestety, podczas zbierania materiałów do niniejszej monografii autorowi nie udało się natrafić na przykłady tego typu analiz. Podobne badania były natomiast prowadzone na materiale jednojęzycznym (por. Mikołajczuk 2000; Libura 2000).

z dwoma językami. Wprowadzenie do bilingwizmu) jest François Grosjean (1982). W monografii tej bilingwizm i zjawiska z nim związane zostały przedstawione przede wszystkim z perspektywy socjologicznej i psychologicznej. Kolejne rozdziały dotyczyły genezy i istoty bilingwizmu, jego charakterystyki na gruncie amerykańskim, funkcjonowania bilingwizmu w społeczeństwie, dwujęzyczności dziecięcej i osób dorosłych, osobliwości zachowań językowych bilingwalnych jednostek. Wśród szczegółowo omówionych przez autora zagadnień znalazły się m.in. problemy edukacji w warunkach dwujęzyczności, sytuacja językowa mniejszości oraz zmiana i zachowanie języka (Grosjean 1982: 67–111, 207–219). Rozważał on także kwestie wzajemnych relacji dwujęzyczności i dwukulturowości oraz związany z nimi problem wyboru języka w określonych sytuacjach (także w ramach jednej wypowiedzi w postaci przełączania kodów) (ibidem: 127–166). W *Life with two languages* znalazło się również miejsce na analizę psychologicznych aspektów życia społecznego osób bilingwalnych; autor odniósł się także do ich indywidualnych cech, np. w podrozdziale poświęconym funkcjonowaniu umysłu jednostek dwujęzycznych (ibidem: 240–267). Ze względu na wszechstronność pracy F. Grosjeana i jej propedeutyczny charakter jest ona wciąż popularnym podręcznikiem używanym na kursach poświęconych dwujęzyczności (por. Flynn 2006). Fakt szerokiego wykorzystania tego właśnie opracowania w procesie kształcenia przyszłych badaczy bilingwizmu jest nie tylko wyrazem panujących na Zachodzie przekonań o społecznym charakterze tego zjawiska, ale również sprzyja dalszemu umacnianiu się postrzegania dwujęzyczności przez pryzmat jej społecznych funkcji.

Tego typu podejście jest zauważalne nie tylko w pracach o charakterze socjologicznym, ale również językoznawczym, czego przykładem jest opracowanie *Language contact* (*Kontakt językowy*) autorstwa Yarona Matrasa. Punktem wyjścia do wszechstronnej i wielostronnej analizy dwujęzyczności są dla Y. Matrasa zmiany w kontaktujących się systemach: na poziomie fonetyki, morfologii, składni i leksyki, ale swoje rozważania rozpoczął on od przedstawienia społecznej genezy wielojęzyczności (Matras 2009: 1–8, 38–60). Omawiając funkcjonowanie poszczególnych kodów w wielojęzycznych społeczeństwach,

autor odwołał się do prac J. Fishmana na temat społecznej dystrybucji języków i przypisanych im domen (ibidem: 44–53). Poświęcił on również wiele uwagi problemowi przyswajania bilingwalnego repertuaru językowego w odniesieniu do układu ról społecznych oraz czynników wpływających na rozwój dwujęzycznej kompetencji (ibidem: 61–85).

Przedstawiona przez Y. Matrasa analiza zjawisk językowych uwzględnia ich pozastrukturalne uwarunkowania, jak np. w wypadku charakterystyki przełączania kodu w zależności od sytuacji lub opisu społecznej genezy zapożyczeń (ibidem: 114–128, 165). Autor pracy *Language contact* pisał również o socjologicznych uwarunkowaniach powstawania języków typu pidgin i kreolskich, a także o indywidualnych źródłach zmiany językowej. Zwłaszcza ten drugi problem badawczy świadczy o socjologizmie metodologii Y. Matrasa – do zastąpienia języka L_1 przez L_2 przyczyniają się zachowania językowe (np. wybór kodu w konkretnych sytuacjach) dwujęzycznych jednostek, które w ostatecznym rozrachunku mogą doprowadzić do zmiany językowej w skali całej społeczności (ibidem: 310–312).

Podobne kompleksowe ujęcie badań dwujęzyczności zaprezentowała Claudia Maria Riehl (2009 [2004]), której pracę *Sprachkontaktforschung. Eine Einführung* (*Badania kontaktów językowych. Wprowadzenie*) cechuje przejrzysta struktura 12 rozdziałów, z których każdy został podzielony na kilkanaście podpunktów. Choć od opracowania o charakterze propedeutycznym trudno wymagać dogłębnej analizy wszystkich przedstawionych aspektów badawczych, C. M. Riehl nie ograniczyła się bynajmniej do pobieżnego opisu zjawisk związanych z dwujęzycznością. Powiązanie zjawisk językowych z kształtującymi je czynnikami społecznymi widoczne jest praktycznie we wszystkich częściach *Sprachkontaktforschung*, dotyczących dyglosji i poliglosji, typologii wielojęzycznych społeczeństw, pidginizacji, wzajemnych relacji kontaktu kulturowego i językowego, tożsamości etnicznej i indywidualnej w warunkach bilingwizmu, zmiany językowej oraz historii kontaktów językowych. Na przykład opisując zjawisko pidginizacji języka niemieckiego, autorka przytoczyła szereg przykładów zachowań językowych gastarbeiterów (Riehl 2009: 115–133). Również analiza wzajemnych relacji bilingwizmu i etniczności, przynależności

wyznaniowej, a także tożsamości indywidualnej została przeprowadzona na materiale konkretnych sytuacji: mniejszości w Południowym Tyrolu lub mieszkańców Niemiec pochodzenia rosyjskiego (ibidem: 164–176). Na szczególną uwagę zasługuje ostatni z rozdziałów pracy C. M. Riehl dotyczący rzadko omawianej przez innych autorów problematyki historii kontaktów językowych. Omówione zostały przykłady kontaktów językowych na przestrzeni dziejów z uwzględnieniem ich społeczno-ekonomicznych oraz politycznych uwarunkowań, wpływających m.in. na sfery zapożyczeń, np. latynizmy w dziedzinie religii (ibidem: 192–207).

Przykłady interdyscyplinarnych badań bilingwizmu zaczerpnięte nie tylko z różnorodnych monografii, opracowań zbiorowych i czasopism socjolingwistycznych, ogólnojęzykoznawczych czy poświęconych bilingwizmowi można by mnożyć, ale nasze rozważania nie zyskałyby w ten sposób na różnorodności. Zagadnienia poruszane w poszczególnych pracach, a nawet zakres problemowy numerów specjalnych czasopism w znacznej mierze się pokrywają[110] i nie wychodzą poza nakreślone w niniejszym rozdziale ramy, co niejako stanowi potwierdzenie postawionej na początku materiałowej części niniejszej monografii hipotezy o względnej spójności tematycznej wyróżnionych kręgów obiegu informacji naukowej.

3.2.3. Socjologia w radzieckich i rosyjskich badaniach bilingwizmu

Podobnie jak w multietnicznych Stanach Zjednoczonych, również w Związku Radzieckim językoznawcy nie mogli pozostać obojętni na problemy wielojęzyczności. Charakter i źródła bilingwizmu radzieckiego i zachodniego różniły się od siebie i wpływały na różnice rozwoju sytuacji językowej. Do kontaktu języków na kontynencie amerykańskim dochodziło przede wszystkim w wyniku migracji. Przybywający

[110] Na przykład nr 2/2011 „Journal of Multilingual and Multicultural Development" oraz 1–2/2008 „International Journal of Bilingualism" były poświęcone relacjom etnicznym oraz uwarunkowaniom zachowań językowych w społeczeństwach bilingwalnych.

do Stanów Zjednoczonych i Kanady w celach zarobkowych Latynosi lub Europejczycy funkcjonują w swoim nowym społeczeństwie jako mniej lub bardziej zasymilowane mniejszości. Język przodków zachowywany jest przede wszystkim w pierwszym pokoleniu, rodzinach i rejonach zamieszkałych przez przedstawicieli wybranej narodowości, co determinuje niewielki zasięg społeczno-terytorialny poszczególnych grup bilingwalnych. W Europie Zachodniej oprócz dwujęzycznych społeczności powstałych w wyniku migracji obserwujemy przypadki wieloletniego lub nawet wielowiekowego kontaktu językowego, np. w Szwajcarii lub Belgii.

Sytuacja kontaktu językowego w Związku Radzieckim zaistniała nie za przyczyną migracji, a w wyniku wielowiekowej ekspansji terytorialnej. Tatarzy, Kazachowie, Czeczeńcy czy też Uzbecy żyli na swoich macierzystych terenach w ramach wielkiego organizmu politycznego. W wyniku rozpadu ZSRR liczba narodowości w dzisiejszej Rosji jest już mniejsza, ale charakter dwujęzyczności pozostał niezmieniony, z językiem rosyjskim, jako ogólnokrajowym narzędziem komunikacji, uzupełnianym w każdej grupie odrębnym językiem etnicznym. W wyniku wewnętrznych migracji w Związku Radzieckim i dzisiejszej Rosji dochodzi oczywiście do przemieszania różnojęzycznych narodowości, co przypomina sytuację bilingwalnych grup w Stanach Zjednoczonych, choć możemy wskazać na istotne różnice między tymi krajami. Wielokulturowość i wielojęzyczność amerykańska przejawiają się w mikroskali, np. w granicach jednego miasta, zwłaszcza metropolitalnego, gminy itp., podczas gdy w ZSRR (i Rosji) te zjawiska dominują w makroskali republik związkowych, autonomii, krajów i obwodów. W Stanach Zjednoczonych w makroskali dominuje jeden język – angielski, natomiast w Związku Radzieckim wielojęzyczność obowiązywała na znacznym obszarze i była to wielojęzyczność narzucona. Różnice dotyczą także miniskali – społeczności lokalnych, sąsiedzkich, mieszkaniowych. W warunkach amerykańskich na tym poziomie dominuje jednojęzyczność, ponieważ dobór społeczności sąsiedzkiej dokonuje się według kryteriów majątkowych i kulturowych, którym często towarzyszą kryteria etniczne, czego przykładem są choćby dzielnice chińskie, włoskie, irlandzkie lub polskie w dużych

miastach. Natomiast w ZSRR nie było samorzutnego doboru sąsiedztwa. W regionach wieloetnicznych, a także w miastach, zwłaszcza w metropoliach (Moskwa, Leningrad, Mińsk i in.) istniała lokalna wieloetniczność – w jednym bloku mieszkaniowym mieszkali wielojęzyczni przedstawiciele różnych narodowości[111].

Odmienna sytuacja społeczna, w której zakorzeniony jest bilingwizm (post)radziecki i rosyjski, sprawia, że badania tamtejszych autorów mają nieco inny zakres tematyczny niż na Zachodzie, ale są one realizowane przy zastosowaniu tej samej, klasycznej metodologii.

Na rozwój badań dwujęzyczności w Związku Radzieckim wpłynęły koncepcje uczonych zachodnich; teksty zagranicznych językoznawców były tłumaczone na język rosyjski i wydawane w Moskwie w latach 1960–1989 w zbiorach *Новое в лингвистике*[112]. Jednak ze względu na kilku- lub kilkunastoletnie opóźnienie tłumaczeń w stosunku do oryginałów i brak zwrotnej wymiany informacji nie można w tym wypadku mówić o rozmyciu granic między nauką zachodnią i radziecką. Równolegle z tekstami Uriela Weinreicha, Einara Haugena, Andrée Tabouret-Keller, Cynthii Crosby, Wallace'a E. Lamberta, Jana Havelki i wielu innych były publikowane prace przeglądowe, np. artykuł Niny A. Katagoszcziny na temat ogólnych problemów badań dwujęzyczności za granicą, w którym przedstawiła ona pokrótce najważniejsze założenia teorii Fergusona, Martineta i in., lub tekst Aleksandra D. Szwejcera poświęcony rozwojowi amerykańskiej socjolingwistyki (Katagoszczina 1972; Szwejcer 1976). Problematyka autorskich opracowań powstających w ZSRR dotyczyła przede wszystkim narodowo-rosyjskiej dwujęzyczności, języka rosyjskiego jako *lingua franca* i ewolucji wielojęzycznych grup w warunkach industrializacji. Opracowania traktujące o kontakcie językowym w latach 70. i 80. XX wieku ukazywały się w zbiorach poświęconych wyłącznie tej tematyce lub ogólnosocjolingwistycznych, np. *Проблемы двуязычия и многоязычия* (*Problemy dwujęzyczności i wielojęzyczności*, Moskwa 1972),

---

[111] Szczególnie wyrazistym przykładem wieloetniczności były GUŁagi.

[112] Poczynając od VIII tomu (1978), tytuł serii został zmieniony na *Новое в зарубежной лингвистике*.

Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос (*Badania arealne w lingwistyce i etnografii. Język i etnos*, Leningrad 1983), *Психологические и лингвистические аспекты языковых контактов* (*Psychologiczne i lingwistyczne aspekty kontaktów językowych*, Kalinin 1984). Poszczególne tomy redagowali m.in. Junus D. Deszerijew, Aleksandra A. Zalewskaja, Pigam A. Azimow, Leonid P. Krysin, Iwan K. Biełodied i choć zdarzało się im zamieszczać teksty o znikomej wartości naukowej, a zaangażowane politycznie, to większość artykułów zawiera cenne i rzetelne opisy różnych aspektów sytuacji językowych w Związku Radzieckim. Typowe dla społeczeństwa ZSRR były badania kontaktów języków różnych nacji zamieszkujących ten kraj ze szczególnym uwzględnieniem relacji języka rosyjskiego z rdzennymi językami poszczególnych republik. Ich autorzy nie zawsze uwzględniali społeczne aspekty zjawisk językowych, np. Borys A. Sieriebriennikow[113] w jednym ze swych artykułów w czasopiśmie „Вопросы языкознания" przytaczał przykłady z różnych języków, np. zmian gramatycznych w języku maryjskim pod wpływem czuwaskim, ale pomijał w swoich analizach kwestię oddziaływania czynników pozastrukturalnych (Sieriebriennikow 1955: 19–23). Podobny, typowo językoznawczy charakter miały m.in. teksty I. Asfandijarowa na temat rosyjskich zapożyczeń leksykalnych w języku uzbeckim i A. Kazkienowej o motywacji zapożyczeń na materiale języka rosyjskiego (zob. Asfandijarow 1982; Kazkienowa 2003). Społeczne aspekty bilingwizmu zostały również pominięte przez Izaaka I. Cukermana w artykule poświęconym glottodydaktyce języka rosyjskiego w litewskim audytorium (Cukerman 1955).

W wielu innych opracowaniach charakterystyka czynników pozajęzykowych stanowiła ważny element opisu społeczności wielojęzycznych. B. Munijew w tekście na temat kałmucko-rosyjskiego biling-

[113] B. Sieriebriennikow był również autorem tekstu, w którym, korzystając z opracowania Józefa Stalina pt. *Марксизм и вопросы языкознания* (*Marksim i problemy językoznawstwa*, Moskwa 1952), oprócz obowiązkowej krytyki językoznawstwa N. Marra przedstawił szereg przykładów innowacji językowych związanych ze zmianami kulturowymi, także wynikłymi w sytuacjach kontaktu (Sieriebriennikow 1953: 34–3; 40 i in.).

wizmu nawiązał do długiej historii kontaktu tych systemów i kultur, a także wskazał na cywilizacyjne uwarunkowania rosyjskich zapożyczeń w języku kałmuckim (Munijew 1972: 314–315). Autor scharakteryzował również sytuację demograficzną w Kałmucji jako jeden z czynników kształtujących tamtejszą dwujęzyczność i wielojęzyczność (ibidem: 316–317). Podobne ujęcie metodologiczne zaprezentował A. Sierdobow w opisie dwujęzyczności tuwińsko-rosyjskiej. Okres powojenny wiązał się z intensyfikacją kontaktów kulturowych oraz nasileniem się rosyjskich wpływów społeczno-ekonomicznych w Republice Tuwy, co zaowocowało zwiększeniem ilości i poszerzeniem sfer tematycznych rosyjskich zapożyczeń (Sierdobow 1972: 308).

O kontaktach języków narodowych i rosyjskiego jako kodu dominującego traktowały także teksty Mahometa I. Isajewa na temat roli ruszczyzny jako międzyetnicznego środka komunikacji, Zaurbija U. Bliagoza o problemach współistnienia wielu języków w radzieckim społeczeństwie lub studium Eduarda Pälla poświęcone rozwojowi języków narodowych w warunkach dwujęzyczności (zob. Päll 1972; Isajew 1979; Bliagoz 1979). Z kolei L. Graudiņa i V. Staltmane w swoich artykułach zajmowały się nie językami Związku Radzieckiego w ogóle, ale jednym konkretnym przypadkiem – języka łotewskiego. W ich tekście na temat rosyjsko-łotewskich związków językowych przedstawiona została historia relacji obydwu narodów oraz opis funkcjonowania ruszczyzny na Łotwie w XX wieku (Graudiņa, Staltmane 1976). W innym artykule autorki poruszyły kwestię kulturowej i cywilizacyjnej motywacji zapożyczeń z języka rosyjskiego do łotewskiego, m.in. nazw części ubioru lub terminologii społeczno-politycznej, co stanowi przykład uwzględnienia czynników pozastrukturalnych w wyjaśnianiu zjawisk językowych (Staltmane, Graudiņa 1981: 129–130).

Iwan K. Biełodied, analizując rozwój języka ukraińskiego, który znajdował się w sytuacji ciągłego kontaktu językowego – z polszczyzną, ruszczyzną i cerkiewnosłowiańskim, powiązał zmiany językowe z historyczno-politycznymi; na przykład uzależnienie Ukrainy od Rosji zapoczątkowało w ukraińskim języku literackim proces zastępowania cerkiewizmów i polonizmów rusycyzmami (Biełodied 1954: 44). Dane historyczne zostały wykorzystane także przez Natalię M.

Tierieszczenko podczas analizy nieniecko-chantyjskich kontaktów językowych. Autorka pisała m.in. o napaściach Nieńców na Chantów w XVII i XVIII w. jako jednej z przyczyn wzajemnych wpływów językowych między tymi grupami etnicznymi (Tierieszczenko 1959: 99). Podobne ujęcie zaprezentowała Anna A. Darbiejewa, omawiając interferencję w bilingwizmie ludów mongolskich na tle rosyjsko-buriackich i rosyjsko-kałmuckich kontaktów kulturowych i językowych (Darbiejewa 1982: 85–86). Również M. S. Chaliłow, który zajmował się gruzińsko-dagestańskimi kontaktami językowymi, analizę adaptacji morfologicznych oraz kalk semantycznych poprzedził opisem historii wzajemnych relacji badanych narodów (Chaliłow 1991: 92–98).

Jurij D. Deszerijew pisał m.in. o kształtowaniu się młodych języków literackich w ZSRR, czyli tych języków narodowych, które późno wykształciły swoją formę pisemną (Deszerijew 1957). Ten sam autor opisywał szczegółowo problemy językowe wieloetnicznego społeczeństwa, takie jak społeczne funkcje poszczególnych kodów, wzajemne relacje wielojęzyczności i wielokulturowości, a także wpływ formowania się kultury ogólnoradzieckiej na kondycję języków ZSRR (Deszerijew 1982: 14–18). Wspólna rzeczywistość społeczno-ekonomiczna doprowadziła do wykształcenia się w odległych pod względem strukturalnym językach internacjonalizmów, przede wszystkim w tych sferach, które były ogólne dla całego obszaru radzieckiego, np. produkcji i rolnictwa kolektywnego (ibidem: 19–21). Ju. Deszerijew poruszał także problematykę roli języka rosyjskiego w życiu nie-Rosjan oraz wpływu ruszczyzny na języki innych narodów (ibidem: 21–22). Na podobne kwestie zwracał uwagę I. Biełodied w socjolingwistycznym zarysie na temat wzajemnych relacji narodów i języków funkcjonujących w ZSRR (por. Biełodied 1972).

Alojzas Vidugiris i Simas Karaliūnas dokonali próby typologii dwujęzyczności w Litewskiej SRR, wyróżniając 9 najbardziej rozpowszechnionych typów, wśród których znalazły się m.in. bilingwizm litewsko-rosyjski, litewsko-łotewski i litewsko-polski (Vidugiris, Karaliūnas 1972: 156). Autorzy zauważyli, że choć dwujęzyczność na Litwie ma wielowiekowe tradycje, radziecki okres jej historii (od 1940 r.) wpłynął na rozwój i jeszcze większe zróżnicowanie tego zja-

wiska (ibidem: 157). Podobnie jak w innych tekstach o bilingwizmie w ZSRR, również w badaniach prowadzonych na Litwie brano pod uwagę czynniki pozastrukturalne – przede wszystkim demograficzne, związane z migracjami (ibidem: 159–160). Litewskiej dwujęzyczności została poświęcona monografia zbiorowa *Lietuvių kalba ir bilingvizmas. Литовский язык и билингвизм* (*Język litewski i bilingwizm*, Wilno 1988). Oprócz tekstów wspomnianych powyżej Karaliūnasa i Vidugirisa w tomie znalazł się interesujący artykuł Valeriusa Čekmonasa na temat wielojęzyczności na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim w obw. grodzieńskim. V. Čekmonas uwzględnił w swoich badaniach faktyczny zakres użycia poszczególnych kodów przez informatorów i społeczną dyferencjację dystrybucji języków w warunkach wielojęzyczności i wielokulturowości (Čekmonas 1988: 38–40). W ramach funkcjonującej w badanej społeczności dyglosji polszczyzna traktowana była jako język religijny (katolicki), podczas gdy w sferze domowej dominowały białoruskie gwary (ibidem: 43). Autor brał również pod uwagę zmiany kształtu dwujęzyczności na danym obszarze w perspektywie diachronicznej, np. dominację litewszczyzny na początku XX w., która później ustąpiła miejsca gwarom białoruskim (ibidem: 41). V. Čekmonas poruszył także kwestię świadomości językowej w warunkach dwujęzyczności. W opinii osób uważających się za polskojęzyczne „mowa prosta" to kod mieszany powstały na bazie polskiego i białoruskiego, ale im słabiej znają oni polszczyznę, tym częściej twierdzą, że „językowi prostemu" jest bliżej do białoruskiego (ibidem: 51).

Na uwagę zasługuje także tekst Jakovasa Trifonovasa na temat dynamiki procesów językowych na obszarach wielojęzycznych. Jego zdaniem funkcjonowanie jakiegokolwiek języka jest zawsze uwarunkowane zespołem czynników społecznych i lingwistycznych (Trifonovas 1988: 108). Inna badaczka bilingwizmu na Litwie, Anna Romanczuk, przedmiotem swoich rozważań uczyniła antroponimię w sytuacji wielokulturowości i wielojęzyczności. Problem lituanizacji nazwisk słowiańskich (na Litwie) oraz slawizacji litewskich (na Białorusi) ma wymiar zarówno językowy, jak i społeczno-polityczny, ale autorka skupiła się tylko na tym pierwszym, omawiając sposoby

adaptacji morfonologicznej (Romančuk 1988: 57–65). Również artykuł M. Cosniceanu poświęcony słowiańsko-mołdawskiej interferencji w antroponimii zawiera głównie materiał językowy, a z czynników pozastrukturalnych zostały pokrótce omówione jedynie uwarunkowania historyczne[114] (Cosniceanu 1972).

Radziecka wielojęzyczność stanowiła skomplikowany układ, tym bardziej że kontaktowały się ze sobą nie tylko języki literackie, ale i dialekty, często istotnie różniące się od oficjalnych wariantów. Dychotomią język–dialekt w sytuacji bilingwizmu zajmowała się Olga S. Achmanowa. W swoich badaniach poruszała ona m.in. problem dyglosji (Achmanowa 1972: 98). Zwracając uwagę na socjologiczne uwarunkowania hierarchii kodów językowych, O. Achmanowa stwierdziła, że układ ten odzwierciedla hierarchię poszczególnych grup społecznych (ibidem: 99).

W kontekście rozważań na temat wykorzystania socjologii w badaniach bilingwizmu szczególnie interesująco wygląda przeprowadzona przez G. Burżunowa analiza roli czynników socjolingwistycznych w rozwoju dwujęzyczności dagestańsko-rosyjskiej. W charakterystyce sytuacji językowej w Dagestańskiej SRR autor uwzględnił m.in. strukturę narodowościową poszczególnych miejscowości, sfery użycia języków (dyglosję), a także rolę mediów – wpływ języka radia, telewizji czy prenumerowanych czasopism na dominację jednego z języków w sferze domowej (Burżunow 1979: 93). Szczególne znaczenie, zdaniem G. Burżunowa, dla kształtu dwujęzyczności jednostki ma przebyty przez nią proces socjalizacji, dlatego też zwrócił on uwagę na sytuację językową w rodzinie oraz na działalność instytucji edukacyjnych (ibidem). Szkoła jako miejsce, w którym kształtowana jest dwujęzyczność, była przedmiotem wielu studiów. W. Awrorin zauważył, że język w szkole jest jednocześnie środkiem przekazywania informacji, jak również jednym z przedmiotów nauczania (Awrorin 1972: 52). W obydwu tych aspektach możemy odnosić się do jednego, ale

[114] Zarówno A. Romanczuk, jak i M. Cosniceanu najprawdopodobniej celowo unikali odniesień do społeczno-politycznych źródeł interferencji w materiale antroponimicznym, aby nie poruszać tematów niewygodnych i niebezpiecznych.

i do wielu języków. Niezwykle istotne jest pytanie postawione przez W. Awrorina: jaki wybór pozwoli szkole na najbardziej efektywne wypełnianie jej społecznych funkcji[115]? (ibidem: 53). Choć w warunkach radzieckich przewaga społeczno-ekonomiczna ruszczyzny nad większością języków narodowych była przytłaczająca, autor zdawał sobie sprawę ze społecznych korzyści edukacji wielojęzycznej i wykorzystania lokalnych języków zwłaszcza na etapie nauczania początkowego (ibidem: 53–55).

Należy podkreślić, że specyfika radzieckiej przestrzeni kulturowej i językowej pozostała w sferze zainteresowań rosyjskich lingwistów również po upadku Związku Radzieckiego. Na przykład w 2002 r. Mahomet I. Isajew opublikował artykuł poświęcony problemom etnolingwistycznym w ZSRR i na obszarze postsowieckim, w którym poruszył m.in. kwestie planowania językowego w XX w. i stosunku władz poszczególnych państw do lokalnych języków narodowych oraz ruszczyzny (Isajew 2002: 101, 116). Oprócz tego autor zaprezentował analizę interferencji na przykładzie zapożyczeń w języku rosyjskim przeprowadzoną z perspektywy językoznawczej, ale z uwzględnieniem sfer tematycznych (ibidem: 110–112).

Problemy szkolnictwa w warunkach wielokulturowości i wielojęzyczności były także przedmiotem rozważań Jurija D. Deszerijewa i Iwana F. Protczenki, którzy jako jedną z najważniejszych kwestii podnieśli świadomość językową pozwalającą osobom dwujęzycznym na odnajdywanie ekwiwalentnych kategorii i jednostek w obydwu kodach (Deszerijew, Protczenko 1979: 17). Wykształcenie tego typu kompetencji jest jednym z zadań dwujęzycznej edukacji. Na podobne problemy zwracał uwagę G. Kołszański w tekście na temat wpływu nauczania językowego na kształt bilingwizmu. Autor podkreślał nierozerwalne więzi języka i myślenia, a swoją uwagę skupił przede wszystkim na procesie socjalizacji językowej (Kołszanskij 1979: 58–59).

---

[115] W badaniach prowadzonych przez W. Awrorina szczególnie interesujące byłoby wykorzystanie koncepcji reprodukcji P. Bourdieu i J.-C. Passerona omówionej w podrozdziale 2.10. Uprzywilejowana pozycja ruszczyzny nie tylko w rosyjskich, ale i w wielojęzycznych szkołach mogłaby zostać rozpatrzona jako przykład przemocy symbolicznej służącej powielaniu pożądanych w ZSRR wzorców kulturowych.

Spośród innych tematów poruszanych w radzieckiej lingwistyce kontaktu na uwagę zasługują tamtejsze badania bilingwizmu z uwzględnieniem warunków demograficznych i geograficznych. Na przykład artykuł Zoi P. Sokołowej traktuje o rozmieszczeniu i sytuacji językowej Ugrów w dorzeczu Obu. Punktem wyjścia do prowadzonych przez nią analiz było wyznaczenie terytorium badanej grupy etnicznej na podstawie stopnia endogamii (Sokołowa 1983: 76). W XVIII i XIX w. w społecznościach Chantów i Mansi wskaźnik ten wynosił ok. 99% (ibidem: 78). Choć ilość małżeństw endogamicznych w XX w. nie była już tak duża jak w poprzednich stuleciach, wciąż można było zaobserwować zbieżność granic terytoriów językowych i etnicznych (ibidem: 83). Czynniki etniczne i terytorialne zostały uwzględnione także w badaniach Anatolija Domaszniewa na temat wysp językowych. W jego artykule została scharakteryzowana specyfika tego typu społeczności językowych. A. Domaszniew wyróżnił dwa podstawowe rodzaje wysp: a) znajdujące się w pobliżu kontynentu językowego (z możliwością kontaktu) i b) w dużej odległości od macierzy (Domaszniew 1983: 11). Kryterium dystansu w stosunku do ojczyzny jest istotnym czynnikiem wpływającym na charakter dwujęzyczności danej wyspy.

Wnikliwą analizę sytuacji wyspowych przeprowadził Aleksandr Duliczenko, zajmujący się przede wszystkim problematyką mikrojęzyków słowiańskich, czyli języków małych grup etnicznych. W swojej definicji wyspy językowej jako genezę tego typu sytuacji wskazywał przemieszczenie grupy etnicznej na tereny zamieszkałe przez przedstawicieli innego etnosu. Zaistniałe okoliczności prowadzą do powstania dwujęzyczności u członków społeczności wyspowej, którzy w wyniku oderwania od własnego kontynentu językowego odczuwają deficyt leksykalny w różnych dziedzinach, ale przede wszystkim w sferach kultury, edukacji i nauki (Duliczenko 1998b: 26). O socjologizmie teorii A. Duliczenki świadczy nie tylko takie rozumienie sytuacji wyspowych, ale również sposób, w jaki opisuje on funkcjonowanie mikrojęzyków. W swoich analizach estoński badacz uwzględnia sfery funkcjonowania poszczególnych języków oraz historyczne i społeczno-ekonomiczne uwarunkowania ich funkcjonowania (ibidem: 27–34; Duliczenko 2006: 25–28). Oprócz wyspowych mikrojęzyków A. Duliczenko

na podstawie kryteriów społeczno-geograficznych wyróżnił inne ich typy: autonomiczne – używane przez grupy etniczne funkcjonujące w ramach autonomii, np. górno- i dolnołużycki; peryferyjno-wyspowe – na obszarach wyspowych znajdujących się na pograniczach, np. język Łemków; peryferyjne – używane przez społeczności pogranicza, np. laski lub wschodniosłowacki (Duliczenko 2006: 29–30).

Prace A. Duliczenki są przykładem tego, że radzieccy badacze interesowali się dwujęzycznością nie tylko w swoim kraju. Świadectwem szerszego zakresu prowadzonych w ZSRR badań bilingwizmu są również m.in. prowadzone przez L. Rojzenzona i R. Mogilewskiego badania sytuacji językowej na Łużycach. Autorzy wzięli pod uwagę społeczne i historyczne uwarunkowania kontaktu języka serbołużyckiego z niemieckim, np. analizując zmiany sfer ich dystrybucji na przestrzeni XIX i XX w. (Rojzenzon, Mogilewskij 1972: 234). Opis kalk i procesów słowotwórczych (m.in. tworzenie i adaptacja skrótowców) również został przeprowadzony z uwzględnieniem niemieckich wpływów cywilizacyjnych na społeczność Łużyczan (ibidem: 237–240). W tekście M. Jermakowej na temat wpływów niemieckich w dolno- i górnołużyckim języku literackim przedstawiony został obszerny opis kontaktów niemiecko-łużyckich (Jermakowa 2007: 156–158; 163–164). Autorka brała pod uwagę różny status społeczno-polityczny obydwu kodów i zastanawiała się, w jaki sposób prestiż oraz inne cechy obydwu kodów znajdują swoje odzwierciedlenie w interferencji na poziomie strukturalnym (ibidem: 158–160). Z kolei A. Winokurow zainteresował się dwujęzycznością niemiecko-angielską w Stanach Zjednoczonych. Tematem jego artykułu była interferencja w angielszczyźnie mieszkających w Pensylwanii potomków niemieckich imigrantów, ale nie ograniczył się on do suchego opisu zjawisk językowych, przedstawiając historię badanej społeczności i jej skrótową charakterystykę socjologiczną (Winokurow 1984: 82–87). J. Demina, która zainteresowała się kontaktami językowymi na Bałkanach, również w swoich analizach uwzględniła oddziaływanie czynników pozajęzykowych. Uwagę skupiła przede wszystkim na społeczno-historycznych uwarunkowaniach interferencji (Demina 2007: 146–149).

W pracach uczonych z obszaru byłego ZSRR poruszana była także problematyka języków kreolskich, tak popularna w zachodniej lingwistyce. Na przykład w rozważaniach prowadzonych na materiale języka neomelanezyjskiego N. Jelina potraktowała kreolizację jako jedną z faz rozwoju bilingwizmu. Choć jest to temat z pogranicza nauk społecznych i lingwistyki, autorka skupiła się przede wszystkim na procesach językowych (ewolucja zasobów słownikowych), a spośród czynników pozastrukturalnych kształtujących sytuację bilingwizmu uwzględniła jedynie sposób akwizycji języka (Jelina 1984: 21–22). Podobny, typowo lingwistyczny charakter miał również tekst Jelizawiety Refierowskiej na temat dwujęzyczności francusko-angielskiej w Kanadzie (por. Refierowskaja 1969).

Bilingwizm leżał także w sferze zainteresowań wiodącego rosyjskiego socjolingwisty Leonida P. Krysina. Jeden z jego tekstów poświęcony był dyglosji powstałej w wyniku kontaktu nie różnych języków, ale podsystemów. Krysin stwierdził, że osoby władające różnymi odmianami jednego języka rzadko posługują się nimi w tych samych sytuacjach (Krysin 1976: 64). Różnice strukturalne między kodami w ramach jednego systemu stwarzają podobny potencjał dla powstania interferencji jak w wypadku odrębnych systemów, np. zapożyczenia możliwe są nie tylko w kontakcie języka rosyjskiego z ukraińskim, ale również pomiędzy podsystemami ruszczyzny – dialektami, profesjolektami i odmianą literacką (por. ibidem: 66).

Należy również zauważyć próby syntetycznego przedstawienia teorii badań dwujęzyczności. Jednym z pierwszych opracowań na temat ogólnych problemów bilingwizmu był opublikowany w czasopiśmie „Вопросы языкознания" artykuł Wiktora Ju. Rozencwejga z 1963 r., będący swoistą syntezą wczesnego etapu rozwoju badań nad dwujęzycznością. Autor nawiązał do rosyjskojęzycznej tradycji opisu kontaktów językowych J. Baudouina de Courtenay, L. Szczerby, J. Poliwanowa i N. Trubieckiego, a następnie przedstawił najważniejsze założenia z prac U. Weinreicha, E. Haugena i A. Meilleta (Rozencwejg 1963: 57–62). W. Rozencwejg skupił się głównie na zjawiskach strukturalnych, ale odniósł się również do społecznych uwarunkowań dwujęzyczności w warunkach radzieckich (ibidem: 65).

Wśród monografii poświęconych teorii dwujęzyczności wyróżnia się praca Jurija O. Żluktenki, *Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістики* (*Kontakty językowe. Problemy interlingwistyki*), która stanowi opartą na dokonaniach zachodnich klasyków próbę kodyfikacji dotychczasowej teorii badań dwujęzyczności. Ju. Żluktenko nie poprzestał jednak na egzegezie twórczości U. Weinreicha, E. Haugena i innych badaczy, wzbogacając swoją monografię o przykłady zaczerpnięte z radzieckiej rzeczywistości językowej, głównie bilingwizmu ukraińsko-rosyjskiego, a także o odniesienia do prac powstających w ZSRR. Kontakty językowe zostały przez Ju. Żluktenkę podzielone na dwa główne typy ze względu na okres ich trwania: a) tymczasowe i b) permanentne. W drugim typie wyróżnione zostały kontakty wewnętrzne, do jakich dochodzi w państwach wielojęzycznych i wielonarodowościowych (np. USA i ZSRR), oraz zewnętrzne: pomiędzy dwoma państwami, na pograniczach lub na obszarach wysp językowych (Żluktenko 1966: 7). Autor wyróżnił także fazy zmiany językowej. W ramach tego procesu jednostka lub grupa od pierwotnej jednojęzyczności przez fazę bilingwizmu przechodzi do wtórnej jednojęzyczności (ibidem: 31). Zarówno w kontekście zmiany językowej, jak i opisu bilingwizmu w ogóle pojawia się problem określenia, jaki poziom kompetencji w zakresie drugiego języka pozwala nam mówić o dwujęzyczności. Ju. Żluktenko zauważył, że tego typu wątpliwości stały się udziałem E. Haugena i zaproponował dla nich własne rozwiązanie – pojęcie fazy przedbilingwalnej (ibidem: 25–26).

W bibliografii pracy Ju. Żluktenki znajduje się wiele pozycji cytowanych również przez U. Weinreicha, m.in. teksty Maurice'a Swadesha, Jamesa Soffiettiego,Wernera F. Leopolda oraz Afanasija M. Seliszczewa. Można więc odnieść wrażenie, że *Мовні контакти* to po części próba odpowiedzi na *Languages in contact*, a po części forma popularyzacji teorii badań dwujęzyczności w fazie jej rozkwitu.

Jurij Deszerijew i Iwan Protczenko w tekście poświęconym najważniejszym aspektom badawczym w zakresie wielojęzyczności podkreślali konieczność uwzględnienia społecznych czynników kształtujących kontakt językowy, np. bilingwizm azersko-rosyjski w środowisku robotniczym (na platformach wiertniczych), bazujący

na potocznych odmianach obydwu języków, różni się znacząco od występującej w warstwie inteligenckiej dwujęzyczności opartej na literackich wariantach rosyjskiego i azerskiego (Deszerijew, Protczenko 1972: 27). Wspomniani autorzy dokonali ważnego spostrzeżenia na temat społecznej roli dwóch kodów w warunkach kontaktu językowego:

> Funkcjonowanie jakiejkolwiek dwujęzyczności jest spowodowane koniecznością wypełnienia określonych społecznych funkcji przy pomocy dwóch języków. Żaden z nich z osobna nie byłby wystarczającym nośnikiem sumy funkcji wypełnianych wspólnie przez obydwa kody (ibidem: 32).

Powyższy cytat dobitnie świadczy o obecności socjologicznego myślenia w radzieckiej teorii bilingwizmu. Jednak możemy trafić także na prace o charakterze ogólnym, w których społeczno-kulturowe aspekty dwujęzyczności były marginalizowane lub pomijane. Na przykład I. Klukanow w tekście *Заметки по теории языковых контактов* (*Uwagi na temat teorii kontaktów językowych*) poruszył jedynie kwestię różnic pomiędzy kontaktem języków rozpatrywanym na poziomie struktury i na poziomie substancji (Klukanow 1984). Podobnie językoznawczy charakter miało opracowanie Enwera M. Achunzianowa na temat teorii interferencji. Autor przedstawił rozważania na temat różnic terminologicznych pomiędzy interferencją, rozumianą jako pozytywne oddziaływanie systemów językowych, a transferencją (ros. *трансференция*, niem. *Transferenz*), która miała być zjawiskiem niepożądanym – nieuświadomionym przenoszeniem nawyków z języka ojczystego na obcy (Achunzianow 1978: 76). Uwagi na temat oddziaływania czynników pozajęzykowych pojawiły się dopiero w końcowej części tekstu i dotyczyły sposobu i momentu akwizycji drugiego języka oraz znaczenia kompetencji językowej dla powstawania transferencji.

Ogólne problemy bilingwizmu były omawiane także w monografii Leonida B. Nikolskiego *Синхронная социолингвистика. Теория и проблемы* (*Socjolingwistyka synchroniczna. Teoria i problemy*). Opis wzajemnych relacji języków w warunkach dwujęzyczności został przedstawiony na podstawie koncepcji Ch. Fergusona, J. Fishmana i D. Hymesa (Nikolskij 1976: 29, 53–65, 122). L. Nikolski poświęcił wiele uwagi

społecznym funkcjom poszczególnych języków oraz sytuacji dyglosji, adaptując zachodnie teorie na potrzeby radzieckich realiów, np. kładąc nacisk na relacje języków lokalnych (narodowych poszczególnych republik) i dialektów z językiem „makropośrednikiem", którego funkcję wypełniał rosyjski (ibidem: 100–108). Autor poruszył także kwestie polityki językowej oraz przewidywania rozwoju sytuacji językowej w warunkach bilingwizmu (ibidem: 115–117). Podobny charakter do monografii L. Nikolskiego miało opracowanie *Лекции по лингвистике* (*Wykłady z lingwistyki*) białoruskiego językoznawcy Adama Je. Supruna. Opisując dwujęzyczność, zwrócił on uwagę na jej podstawowe aspekty badawcze, które wiązały się z wielowymiarowym, społeczno-językowym charakterem tego zjawiska. Suprun pokrótce odniósł się do tekstu Ch. Fergusona na temat dyglosji, a także do rozróżnienia typów bilingwizmu w zależności od sposobu akwizycji języków w ujęciu S. Ervin-Tripp (Suprun 1980: 79, 89–90). Szczególnie interesujące są uwagi autora na temat rozpowszechnienia dwujęzyczności w różnych społeczeństwach. Ponieważ we wspólnotach, w których występuje zjawisko dwujęzyczności, funkcjonują także osoby jednojęzyczne, Suprun postanowił określić społeczne czynniki decydujące o tym fakcie. Okazuje się, że granica między dwu- i jednojęzyczną częścią grupy często przebiega zgodnie z podziałami płciowymi, ponieważ w wielu wspólnotach aktywność społeczna kobiet jest ograniczona, w związku z czym mają one mniej okazji do rozwijania kompetencji w zakresie drugiego języka (ibidem: 87). Autor twierdził również, że kobiety częściej przejawiają konserwatywne postawy i są bardziej przywiązane do języka ojczystego (ibidem). Czynnikiem różnicującym społeczność dwujęzyczną może być też wiek jej członków. Nierzadkie są przypadki, w których bilingwizm jest zjawiskiem charakterystycznym tylko w określonej grupie wiekowej, np. na radzieckiej Białorusi dwujęzyczność białorusko-litewska i białorusko-polska spotykana była przede wszystkim w starszym pokoleniu, natomiast białorusko-rosyjska – w młodszym[116] (ibidem: 87–88).

---

[116] Obserwacje A. Supruna odnośnie do kryteriów podziałów wewnątrz społeczności bilingwalnej wpisują się w rozważania U. Weinreicha na temat grup rodzimych użytkowników poszczególnych kodów (por. Weinreich 1963: 88–97).

Kwestie związane z bilingwizmem były podstawowym problemem badawczym w opracowaniu Michaiła N. Gubogło *Современные этноязыковые процессы в СССР* (*Współczesne procesy etniczno-językowe w ZSRR*). Oprócz typologii dwujęzyczności, której głównym kryterium był jej zasięg (indywidualna, masowa i ogólnopaństwowa), autor przedstawił interesującą analizę wpływu czynników społecznych na kształt bilingwizmu (Gubogło 1984: 23). Istotna jest w tym przypadku rola instytucji państwowych, takich jak armia lub szkoła. Według autora kontakt z nimi przyczyniał się do powstania u przedstawicieli narodów radzieckich potrzeby opanowania języka rosyjskiego (ibidem: 73–74). Według wyników badań socjolingwistycznych, na które powoływał się M. Gubogło, mężczyźni pochodzenia nierosyjskiego po odbytej służbie wojskowej znacznie zwiększali swoją kompetencję w zakresie ruszczyzny. Te informacje dały pretekst do ekskursu na temat roli przynależności płciowej w kształtowaniu bilingwizmu i podobnych wniosków jak w pracy A. Supruna – dwujęzyczność narodowo-rosyjska jest zjawiskiem występującym częściej u mężczyzn niż u kobiet (por. Suprun 1980: 87–88; Gubogło 1984: 97, 116).

Zdaniem M. Gubogło wykorzystanie danych statystycznych i demograficznych w badaniach bilingwizmu jest wskazane, choć należy zdawać sobie sprawę, że na ich podstawie można ocenić jedynie niektóre aspekty sytuacji językowej (Gubogło 1984: 121). Dzięki uzupełnieniu danych ze spisów ludności informacjami zebranymi w trakcie badań terenowych autor był w stanie wskazać najważniejsze czynniki determinujące dwujęzyczność mołdawsko-rosyjską. W opisywanej przez M. Gubogło sytuacji charakter bilingwizmu był uzależniony od miejsca zamieszkania. W środowisku miejskim znajomość rosyjskiego była bardziej potrzebna, co powodowało większe rozpowszechnienie dwujęzyczności (ibidem: 128). Istotny okazał się także skład etniczny otoczenia, ponieważ w homogenicznych (mołdawskich) grupach pracowniczych prawie połowa badanych jako język wypowiedzi wybierała mołdawski, podczas gdy w obcym otoczeniu po mołdawsku mówiło tylko 11% Mołdawian (ibidem: 198).

Wśród najważniejszych czynników kształtujących dwujęzyczne zachowania językowe oprócz przynależności zawodowej i miejsca za-

mieszkania M. Gubogło wymieniał: odebraną edukację, ogólną kompetencję językową, a także socjalizację w rodzinie, podkreślając, że model bilingwizmu jest często dziedziczony (ibidem: 204–205). Poziom wykształcenia w warunkach radzieckich był silnie skorelowany z rozpowszechnieniem dwujęzyczności – dłuższy okres i wyższy poziom wykształcenia sprzyjał rozwojowi bilingwizmu jednostek i grup (ibidem: 83–86). Z kolei poziom kompetencji językowej wpływał na sprawność w zakresie języka drugiego. M. Gubogło zaobserwował, że w dwujęzycznych grupach chętniej i lepiej drugim językiem posługują się osoby o wysokich ogólnych zdolnościach lingwistycznych (ibidem: 128).

Monografia M. Gubogło ma wysoką wartość teoretyczną ze względu na wszechstronność zastosowanej przez autora metodologii, stanowi także interesujące studium dwujęzyczności w warunkach radzieckich. Jako studium praktyczne ma dziś przede wszystkim wartość historyczną, ale proponowane rozwiązania teoretyczne nie straciły na aktualności.

Znaczna część tekstów poświęconych wiodącej roli języka rosyjskiego jako uniwersalnego środka komunikacji nie tylko w ZSRR, ale i w jego krajach satelickich była pochodną zachodzących na Wschodzie procesów politycznych i „misji cywilizacyjnej" socjalizmu. Jednak niezależnie od tego, czy społeczności narodów Syberii i Uralu przyjmowały język rosyjski i związaną z nim kulturę z własnej woli, czy też były im one w jakiś sposób narzucane[117], kształtowała się określona sytuacja społeczno-językowa, która wymagała opisu naukowego.

Ważnym tematem badawczym w pracach rosyjskojęzycznych lingwistów, zwłaszcza po rozpadzie ZSRR, była sytuacja języka rosyjskiego poza granicami Rosji. Problematyka ta była omawiana zarówno na łamach czasopisma „Вопросы языкознания", jak i w publikacjach zwartych. Rosyjska mniejszość na obczyźnie istniała także wcześniej,

[117] Narzucanie języka i wzorców kulturowych nie musi wiązać się z otwartą przemocą, najczęściej są to mniej lub bardziej wysublimowane formy przemocy symbolicznej, jak choćby brak możliwości awansu społecznego bez znajomości języka grupy dominującej, ograniczony dostęp do informacji i dóbr kulturowych, ignorowanie i deprecjonowanie osiągnięć kulturowych grup dyskryminowanych.

jednak po oddzieleniu granicami państwowymi Rosjan mieszkających w dawnych republikach radzieckich od ich rodaków w Rosji zjawisko to nabrało masowego charakteru. Już w 1992 r. Jurij N. Karaułow zaprezentował strukturalny opis ruszczyzny za granicą w warunkach kontaktu z innymi językami, przedstawiając ją jako wielowymiarowy problem badawczy i postulując dalsze analizy (Karaułow 1992). Tekst Je.Ju. Protasowej dotyczy starej diaspory, jaką są Rosjanie w Finlandii. Autorka poddała analizie język tamtejszej prasy rosyjskiej, ale jej badania nie ograniczyły się do opisu podwójnych tytułów i terminów, zapożyczeń i wariantywności językowej. W artykule została przedstawiona charakterystyka rosyjskojęzycznej ludności Finlandii przeprowadzona na podstawie kryteriów społecznych, historycznych i demograficznych (Protasowa 2002: 57–58). Podsumowując swoje rozważania, Je. Protasowa omówiła także funkcje, jakie rosyjskojęzyczna prasa wypełnia w badanej społeczności (ibidem: 69). Z kolei w badaniach socjolingwistycznych N. S. Aleksandrowej poruszona została kwestia zaniku języka ojczystego oraz akwizycji języka drugiego przez Rosjan mieszkających za granicą. Na podstawie badań przeprowadzonych wśród rosyjskojęzycznych emigrantów w różnych regionach świata autorka analizowała wpływ sposobu przyswojenia nowego kodu na jego ewentualną dominację nad językiem ojczystym i zmianę językową (Aleksandrowa 2006: 90–97).

Jelena A. Ziemska przedstawiła obszerne studium na temat ogólnej kondycji i ewentualnego zamierania języka rosyjskiego poza granicami Rosji. Tekst ma charakter socjolingwistyczny – autorka przytoczyła co prawda pewne przykłady cech charakterystycznych ruszczyzny w różnych regionach świata, np. angielskich zapożyczeń lub specyficznego akania zaobserwowanego u jej amerykańskich informatorów, ale kwestie językowe pozostawały w cieniu analizy sytuacji językowej (Ziemskaja 2001a: 22–23). Badani zostali scharakteryzowani ze względu na znajomość języków, płeć, wiek oraz miejsce zamieszkania (ibidem: 18–19). Autorka omówiła również problem zamierania języka rosyjskiego w warunkach dwujęzyczności poza ojczyzną. Zauważyła ona, że o zaniku lub zachowaniu języka decyduje szereg czynników społeczno-kulturowych. Na podstawie analizy zachowań językowych

informatorów biorących udział w badaniu Je. Ziemska stwierdziła, że nawet w najmłodszych pokoleniach emigrantów ruszczyzna pełni ważne funkcje w ich idiolektach, niezależnie od poziomu ich kompetencji językowej i typu dwujęzyczności (ibidem: 26–29).

W 2001 r. ukazało się opracowanie *Язык русского зарубежья. Общие процессы и речевые портреты* (*Język rosyjski za granicą. Ogólne procesy i portrety językowe*) pod red. Jeleny A. Ziemskiej (przy współudziale Mariny Ja. Głowińskiej i Mariny A. Bobrik), które zasługuje na uwagę ze względu na zakres i wszechstronność badań oraz przyjętą perspektywę opisu. Je. Ziemska wyróżniała cztery fale dwudziestowiecznej emigracji ludności rosyjskojęzycznej (Rosjan i innych użytkowników języka rosyjskiego zamieszkujących Rosję i kraje jej kręgu kulturowego: republiki radzieckie i państwa powstałe po upadku ZSRR) do Stanów Zjednoczonych, Włoch, Niemiec, Francji i Finlandii (Ziemskaja 2001c: 35–49). W wymienionych państwach zachodnich mieszkali informatorzy objęci badaniem. Oprócz charakterystyki zagranicznej ruszczyzny – jej fonetyki, morfologii, składni, leksyki, słowotwórstwa – w skali makro Je. Ziemska przeprowadziła szczegółową analizę poszczególnych poziomów systemu językowego w skali mikro na przykładzie wybranych idiolektów (ibidem: 71–139). Autorka podkreślała znaczenie indywidualnych cech jednostki i jej biografii dla całokształtu zachowań językowych, a przede wszystkim dla zachowania języka ojczystego w obcym otoczeniu (ibidem: 140–144). Analiza idiolektów oprócz opisu zjawisk fonetycznych lub składniowych w mowie danej osoby zawierała informacje o charakterze socjolingwistycznym i indywidualną społeczną charakterystykę (Bobrik 2001: 278–338).

Spośród nielicznych opracowań poświęconych społecznym aspektom kontaktu językowego zamieszczanych na łamach rosyjskich czasopism socjologicznych na uwagę zasługuje tekst Niny R. Dobruszyny na temat wielojęzyczności w Dagestanie. Charakteryzując zakres użycia języka lakijskiego, awarskiego, arczyńskiego i rosyjskiego, autorka starała się wyjaśnić czynniki decydujące o wyborze każdego z tych kodów. Analizy zostały przeprowadzone na podstawie wyników badań terenowych i informacji zebranych od grupy kilkudziesięciu infor-

matorów. N. Dobruszyna przedstawiła ich sytuację językową i scharakteryzowała idiolekty (Dobruszyna 2007: 106–108). Badane osoby dostarczyły wielu interesujących informacji na temat stanu wielojęzyczności w Dagestanie. Okazuje się na przykład, że młodzi użytkownicy języka arczyńskiego, rozpoczynając naukę szkolną, nie mają świadomości istnienia innych języków oprócz ich rodzimego (ibidem: 109). Na poziomie szkolnictwa podstawowego Arczynowie przystępują jednocześnie do nauki dwóch języków: awarskiego jako ojczystego i rosyjskiego jako obcego, którego znajomość mogą pogłębiać na dalszych etapach edukacji w Machaczkale (ibidem). Autorka szczegółowo omówiła problem postaw Arczynów wobec języka arczyńskiego, przytaczając liczne przykłady z wypowiedzi informatorów (ibidem: 119–122). Choć w dyglosyjnym, a raczej poliglosyjnym układzie dagestańskiej wielojęzyczności język arczyński jest ograniczony funkcjonalnie, stanowi on rzadki przykład mikrojęzyka, w odniesieniu do którego nie zaobserwowano objawów zaniku. Jest on postrzegany jako nośnik lokalnych tradycji, co znacznie wzmacnia poczucie lojalności językowej (ibidem: 123–125). Analiza N. Dobruszyny została przeprowadzona wyłącznie z perspektywy socjologicznej. Z pewnością uzupełnienie opisu sytuacji językowej informacjami na temat zakresu interferencji w języku arczyńskim uwiarygodniłoby wnioski na temat jego niezagrożonej pozycji i pozwoliłoby zweryfikować, czy nie rozpoczął się już proces zmiany językowej na poziomie strukturalnym.

Podobne, socjologiczne ujęcie problemu kontaktów językowych zaprezentowali Władimir I. Zatiejew i Nadieżda S. Babuszkina w tekście na temat buriacko-rosyjskiego bilingwizmu w Buriacji. Autorzy zajęli się przede wszystkim analizą sfer funkcjonowania obydwu języków, a w rozważaniach uwzględnili szereg czynników społecznych wpływających na kształt dystrybucji obydwu kodów. Na uwagę zasługuje wykorzystanie narzędzi statystycznych do opisu dyglosji. W odrębnych tabelach zostały przedstawione m.in. procentowe dane użycia języka buriackiego i rosyjskiego w kilkunastu sferach aktywności życiowej w zależności od miejsca zamieszkania (wieś/miasto), język nauczania na różnych poziomach edukacji w środowisku miejskim i wiejskim, opinie użytkowników języka buriackiego na temat sposo-

bów zwiększenia kompetencji w jego zakresie (Zatiejew, Babuszkina 2000: 59, 61). Oprócz miejsca zamieszkania ważnymi czynnikami różnicującymi kształt bilingwizmu okazały się: struktura etniczna grupy, wiek badanych, poziom ich wykształcenia i przynależność do grup społeczno-zawodowych (ibidem: 60–63).

Z kolei artykuł Kariny R. Minasowej stanowi przykład teoretycznego opisu bilingwizmu. Powołując się na prace U. Weinreicha i W. Rozencwejga, autorka przedstawiła opisową typologię dwujęzyczności w zależności od sposobu akwizycji obydwu języków, a następnie przeszła do wyjaśnienia pojęć związanych z bilingwizmem, np. immersji i submersji, języka prymarnego i dominującego (Minasowa 2002: 2–7).

W opisanych tekstach socjologicznych pominięte zostały kwestie językowe. Autorzy, nawet jeśli korzystali z prac językoznawców, nie czerpali z nich informacji na temat interferencji lub innych zjawisk zachodzących w systemie kontaktujących się języków (por. ibidem). Należy je jednak odnotować jako przykłady socjologicznych badań dwujęzyczności.

Przedstawiony przegląd radzieckich i rosyjskich publikacji na temat bilingwizmu nie wyczerpuje ich różnorodności, ale pozwala na zobrazowanie specyfiki tematycznej badań prowadzonych na tym obszarze. Jednak nawet na podstawie wybranych tekstów możemy zauważyć pewne różnice w sposobie wykorzystywania socjologii w opisie problemów dwujęzyczności i kontaktów językowych w stosunku do twórczości zachodnich lingwistów i socjolingwistów.

3.2.4. Socjologia w polskich badaniach bilingwizmu

W porównaniu ze Stanami Zjednoczonymi, Rosją i strefą postradziecką, a także z większością państw europejskich współczesna Polska jest mało zróżnicowana pod względem narodowościowym, wyznaniowym i językowym. Taka sytuacja społeczna powoduje, że główne kierunki polskich badań bilingwizmu będą się różniły od opisanych w poprzednich podrozdziałach. Jest najzupełniej naturalne, że zainteresowania uczonych są związane ze specyfiką kulturową ich kraju i grupy etnicznej. Na przykład w Stanach Zjednoczonych opisem bilingwizmu

w społecznościach mniejszościowych zajmowali się przede wszystkim członkowie tych wspólnot lub ich potomkowie, jak choćby E. Haugen zajmujący się dwujęzycznością norwesko-angielską (por. Haugen 1969). Na tej samej zasadzie w Związku Radzieckim autorami analiz sytuacji kontaktu ruszczyzny z językami poszczególnych republik byli nie tylko Rosjanie, ale również przedstawiciele innych narodowości, np. opisem dwujęzyczności rosyjsko-turkmeńskiej często zajmowali się turkmeńscy badacze T. Taczmuradow i B. Czaryjarow (zob. 1972). Również polscy językoznawcy w swoich badaniach najczęściej odnosili się do zjawisk związanych z dwujęzycznością na terytorium Polski lub bilingwizmu Polaków mieszkających za granicą. Oprócz tego w powstających w naszym kraju opracowaniach z zakresu kontaktów językowych poruszana była kwestia zapożyczeń w polszczyźnie oraz różnych aspektów glottodydaktyki. Wymienione tematy w praktyce wyczerpują różnorodność problemów omawianych zarówno w monografiach indywidualnych i zbiorowych, jak i na łamach czasopism.

Wśród tekstów, których autorzy uwzględniali socjologiczne aspekty bilingwizmu, szczególną pozycję zajmuje opublikowane w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" klasyczne opracowanie L. Zawadowskiego, kilkakrotnie cytowane w teoretycznych rozdziałach niniejszej monografii. Zasadniczą część artykułu stanowią rozważania na temat prymarności i sekundarności języków w sytuacji kontaktu. O określeniu danego kodu przy użyciu któregoś z tych terminów decydują kryteria pozajęzykowe. L. Zawadowski przeprowadził szczegółową analizę typów bilingwalnych wspólnot w zależności od rozpowszechnienia w nich języka sekundarnego i zakresu użycia języka prymarnego (Zawadowski 1961: 16–20). Z kwestią prymarności–sekundarności związane jest pojęcie języka ojczystego. Relacje między językami zostały opisane na przykładzie dwujęzycznych społeczności z różnych regionów świata. Autor brał pod uwagę m.in. proporcje liczebności użytkowników każdego z kodów i postawy wobec nich (ibidem: 21–26). Spod pióra L. Zawadowskiego wyszedł również inny ważny tekst na temat dwujęzyczności – kilkunastostronicowy artykuł polemiczny poświęcony *Languages in contact* U. Weinreicha. Na uznanie zasługuje nie tylko drobiazgowość, z jaką polski badacz

analizował teorię badań bilingwizmu, ale również krótki czas reakcji na najnowsze trendy w zachodniej lingwistyce[118]. L. Zawadowski omówił różne kwestie poruszane w pracy U. Weinreicha, nie pomijając socjologicznych aspektów kontaktów językowych, m.in. charakterystyk społeczności językowej lub problemów analizy idiolektalnej (Zawadowski 1958: 178–180). Zarówno wspomniana polemika, jak i artykuł na temat prymarności–sekundarności języków w kontakcie zostały napisane w języku angielskim, co może oznaczać, że autor był świadom uniwersalnego wymiaru swoich prac.

Ogólne problemy badań dwujęzyczności poruszane były również w nowszych rozprawach. Na uwagę zasługuje zwłaszcza kompleksowe opracowanie Jolanty Rokoszowej *Kontakty językowe we współczesnej Polsce*[119]. W artykule opisane zostały demograficzne, geograficzne i społeczno-historyczne uwarunkowania sytuacji językowej żyjących na terenie Polski mniejszości etniczno-językowych. Kolejne podpunkty były poświęcone poszczególnym grupom i kontaktom językowym, które doprowadziły do ukształtowania się ich bilingwizmu (Rokoszowa 2003). Autorka nie zajmowała się zjawiskami na poziomie języka, więc jej rozważania wpisują się w nurt socjologii języka, a nie lingwistyki kontaktu. Z kolei Bogusław Dunaj dokonał próby zastosowania aparatu terminologicznego U. Weinreicha do opisu kontaktu polskiego języka literackiego z jego dialektami i zachodzącej pomiędzy nimi interferencji. Autora interesowały przede wszystkim zjawiska fonologiczne, ale zauważył, że są one w dużej mierze uwarunkowane przez funkcjonalną dyferencjację języków oraz ich nierówny prestiż (Dunaj 1980: 100).

---

[118] Tekst *Recent synthesis of language contact* (*Najnowsza synteza badań kontaktu językowego*) ukazał się w numerze „Biuletynu PTJ" z 1958 r., a więc praktycznie w tym samym czasie, kiedy praca U. Weinreicha była omawiana jako nowość na Zachodzie. Ponadto w swoim artykule L. Zawadowski odwoływał się do innych najnowszych tekstów na temat bilingwizmu, m.in. opublikowanych w 1958 r. referatów E. Haugena i U. Weinreicha na VIII Międzynarodowym Kongresie Lingwistycznym (Oslo 1957); (Zawadowski 1958: 175).

[119] Wersja angielska tego artykułu ukazała się w zbiorze *Contact Linguistics* (Berlin–New York 1997).

W 2010 r. w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" ukazał się artykuł Władysława Miodunki *Dwujęzyczność, walencja kulturowa i tożsamość (e)migracji polskiej w świecie*, ważny przegląd opracowań na temat sytuacji językowej i poczucia tożsamości oraz przynależności kulturowej tych społeczności. Na przykładzie prac poświęconych Polonii w Brazylii, Austrii, Australii, Francji i Szwecji W. Miodunka starał się znaleźć uniwersalne czynniki kształtujące sytuację językową Polaków za granicą (Miodunka 2010: 54). W tekście oprócz rozważań teoretycznych, m.in. na temat definicji zjawisk towarzyszących kontaktowi językowemu, znajdziemy analizę walencji kulturowej i jej relacji z bilingwizmem. Pojęcie walencji kulturowej, czyli poczucia związku z własną kulturą etniczną lub narodową, i sposób jej opisu W. Miodunka zaczerpnął z socjologicznych badań Antoniny Kłoskowskiej (ibidem: 60–61). W artykule poruszane były także kwestie pamięci kulturowej i strategii adaptacyjnych migrantów oraz ich wpływ na zachowania językowe badanych wspólnot (ibidem: 62, 66). Omawiane przez W. Miodunkę prace zostały uporządkowane zgodnie z ich tematyką i chronologią publikacji. Dość wyraźnie zarysował się podział opracowań o polszczyźnie w świecie na poświęcone językowi dzieci i młodzieży oraz dorosłych (ibidem: 56). Omawiany przegląd jest dowodem zwiększonego zainteresowania bilingwizmem wśród polskich językoznawców i przedstawicieli innych dyscyplin w ostatnich latach. W kontekście rozważań na temat roli socjologii w badaniach kontaktów językowych istotne jest, że autorzy opracowań na temat sytuacji językowej polskich emigrantów zwracali uwagę na jej społeczno-kulturowe uwarunkowania, przede wszystkim na współzależność wyboru języka i poczucia tożsamości narodowej.

Innym opracowaniem, w którym również zostały poruszone uniwersalne problemy dwujęzyczności, jest monografia *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań dwujęzyczności* Ewy Lipińskiej (2003). Autorkę interesowały przede wszystkim psychologiczne i społeczne uwarunkowania akwizycji języka. W pracy zawarła przegląd literatury teoretycznej z zakresu psycho- i socjolingwistyki, a także odniosła się do podstawowych terminów związanych z dwujęzycznością. Szczególnie istotne wydaje się uściślenie znaczenia często używanych w li-

teraturze przedmiotu pojęć języka ojczystego i obcego (Lipińska 2003: 41). Wśród najważniejszych czynników wpływających na osiąganie dwujęzyczności E. Lipińska wymieniła motywację, wiek, środowisko i płeć (ibidem: 29). Autorka zwróciła uwagę zarówno na uwarunkowania społeczne, jak i na predyspozycje indywidualne jednostek przyswajających więcej niż jeden język, np. odwołując się do pojęcia ogólnej sprawności językowej (CUP) Jamesa Cumminsa (ibidem: 116–117). Co ważne, E. Lipińska dostrzegła szereg odcieni bilingwizmu – od pełnej sprawności w zakresie obydwu kodów (porównywalnej z rodzimymi jednojęzycznymi użytkownikami) przez semilingwizm (półjęzyczność)[120] do jednojęzyczności (ibidem: 123–127).

Duże znaczenie monografii *Język ojczysty, język obcy, język drugi* w polskiej lingwistyce kontaktu wynika przede wszystkim z wszechstronności tej pracy. Wobec niewielkiej liczby ogólnych teoretycznych opracowań w języku polskim na temat kontaktów językowych przedstawiony przez E. Lipińską aparat terminologiczno-metodologiczny może stanowić punkt wyjścia dla innych badaczy zajmujących się problematyką dwujęzyczności. Przykładem oddziaływania omawianej pracy jest m.in. opublikowany w „Socjolingwistyce" artykuł Jolanty Tambor na temat osiągania dwujęzycznej kompetencji. Podstawowe pojęcia związane z bilingwizmem J. Tambor zaczerpnęła właśnie z opracowania E. Lipińskiej. Na ich podstawie dokonała omówienia znaczenia motywacji w akwizycji języka obcego i niektórych zagadnień procesu glottodydaktyki (por. Tambor 2007).

Szereg opracowań poświęcono losom języka polskiego za granicą. Popularnym tematem badawczym są niezmiennie studia nad językiem Polaków na Wschodzie[121]. Po roku 1945 znaczna część polskich obywateli pozostała w swoich miejscowościach, które w wyniku układów w Jałcie i Poczdamie znalazły się poza granicami Polski. Ich liczbę powiększa ludność pochodzenia polskiego zamieszkująca tereny daw-

---

[120] Stan przejściowy, występujący w fazie odrzucenia języka pierwszego na rzecz poznanego w późniejszym okresie życia.

[121] Choć bilingwizm był podstawowym tematem tylko części z tych studiów, również w pracach zorientowanych na opis polszczyzny pojawiały się odniesienia do dwujęzycznej sytuacji społecznej, w której ona funkcjonowała.

nej Rzeczypospolitej, czyli będąca poza granicami państwa polskiego jeszcze przed wybuchem II wojny światowej. Oprócz tego polscy badacze zajmują się sytuacją językową Polonii w innych regionach świata. Przedstawiając zarys badań polszczyzny za granicą, Stanisław Dubisz w tekście wprowadzającym do monografii zbiorowej *Język polski poza granicami kraju* przywołał kilkadziesiąt tytułów, które bynajmniej nie wyczerpują literatury przedmiotu (Dubisz 1997a: 13–18). We wszystkich tych pozycjach polszczyzna znajdowała się w sytuacji kontaktu z innymi kodami, jednak z punktu widzenia naszych rozważań na temat wykorzystania socjologii w badaniach bilingwizmu istotne będą tylko niektóre z nich. Należy bowiem pamiętać, że nie wszyscy autorzy zajmowali się funkcjonowaniem języka polskiego w związku z dwujęzycznością i nie wszyscy w równym stopniu uwzględniali wpływ czynników pozastrukturalnych na zjawiska językowe. Pod tym względem tom pod redakcją S. Dubisza *Język polski poza granicami kraju* przedstawia się szczególnie interesująco. W pracy została podjęta próba usystematyzowania sytuacji językowych, w których znajduje się polszczyzna w różnych regionach świata, a o jego wartości stanowi zakres terytorialny opublikowanych opracowań (Polacy na Wschodzie, w Europie Środkowej i Zachodniej, w obu Amerykach, Australii i Afryce), a także zamieszczone w ostatniej części zbioru rozważania na temat uniwersalnych kryteriów opisu języka polskiego za granicą. Ze względu na indywidualny charakter każdego z omawianych skupisk polonijnych we wszystkich artykułach zostały zawarte elementy opisu ekolingwistycznego, a wielu autorów, opisując zjawiska systemowe i obce wpływy w języku polskim używanym w różnych państwach, uwzględniało ich społeczno-kulturowe uwarunkowania. Na przykład Robert Mrózek, charakteryzując stan polszczyzny w Czechach i na Słowacji, brał pod uwagę sfery funkcjonowania języka polskiego i czeskiego oraz słowackiego, społeczną i demograficzną sytuację tamtejszych polskich wspólnot oraz zmiany sytuacji językowej w perspektywie czasowej (Mrózek 1997a; 1997b). Autor uwzględnił w analizie także specyfikę relacji między gwarami i wariantami literackimi języków znajdujących się w kontakcie, co w znacznym stopniu determinuje ostateczny kształt interferencji w kontaktujących się

systemach (idem 1997a: 130, 134; 1997b: 140). Z kolei tekst Doroty Adamiec na temat Polonii kanadyjskiej zawierał przede wszystkim informacje o charakterze ekolingwistycznym. Zwróciła ona uwagę m.in. na pochodzenie Polaków osiedlających się w Kanadzie i społeczną charakterystykę poszczególnych fal migracji (Adamiec 1997: 263–264). Również Zygmunt Gałecki swoje rozważania o sytuacji języka polskiego na Ukrainie rozpoczął od powiązania czynników społeczno-demograficznych ze zjawiskami językowymi. Wyróżnił on trzy grupy użytkowników polszczyzny – rodzimych użytkowników, których mowa stanowiła kontynuację dawnego języka polskiego funkcjonującego na tamtym obszarze; świadomych swojego pochodzenia młodych ludzi, którzy polski przyswajają jako język obcy, oraz Ukraińców czynnie posługujących się polszczyzną (Gałecki 1997: 92). Z. Gałecki wskazywał, w jaki sposób sytuacja polityczna i prawna wpływała na pozycję polszczyzny w układzie kilku kodów językowych funkcjonujących na Ukrainie. Analiza przedstawiona w tekście Wacława P. Turka na temat języka polskiego w krajach arabskich różni się zarówno od sytuacji językowej polskich migrantów, jak i Polaków za wschodnią granicą. W. Turek pisał bowiem o polszczyźnie kontraktowej – języku używanym przez Polaków pracujących w Libii, Iraku, Syrii i Egipcie (Turek 1997: 314–316). Użytkowy charakter tego kodu miał znaczenie zarówno dla jego pozycji w warunkach wielojęzyczności (najczęściej polsko-angielsko-arabskiej), jak i dla interferencji, pojawiającej się na różnych jego poziomach (ibidem: 317–322).

Socjologiczne i inne pozastrukturalne uwarunkowania funkcjonowania polszczyzny za granicą w sposób systematyczny zostały przedstawione w ostatniej części tomu *Język polski poza granicami kraju*. S. Dubisz, przedstawiając kontrastową metodę opisu polonocentrycznych wspólnot komunikacyjnych, szczegółowo omówił pojęcia kontaktu językowego, interferencji i bilingwizmu, a także zwrócił uwagę na pozajęzykowe czynniki warunkujące te zjawiska (Dubisz 1997b: 327–329). Autor wyróżnił sześć typów interferencji, która w omawianych w zbiorze społecznościach zachodziła pomiędzy a) dwoma językami, b) językiem a dialektem lub socjolektem, c) dialektami i socjolektami należącymi do różnych systemów, d) językiem i idiolektem,

e) dialektem lub socjolektem a idiolektem, f) idiolektem a idiolektem (ibidem: 330). Zastosowana przez S. Dubisza typologia pozwala na uchwycenie różnic pomiędzy indywidualnym a zbiorowym charakterem kontaktów językowych i bilingwizmu, jak również różnic hierarchicznych i prestiżowych pomiędzy opisywanymi kodami. W kontekście rozważań na temat wykorzystania nauk socjologicznych w badaniach dwujęzyczności szczególnie istotny jest podrozdział poświęcony relacjom kontaktu językowego i kontaktu kulturowego. S. Dubisz zauważył, że funkcjonowanie polszczyzny w obcym otoczeniu jest uzależnione od szeregu czynników o charakterze społeczno-kulturowym, m.in. statusu imigracyjnego w kraju osiedlenia, charakteru emigracji (dobrowolna–przymusowa, polityczna–ekonomiczna, indywidualna–grupowa, stała–okresowa, kontynentalna–zamorska), nastawienia wobec kultury kraju osiedlenia, bariery językowej w nowym otoczeniu, statusu społecznego i prawnego (ibidem: 338–346). Istotne znaczenie dla sytuacji językowej i kulturowej wspólnot polonocentrycznych mają również ich cechy wewnętrzne: stopień zwartości grupy i zróżnicowanie pokoleniowe (ibidem: 347–348). Choć S. Dubisz omówił opisane czynniki społeczno-kulturowe przede wszystkim w kontekście funkcjonowania polskiej antroponimii na obczyźnie, jego spostrzeżenia mają zastosowanie także w wypadku innych aspektów dwujęzyczności i dwukulturowości, o czym świadczą choćby teksty zamieszczone w omawianym tomie.

Spośród prac poświęconych funkcjonowaniu polszczyzny na Zachodzie na uwagę zasługuje opublikowany w „Studiach z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" artykuł Hanny Popowskiej-Taborskiej. Tekst ten jest przykładem bezpośredniego wykorzystania wiedzy z zakresu nauk socjologicznych do uzasadniania zjawisk zachodzących na płaszczyźnie językowej. H. Popowska-Taborska przedstawiła sytuację językową mieszkających w Kanadzie Kaszubów na przykładzie jednego idiolektu. Analiza idiolektalna uwzględnia nie tylko cechy językowe i wpływy obce w gwarze informatora, ale również informacje biograficzne w wymiarze indywidualnym i grupowym (Popowska-Taborska 1987: 91–93). Poszczególne zjawiska fonetyczne i morfologiczne w kaszubszczyźnie informatora były konfrontowane z cechami gwaro-

wymi w regionie, z którego pochodził. Oprócz interferencji zaistniałej pod wpływem języka angielskiego H. Popowska-Taborska zauważyła w badanym idiolekcie także wpływy literackiej odmiany języka polskiego. W ich stwierdzeniu pomocne były informacje biograficzne – informator miał kontakt z mówiącymi po polsku księdzem i organistą (ibidem: 97).

Ze względu na przyjęte rozwiązania metodologiczne i wielowymiarową perspektywę opisu ważną pozycją jest również monografia *Język w zagrożeniu. Przyswajanie języka polskiego w warunkach polsko-szwedzkiego bilingwizmu* autorstwa Romana Laskowskiego. Teoretyczną podstawę badań oprócz klasyków – U. Weinreicha, Ch. Fergusona, J. Fishmana – stanowiły opracowania L. Djurovicia i S. Mønneslanda powstałe w ramach projektu JUBA[122]. Choć analizy zostały oparte na materiale konkretnej sytuacji językowej, autor zaznaczył, że był to jedynie punkt wyjścia do ogólnych rozważań na temat oddziaływania czynników pozastrukturalnych w procesie akwizycji języka przez dzieci w warunkach bilingwizmu (Laskowski 2009: 11–13). W pierwszej części pracy została zawarta szczegółowa charakterystyka badanej społeczności językowej, daleko wykraczająca poza standardowy opis ekolingwistyczny. R. Laskowski uwzględnił sytuację rodzinną polskich dzieci w Szwecji, oddziaływanie środowiska rodzinnego oraz pozarodzinnego na ich zachowania językowe, zwracając uwagę także na kręgi koleżeńskie jako zbiorowości istotne w kształtowaniu kompetencji językowej i postaw wobec języka (ibidem: 17–58). W celu wyjaśnienia sytuacji językowej autor badał poczucie tożsamości informatorów, m.in. na podstawie ich deklaracji, a także wpływ tej zmiennej na wybór języka (język podstawowy). Zarówno deklarowana tożsamość, jak i preferowany przez dziecko kod były konfrontowane z wiekiem badanych (ibidem: 58–76). Tak wszechstronna analiza uwarunkowań społecznych pozwoliła R. Laskowskiemu na stwierdzenie wpływu odczuwanej w rodzinie dziecka przynależności narodowościowej na jego kompetencję językową (ibidem: 78–79). W kontekście rozważań nie tylko na temat samego funkcjonowania dwujęzyczności, ale również

[122] Opisane w podrozdziale 3.3.

jej znaczenia dla innych aspektów życia danej jednostki, np. jej rozwoju intelektualnego, autor był zwolennikiem uwzględniania czynników społecznych (ibidem: 81).

Autorem innego ciekawego opracowania uwzględniającego socjologiczne uwarunkowania dwujęzyczności jest W. Miodunka. W jego pracy na temat bilingwizmu polsko-portugalskiego w Brazylii poruszona została kwestia wpływu pochodzenia etnicznego rodziców na kształt dwujęzyczności w najmłodszym pokoleniu (Miodunka 2003: 93–94). Autor podkreślał również pozytywny wpływ tradycyjnego wiejskiego środowiska na zachowanie języka mniejszości i odwrotne działanie otoczenia miejskiego, zdominowanego przez grupę większościową (ibidem: 113). W. Miodunka w charakterystyce sytuacji polszczyzny w Brazylii brał pod uwagę czynniki subiektywne, m.in. samookreślenie znajomości języka ojczystego przez przedstawicieli badanej społeczności (ibidem: 127). Zwracał on również uwagę na wybór języka w kontaktach z osobami z najbliższego otoczenia – jego badania wykazały, że chętnie analizowana przez badaczy „sfera rodzinna" często jest niejednorodna, np. podstawowym kodem rozmów ze starszym rodzeństwem może być język polski, podczas gdy z młodszym – portugalski (por. ibidem: 140–144).

Należy podkreślić, że przedmiotem badań W. Miodunki, prowadzonych w nurcie, który sam badacz określił jako „lingwistykę humanistyczną", nie były zjawiska strukturalne w brazylijskiej polszczyźnie, ale jej sytuacja socjolingwistyczna. Podobne ujęcie zaprezentował Robert Dębski, który zajął się bilingwizmem angielsko-polskim w Australii. W jego pracy wiele miejsca zajmuje charakterystyka społeczna polskiej diaspory oraz jej australijskiego otoczenia, która stanowi tło dla analizy głównego problemu – funkcjonowania języka mniejszości w warunkach globalizacji (Dębski 2009: 89–213).

Nurt „lingwistyki humanistycznej" reprezentuje również monografia *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii* Jadwigi Cieszyńskiej (2006). Praca dzieli się na dwie zasadnicze części – metodologiczną i praktyczną. W rozdziałach teoretycznych autorka omówiła najważniejsze pojęcia i teorie związane z bilingwizmem, tożsamością kultu-

rową, a także problemami wychowania oraz kształtowania tożsamości dzieci polskich na emigracji (Cieszyńska 2006: 25–117, 157–172). Stanowiły one teoretyczną podstawę dla pozostałych fragmentów o naturze *case study*. Autorka pokrótce scharakteryzowała społeczne warunki Austrii jako celu emigracji (ibidem: 11–24). Szczególnie cenny pod względem poznawczym jest rozdział materiałowy, w którym obszernie opisana metodologia została wykorzystana do analizy dwujęzyczności austriackiej Polonii i tożsamości jej wybranych przedstawicieli. J. Cieszyńska zastosowała jakościowe metody badań, opierając się przede wszystkim na analizie treści wypowiedzi swoich informatorów. Jako narzędzia badawcze posłużyły ankiety oraz test językowy, a konstruując je, autorka korzystała z teorii znanych w metodologii nauk społecznych (ibidem: 120–126). Analiza zgromadzonego materiału językowego i socjologicznego stanowi rzadki, zwłaszcza w polskich badaniach kontaktów językowych, przykład ujęcia interdyscyplinarnego.

Polszczyzną na Zachodzie – językiem polskich emigrantów w Holandii zajmowała się także m.in. Lisetta Stembor. Jednak w jej badaniach akcenty zostały rozłożone w inny sposób. W opublikowanym w „Poradniku Językowym" artykule socjolingwistyczna charakterystyka wspólnoty językowej stanowiła jedynie wstęp do rozważań na temat zjawisk strukturalnych w warunkach dwujęzyczności (Stembor 1969: 189). Nacisk na opis fonetyki, morfologii, składni i leksyki systemu funkcjonującego w warunkach kontaktu językowego położyła również Anna Masiewicz w monografii poświęconej polszczyźnie Polonii francuskiej. Jej praca miała przede wszystkim charakter językoznawczy, a analiza czynników pozastrukturalnych ograniczyła się do skrótowej charakterystyki informatorów (Masiewicz 1988: 15–17, 63–65, 95–96, 120–122). O tym, że A. Masiewicz zdawała sobie sprawę z istotności społecznych uwarunkowań bilingwizmu, świadczy przede wszystkim struktura monografii – materiał językowy został podzielony i omówiony odrębnie dla czterech pokoleń badanej wspólnoty. Przedstawiciele poszczególnych grup wiekowych wychowywali się i nabywali dwujęzyczną kompetencję w innych warunkach, co znalazło odzwierciedlenie w cechach strukturalnych ich polszczyzny oraz w funkcjach języka polskiego i francuskiego (ibidem: 142–149).

W Związku Radzieckim polskie skupiska językowe zostały kompleksowo opisane w wydawanej od 1982 serii *Studia nad polszczyzną kresową* pod redakcją Wiaczesława Werenicza i Janusza Riegera. W kolejnych tomach ukazywały się zarówno teksty autorów polskich, jak i zagranicznych[123] (z ZSRR, a po jego rozpadzie – z krajów postradzieckich) na temat funkcjonowania języka polskiego za wschodnią granicą. Punktem wyjścia do większości analiz były zjawiska językowe i charakterystyka poszczególnych aspektów badawczych polszczyzny – jej fonetyka, morfologia, składnia i leksyka, ale wielu autorów brało pod uwagę pozastrukturalne uwarunkowania procesów zachodzących w ramach systemu języka. Na ogół opis czynników społeczno-kulturowych kształtujących bilingwizm sprowadzał się do zarysu sytuacji językowej uwzględniającego najważniejsze elementy charakterystyki ekolingwistycznej, jak np. w tekście Nijoli Kolis na temat polszczyzny Litwinów mieszkających w Puńsku i jego okolicach (Kolis 1991: 107–108). O wiele bardziej szczegółowo o pozastrukturalnych uwarunkowaniach dwujęzyczności pisała Halina Turska, zajmująca się językiem polskim na Wileńszczyźnie. Zdaniem autorki na powstanie i rozwój polskich obszarów językowych miało wpływ wiele czynników, jak choćby oddziaływanie kulturalne ośrodków miejskich (Turska 1982: 24). H. Turska, opisując funkcjonowanie polszczyzny na Litwie, zwróciła uwagę na panujący tam bilingwizm i poruszyła kwestię użycia poszczególnych języków w różnych sferach tematycznych (ibidem: 32–33, 38–39). Istotnym czynnikiem wpływającym na upowszechnienie się języka polskiego była polonizacja mieszkających na Litwie włościan (ibidem: 37–38). Choć podstawowym przedmiotem badań H. Turskiej był język polski i zachodzące w nim zjawiska, podczas ich analizy brała ona pod uwagę wpływ czynników socjologicz-

[123] Podobnie wygląda sytuacja badań języków łużyckich. W wydawanych w Polsce zbiorach obok artykułów polskich językoznawców zamieszczane są teksty autorów zza granicy – niemieckich i łużyckich. Na przykład w tomie *Z historii języków łużyckich* pod red. Helmuta Faßke i Elżbiety Wrocławskiej wśród opracowań na temat kontaktów językowych na Łużycach znajdujemy opracowanie Rolanda Marti poświęcone wpływowi czynników pozajęzykowych na wyznaczanie granic łużyckiego obszaru językowego (Marti 1996).

nych, historycznych, kulturowych, geograficznych, ekonomicznych i politycznych, a także wyznaniowych (m.in. ibidem: 57–60). Z kolei spośród autorów zagranicznych, którzy zajmowali się polszczyzną na Wschodzie, kwestie pozajęzykowe w swoich badaniach uwzględniała m.in. Natalia Ananiewa. Na przykład wyjaśniając kwestie interferencji fonetycznej u użytkowników jednej z polskich gwar na Litwie, przedstawiła ona szczegółową typologię wielojęzyczności występującej u informatorów. Podstawowym kryterium oprócz genetycznej bliskości języków znajdujących się w kontakcie (dwujęzyczność polsko-rosyjska, polsko-białoruska i polsko-litewska oraz trójjęzyczność polsko-litewsko-rosyjska) był stopień opanowania każdego z tych kodów (Ananiewa 1983: 65–67). Ta sama autorka zajmowała się funkcjonowaniem polskich gwar na Syberii, m.in. w Wierszynie, wsi założonej przez dobrowolnych osadników z Małopolski na początku XX w. Opis kwestii językowych uzupełniła ona wprowadzeniem uwzględniającym społeczno-kulturowe uwarunkowania wierszyńskiej gwary[124].

Wspomniany w poprzednim akapicie W. Werenicz był autorem niezwykle interesującego w kontekście naszych rozważań artykułu na temat wpływu środowiska na zmiany w zakresie leksyki gwarowej w warunkach kontaktu językowego. W. Werenicz przeprowadził badania terenowe w dwóch wsiach na Polesiu i Dolnym Śląsku. Dobór tych miejscowości był podyktowany kryteriami demograficzno-historycznymi – mieszkańcy obydwu wsi wywodzili się z południowego Mazowsza, skąd na początku XIX w. przesiedlili się na Polesie, a w 1945 r. w ramach repatriacji część z nich trafiła na Dolny Śląsk (Werenicz 1965: 141). W ten sposób obydwie części wspólnoty znajdowały się w sytuacji kontaktu językowego, ale w różnym otoczeniu (gwar wschodniosłowiańskich lub polskich). Autor zebrał materiał leksykalny, używając obszernego kwestionariusza. Na uznanie zasługuje fakt szczegółowego opisu warunków społecznych i okoliczności, w jakich były prowadzone badania, co w znacznym stopniu ułatwia interpretację omawianego materiału (por. ibidem: 142). Analizując

[124] Społeczno-historyczną charakterystykę Wierszyny przedstawiła także Wanda Decyk w artykule na temat tamtejszej polszczyzny (Decyk 1995: 20–22).

zgodność nazw z ich desygnatami, W. Werenicz posłużył się metodami statystycznymi (ibidem: 143–148). Zaobserwowane przez niego zmiany w leksyce gwar badanych miejscowości były wyjaśniane przy uwzględnieniu czynników pozastrukturalnych, co doprowadziło autora do szeregu wniosków na temat powiązania procesów adaptacji językowej z ekonomiczną, kulturową i społeczną. Jego zdaniem na intensywność zmian w gwarze decydujący wpływ ma środowisko językowe oraz warunki społeczno-ekonomiczne i polityczne, w jakich funkcjonuje grupa, a także postawy użytkowników języka wobec niego. W. Werenicz twierdził również, że zmiany społeczne znajdują odzwierciedlenie przede wszystkim w leksyce – przez zapożyczenia nowych nazw dla nowych desygnatów, adaptację starych nazw oraz zastosowanie nowych nazw dla starych desygnatów (ibidem: 149).

Jerzy Kuźniar również zajmował się kontaktem dialektów kresowych z językiem ogólnopolskim. Opisał sytuację wspólnoty posługującej się gwarą wileńską w okolicach Słupska. U podstaw jego rozważań leżała teza o zależności kompetencji językowej od przynależności do określonej grupy pokoleniowej. W sytuacji kontaktu gwary kresowej z językiem ogólnopolskim dochodzi do zmian w zakresie pierwszego z wymienionych kodów. Porównując materiał językowy pochodzący od przedstawicieli kolejnych pokoleń, J. Kuźniar skonstatował postępujący proces adaptacji językowej badanej społeczności (Kuźniar 1984).

Problematyka zapożyczeń stanowi bardzo popularny temat w polskiej lingwistyce kontaktu. Część opracowań dotyczy jedynie strony językowej tego zjawiska i odnosi się nie tyle do dwujęzyczności, ile do kontaktu językowego. Tego typu publikacje ukazywały się m.in. w „Poradniku Językowym" i dotyczyły zapożyczeń z różnych języków we współczesnej polszczyźnie (m.in. Ropa 1974; Borejszo 1977; Mańczak-Wohlfeld 1988). Jednak wielu autorów podobnie jak W. Werenicz zwracało uwagę na pozastrukturalne uwarunkowania zapożyczeń. Na przykład Barbara Bartnicka w analizie wspomnień wojennych polskich dzieci zesłanych na Syberię wskazywała na związek adaptowanej leksyki ze zmianami społecznymi (Bartnicka 1990: 560). W wielu sytuacjach użycie rosyjskiej leksyki było powodowane chęcią oddania

realiów społecznych, politycznych lub administracyjnych (ibidem). Podobny charakter miał również tekst Wandy Decyk na temat zapożyczeń z języka rosyjskiego we wspomnieniach *zakluczonnych* oraz Tamary Graczykowskiej – o rusycyzmach leksykalnych we współczesnej polszczyźnie litewskiej (Decyk 1994; Graczykowska 2008). Z kolei Agnieszka Otwinowska na materiale angielskich zapożyczeń we współczesnej polszczyźnie wskazywała na kulturowe motywacje kalkowanych frazeologizmów (Otwinowska 1997: 50–52).

O impulsach skłaniających jednostki i grupy do przenoszenia obcej leksyki do języka ojczystego pisała także Elżbieta Sękowska. Z prowadzonych przez nią badań jednego z dialektów polonijnych wynika, że zapożyczenia mogą nie tylko służyć określaniu nowych zjawisk kulturowych, ale również pełnić funkcję prestiżową (Sękowska 1995: 18). Podobnego zdania była Grażyna Sawicka, która zauważyła, że wiele zapożyczeń we współczesnej polszczyźnie jest efektem mody na język angielski (Sawicka 1995: 84). Zastosowanie obcej leksyki może być także związane z określonym stanem emocjonalnym dwujęzycznego nadawcy. Na tę funkcję zapożyczeń wskazywała Ewa Kołodziejek w artykule na temat gwary marynarzy (Kołodziejek 1990). Przenoszona z języka obcego leksyka występuje nie tylko w mowie osób dwujęzycznych, ale za ich pośrednictwem przenika do idiolektów pozostałej części danej społeczności. O ogólnej ekspresyjnej funkcji zapożyczeń pisała Halina Milejkowska, opierając się na przykładzie rusycyzmów w języku potocznym (Milejkowska 1966).

Z kolei Adam Weinsberg zajmował się zapożyczeniami polskimi w języku rumuńskim. Wyjaśniając genezę interferencji, wskazywał na związek zapożyczeń językowych z kulturowymi (Weinsberg 1967: 47–48). Terminy związane z wojskowością zostały przeniesione przez powstańców listopadowych, a pojęcia z zakresu techniki opatrunkowej – przez powstańców styczniowych (ibidem: 49–50). O społecznych uwarunkowaniach zapożyczeń pisała także Teresa Minikowska w tekście na temat rutenizmów w dokumentach prawnych z Kancelarii Królewskiej (na materiale „Libri Legationum"). Leksyka ruska w polskojęzycznych księgach pojawiała się w związku z „kresową" tematyką tekstów i potrzebą oddania tamtejszych realiów (Minikowska

1980: 74). Znaczna część zapożyczeń została odkryta w tłumaczeniach korespondencji pisanej w języku ruskim. Nie bez znaczenia był także fakt pochodzenia pisarzy, którzy wywodzili się ze wschodnich rubieży Rzeczypospolitej, w związku z czym kodem prymarnym był dla wielu z nich jeden z dialektów wschodniosłowiańskich (por. ibidem).

Oprócz omawianej serii *Studia nad polszczyzną kresową* należy wspomnieć o innych przykładach przełamywania wyróżnionych w niniejszej pracy kręgów wymiany informacji naukowej. Na łamach „Studiów z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" publikowali także autorzy zagraniczni, w których tekstach możemy znaleźć interesujące przykłady socjologicznego wyjaśniania zjawisk językowych. Gerald Stone w artykule poświęconym wpływom polskim na leksykę języka górnołużyckiego wskazywał na kulturową genezę zapożyczeń. W XIX w. w wyniku rozbudzenia narodowego język górnołużycki rozszerzył swoje funkcje, w związku z czym dotychczasowe zasoby leksykalne okazały się niewystarczające. Pojawiła się więc potrzeba zapożyczeń, których źródłem oprócz niemczyzny były języki słowiańskie, w tym polski (Stone 1971: 261). Autor poruszył również kwestię „inicjatorów" innowacji językowych. Medium, przez które polska leksyka trafiała do języka górnołużyckiego, byli często tamtejsi dwujęzyczni pisarze (ibidem: 263). Zdaniem Iwana Fekety braki leksykalne leżały także u źródeł polskich zapożyczeń w języku ukraińskim na Rusi Zakarpackiej w XVI–XVII w. Wpływy polskie najintensywniej zaznaczały się w tych sferach, w które język ukraiński dopiero wkraczał: społeczno-politycznej, profesjonalnej i religijnej (Feketa 1985: 141).

Interdyscyplinarny tom pod redakcją Elżbiety Smułkowej[125] *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność* również powstał przy udziale zagranicznych autorów – uczonych białoruskich. W kontekście rozważań na temat socjologicznych aspektów badań dwujęzyczności szczególnie interesujący jest obszerny, kilkudziesięciostronicowy artykuł E. Smułkowej poświęcony sytuacji socjolingwistycznej i konwergencji

[125] Prace E. Smułkowej na temat dyglosji oraz współzależności wielojęzyczności i poczucia tożsamości grupowej zostaną omówione w dalszej części niniejszego podrozdziału.

języków na Brasławszczyźnie. U podstaw przyjętej przez autorkę metodologii leżały cytowane przez nią założenia F. de Saussure'a odnośnie do społecznej natury języka. Oprócz standardowego wstępu społeczno-historycznego autorka zastanawiała się nad pozastrukturalnymi uwarunkowaniami konwergencji kilku systemów: polskiego, litewskiego, białoruskiego i rosyjskiego (Smułkowa 2011b: 101–123). Poruszona została również kwestia postaw informatorów wobec używanych przez nich języków, a także problemy związane z poczuciem tożsamości grupowej i ich wpływ na sytuację językową (ibidem: 123–137).

Badania nad bilingwizmem mieszkańców Kresów stanowiły i wciąż stanowią przedmiot zainteresowania wielu polskich autorów. Oprócz wspominanego już J. Riegera wśród badaczy zajmujących się tą tematyką należy wymienić m.in. Ewę Dzięgiel i Iwonę Cechosz-Felczyk. E. Dzięgiel w swoich monografiach na temat języka polskiego na Ukrainie nie tylko charakteryzowała badane wspólnoty od strony społecznej, ale również wykazywała wpływ czynników pozastrukturalnych na zjawiska językowe, np. na związki przynależności wyznaniowej z wyborem języka lub pokoleniowe uwarunkowania interferencji fonetycznej – przejmowania ukraińskiej fonetyki w polszczyźnie młodego pokolenia na Podolu (Dzięgiel 2001: 31; 2003: 23–24). Szczególnie istotne w prowadzonych przez autorkę analizach są różnice wewnątrzgrupowe związane z różnym, szlacheckim bądź chłopskim, pochodzeniem mieszkających na Ukrainie Polaków (eadem 2003: 37 i in.). I. Cechosz-Felczyk również zwracała uwagę na pokoleniowe zróżnicowania zachowań językowych w warunkach polsko-ukraińskiego bilingwizmu (Cechosz-Felczyk 2004: 14–15). Wskazywała ona także na wyspową specyfikę badanych wspólnot oraz na dużą świadomość językową informatorów (eadem 2001: 15, 156).

Monografie poświęcone sytuacji językowej poszczególnych miejscowości na Podolu oraz nad Zbruczem ze względu na przynależność ich autorów do jednej grupy badawczej charakteryzują się ujednoliconą metodologią i metodyką. Są one doskonałym przykładem opracowań, w których głównym problemem są zjawiska zachodzące w ramach struktury języka w warunkach bilingwizmu, wzbogacone opisem badanych grup z perspektywy socjologicznej. Autorzy skupieni wokół

Janusza Riegera łączą materiał ściśle językowy, którego źródłem są nagrania, z danymi historycznymi, socjolingwistycznymi i socjologicznymi. Zarys historii społecznej każdej z opisywanych miejscowości ma na celu nie tylko tematyczne wzbogacenie monografii, ale również określenie społeczno-historycznych determinant obecnej sytuacji językowej w danym miejscu (m.in. Rudnicki 2000; Paryl, Mieszczankowska 2004).

Pozastrukturalne czynniki kształtujące sytuację językową na dawnych Kresach zostały uwzględnione m.in. w publikowanych w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" artykułach Irydy Grek-Pabisowej i Małgorzaty Ostrówki na temat polszczyzny na Litwie, Łotwie i Białorusi. Obydwa teksty miały podobną strukturę. Oprócz historycznej i demograficznej charakterystyki badanych wspólnot autorki zwracały uwagę na funkcjonalną dystrybucję języków (Grek-Pabisowa 2005; Ostrówka 2005). I. Grek-Pabisowa podkreślała także znaczenie zmian społecznych dla sytuacji językowej Polaków na terenach byłego ZSRR i wspominała o specyficznej sytuacji inteligencji w czasach radzieckich i współcześnie, a także o regionalnym zróżnicowaniu Polaków na Litwie i Białorusi (Grek-Pabisowa 2005: 80–82). Natomiast M. Ostrówka zauważyła, że o postaci i zakresie interferencji decyduje charakter kontaktów językowych (Ostrówka 2005: 98).

Również Alina Szulgan w artykule w „Poradniku Językowym" na temat polszczyzny mieszkańców Krzemieńca zawarła społeczno-kulturowy opis badanej wspólnoty, kładąc nacisk na znaczenie różnic pokoleniowych oraz struktury wyznaniowej dla procesów językowych (Szulgan 2006: 58–60). Badania potwierdziły, że w każdym pokoleniu język polski ma odmienny status i cieszy się różnym prestiżem, co jest związane m.in. z ewoluującym poczuciem tożsamości narodowej i wpływem ukraińskiego otoczenia (ibidem: 59).

Rozbudowaną część socjolingwistyczną miało także zamieszczone w „Studiach z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" opracowanie Aleksandra Kondratiuka i Sergiusza Rudnickiego na temat sytuacji językowej Omylnego na Żytomierszczyźnie. Oprócz historii polskiego osadnictwa na tych terenach i społeczno-wyznaniowej charakterystyki

badanej wspólnoty autorzy przedstawili diachroniczną analizę zmian w funkcjonalnej dystrybucji języków (Kondratiuk, Rudnicki 2000: 73–76). Uwzględnione zostały także różnice pokoleniowe i zmiany w strukturze wiekowej mieszkańców Omylnego na przestrzeni kilkudziesięciu lat (ibidem: 76–79). M. Ostrówka i A. Zielińska w artykule powstałym na podstawie badań terenowych na Kresach północno-wschodnich tradycyjny opis eko- i socjolingwistyczny uzupełniły o analizę sytuacji prawnej języka polskiego i jego użytkowników na Białorusi, Litwie i Łotwie (Ostrówka, Zielińska 1998: 69–74).

Wspomniana A. Zielińska jest autorką aż dwóch monografii o charakterze socjolingwistycznym. Społeczne uwarunkowania zjawisk językowych stanowiły w nich główny problem badawczy. Pierwsze z opracowań stanowi studium poświęcone wielojęzyczności staroobrzędowców w Polsce, w którym na podstawie szczegółowo przygotowanej metodologii[126] A. Zielińska dokonała wielowymiarowej charakterystyki sytuacji językowej badanej grupy. Centrum zainteresowań autorki stanowiła polszczyzna starowierców, ale oprócz opisu jej cech strukturalnych w pracy znajdziemy analizę dyglosji w wymiarze idiolektalnym, rozważania na temat prymarności–sekundarności kodu językowego, zachowania i zaniku języka, świadomości językowej i jej wpływu na interferencję czy kształtowania kompetencji językowej (Zielińska 1996: 124–156). W powstałej kilka lat później pracy na temat polszczyzny w warunkach bilingwizmu polsko-litewskiego na Kowieńszczyźnie A. Zielińska usystematyzowała i wzbogaciła metodologię swoich badań, zwracając uwagę na następujące pozastrukturalne czynniki kształtujące sytuację językową badanej grupy: historię i świadomość narodową, podziały wewnątrzgrupowe, obecność języka mniejszości w mediach, związki języka i religii i in. (Zielińska 2002).

Wśród polskich ośrodków zajmujących się dwujęzycznością szczególnie aktywni są slawiści, a zwłaszcza badacze związani z Instytutem Slawistyki PAN. Do tego grona należą autorki, których prace zostały

[126] Założenia teoretyczne A. Zielińskiej stanowią twórczą syntezę rozwiązań metodologicznych proponowanych przez zachodnich klasyków badań bilingwizmu z teoriami autorstwa polskich i rosyjskich badaczy.

omówione w poprzednich akapitach – I. Grek-Pabisowa, A. Zielińska, M. Ostrówka. Ośrodek ten wyróżnia się zarówno pod względem liczby wydawanych monografii oraz periodyków[127], jak i zakresu wykorzystania w nich socjologii oraz innych nauk społecznych. Tematyka publikacji autorów związanych ze Slawistycznym Ośrodkiem Wydawniczym dotyczy przede wszystkim sytuacji językowej Polaków za wschodnią lub południową granicą, a także słowiańskich mniejszości językowych. Na przykład Helena Krasowska zajmuje się polską gwarą górali bukowińskich[128]. Oprócz licznych artykułów poświęciła tej problematyce monografię, w której podkreślała znaczenie czynników społeczno-kulturowych dla funkcjonowania języka mniejszościowego w warunkach polsko-wschodniosłowiańskiego kontaktu językowego (Krasowska 2006). Ta sama badaczka jest również autorką obszernego studium socjolingwistycznego na temat mniejszości polskiej na południowo-wschodniej Ukrainie (eadem 2012). Problematyce sytuacji polszczyzny na badanych terenach i jej kontaktów z językami wschodniosłowiańskimi: ukraińskim, rosyjskim i kodem mieszanym – surżykiem – H. Krasowska poświęciła ok. ¼ objętości liczącej ponad 430 stron monografii (Krasowska 2012: 139–246). Przedmiotem zainteresowań autorki nie były cechy strukturalne języka polskiego na Ukrainie, ale społeczne uwarunkowania jego funkcjonowania, np. jego rola w sferze religii lub miejsce w systemie edukacji (ibidem: 196––206, 228–242). Opis uwzględniał nie tylko perspektywę badaczki, ale również samych badanych – ich świadomość językową oraz sposób postrzegania własnej sytuacji językowej i tożsamości grupowej (zob. m.in. ibidem: 164–171, 308–320).

W badaniach innego autora związanego z IS PAN, Mirosława Jankowiaka, na uwagę zasługuje skorelowanie zjawisk na poziomie

[127] M.in. „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej", „Acta Baltico-Slavica", „Sprawy Narodowościowe".

[128] Językowi Polaków na Bukowinie poświęcona była także monografia Stanisława Gogolewskiego pt. *Polska gwara trójjęzycznej wsi Kaczyki w Rumunii* (Gogolewski 1972). Było to jednak opracowanie o charakterze lingwistycznym, w którym nie stosowano metodologii socjologicznej, a charakterystyka czynników pozastrukturalnych ograniczyła się do zaledwie kilkustronicowego opisu położenia geograficznego, historii wsi, jej sytuacji społecznej i przedstawienia informatorów (ibidem: 8–13).

fonetyki z charakterystykami społecznymi informatorów. Okazało się, że na realizację niektórych cech fonetycznych gwary białoruskiej ma wpływ pochodzenie badanych – wśród informatorów zostały wydzielone dwie podgrupy: ludności osiadłej, mieszkającej na Krasławszczyźnie od wielu pokoleń, i przybyłej z Białorusi w ostatnich latach (Jankowiak 2009: 132–146). Listę prowadzonych z perspektywy socjologicznej badań dwujęzyczności uzupełnia praca Kojiego Mority[129] *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*. Dokonał on socjolingwistycznej analizy polszczyzny północnokresowej, opierając się na materiale empirycznym zebranym od 39 informatorów pochodzących z kilkunastu miejscowości regionu trockiego i iwienieckiego (Morita 2006: 103–105). Punktem wyjścia do szczegółowego opisu zjawisk zachodzących w języku polskim na badanym obszarze była charakterystyka idiolektów, a także całych wspólnot językowych. Omawiając użycie poszczególnych końcówek deklinacyjnych, autor wskazywał, w jaki sposób realizowane są one przez różnych informatorów (ibidem: 87–89 i in.). Z prac A. Zielińskiej K. Morita zaczerpnął wiele rozwiązań metodologicznych oraz terminologicznych i podobnie jak ona zainteresował się wzajemnymi relacjami poszczególnych kodów i ich funkcjonowaniem w przestrzeni społecznej (ibidem: 74–75).

Opis badanych przez K. Moritę wspólnot jest bardzo szczegółowy i uwzględnia przemiany społeczno-polityczne oraz ekonomiczne, jakim ulegały one na przestrzeni ostatnich stu kilkudziesięciu lat, a także zmieniającą się sytuację prawną i jej wpływ na zakres użycia poszczególnych języków (ibidem: 68). Opracowania K. Mority, a także A. Zielińskiej, H. Krasowskiej i M. Jankowiaka wypełniają postulaty metodologiczne ekologii językowej, choć w odróżnieniu od opisów typowo ekolingwistycznych (np. Misiak 2006) charakterystyka zjawisk językowych nie jest w nich wyłącznie dodatkiem do wszechstronnego opisu sytuacji językowej, ale pełnoprawnym elementem analizy.

---

[129] Ponieważ Koji Morita publikował w Polsce i po polsku, zajmował się sytuacją językową polskich wspólnot bilingwalnych i stosował zaproponowane przez polskich badaczy rozwiązania metodologiczne, należy rozpatrywać jego dorobek naukowy jako część polskich badań dwujęzyczności.

W Slawistycznym Ośrodku Wydawniczym publikowane są również inne prace, których autorzy opisują dwujęzyczność z perspektywy socjologicznej i wykorzystują rozwiązania metodologiczne oraz narzędzia badawcze znane z nauk społecznych. Przykładem tego typu analiz są m.in. prowadzone przez Zbigniewa Grenia badania sytuacji językowej na Śląsku Cieszyńskim. Charakterystyka cieszyńskiej polszczyzny została potraktowana skrótowo[130], a centrum zainteresowań autora stanowiły problemy świadomości językowej, tożsamości etnicznej, funkcjonowanie języków w badanej społeczności oraz historyczne, społeczne, polityczne i ekonomiczne uwarunkowania sytuacji językowej. Dzięki ponad 600 wywiadom ankietowym przeprowadzonym z pomocą pracujących na Śląsku Cieszyńskim nauczycieli Z. Greń określił m.in., jaka część badanych postrzega siebie jako Polaków, górali, Zaolzian, Cieszyniaków, jakimi językami się posługuje i jak wygląda dystrybucja funkcjonalna poszczególnych kodów. Autor uwzględnił wpływ czynników psychologicznych i geograficznych na zachowania komunikacyjne (Greń 2000: 100–102). Udzielane przez informatorów odpowiedzi były weryfikowane przy użyciu pytań kontrolnych, a omawiając poszczególne kwestie, np. wybór języka w rozmowach z krewnymi, Z. Greń przedstawiał zarówno wyniki oparte na pierwotnych deklaracjach, jak i stan po weryfikacji (ibidem: 237–242 i in.). Na podstawie szeregu kryteriów społecznych (przede wszystkim danych personalnych informatorów i ich rodziców) zostało wyróżnionych kilka typów informatorów, a różnice pomiędzy nimi były wskazywane podczas analizy (ibidem: 96–97, 233 i in.).

Powyższe przykłady mogą wywołać wrażenie, że wykorzystanie socjologii i pokrewnych jej dyscyplin stanowi nieodłączny element badań bilingwizmu prowadzonych w kręgu autorów związanych z Instytutem Slawistyki PAN. Powstawały tam jednak także prace o charakterze stricte lingwistycznym, bez odniesienia do pozastrukturalnych uwarunkowań zjawisk językowych, np. opracowanie Wandy Budziszewskiej traktujące o zapożyczeniach z języków słowiańskich w dialektach nowogreckich (Budziszewska 1991).

---

[130] Zaledwie 25 stron w ponad 350-stronicowej monografii.

Polscy slawiści zajmowali się również dwujęzycznością ludności wschodniosłowiańskiej na terenie Polski. Spośród nich należałoby wymienić m.in. Feliksa Czyżewskiego i Stefana Warchoła. W obszernym wprowadzeniu do zbioru polskich i ukraińskich tekstów gwarowych z Lubelszczyzny nie tylko scharakteryzowali oni historię opisywanej społeczności, ale odnieśli się również do wyników badań przynależności narodowościowej na tym niejednolitym pod względem kulturowym obszarze (Czyżewski, Warchoł 1998: V–XIX). F. Czyżewski i S. Warchoł analizowali także zróżnicowania terytorialne, pokoleniowe oraz ich wpływ na zakres użycia poszczególnych kodów (ibidem: XIX–XXIII). W jednym z artykułów na łamach „Studiów z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" F. Czyżewski przedstawił problem wpływów ukraińskich w gwarze Łomaz na Podlasiu, odnosząc się do struktury społecznej, narodowościowej i wyznaniowej badanej miejscowości (Czyżewski 1976: 105–106). Informacje na temat historii i społeczna charakterystyka opisywanej wspólnoty językowej stanowiły również tło dla opisu zjawisk językowych zachodzących w gwarze starowierców żyjących na ziemiach polskich w wielu tekstach I. Grek-Pabisowej (m.in. Grek-Pabisowa 1968; 1999). Inna badaczka polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów językowych Cecylia Oszer, prowadząc analizę fleksji imiennej gwary białoruskiej w Jacowlanach koło Sokółki, przedstawiła społeczno-historyczny opis tej wsi (Oszer 1974: 185). Podobny charakter miał opublikowany w „Socjolingwistyce" tekst Marii Brzeziny poświęcony językowi Łemków. Oprócz sytuacji językowej badanej społeczności autorkę zainteresowała kwestia prestiżu języka mniejszości i jego rewitalizacja (Brzezina 1999). Wspomniany artykuł wpisuje się w nurt opisu ekolingwistycznego[131], podobnie jak inne opracowanie na temat Łemków i ich języka – *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie* Małgorzaty Misiak (2006). Choć w pracy zawarty został opis cech strukturalnych opisywanego kodu, autorka traktowała język przede wszystkim jako

[131] Ekolingwistyczny charakter miał również artykuł Ewy Michny na temat sytuacji językowej Rusinów karpackich oraz tekst Grażyny Bacowskiej o mikrojęzykach literackich w różnych regionach świata (Bacowska 1999; Michna 2004).

nośnik tożsamości narodowej i odrębności etnicznej, a także narzędzie komunikacji pełniące określone funkcje w badanej społeczności (Misiak 2006: 9). Strukturę pracy M. Misiak wyznaczyła koncepcja matrycy cech ekologicznych języka uwzględniająca jego miejsce w różnorodnych typologiach, sfery użycia, standaryzację i wewnętrzne zróżnicowanie, tradycje literackie, stosunek państwa do języka i jego nosicieli, historię samego języka i jego użytkowników, ich strukturę demograficzną, a także postawy wobec języka (m.in. ibidem: 20–26).

Z kolei Jadwiga Zieniukowa zajmowała się sytuacją języka łużyckiego. W jednym z jej artykułów poruszony został problem wynikającego ze specyficznych układów społecznych konfliktu językowego w bilingwalnej społeczności (Zieniukowa 1997: 110–111, 118). Kwestia postaw wobec poszczególnych języków stanowiła przedmiot szczegółowych rozważań J. Zieniukowej w innym artykule (eadem 2003), zamieszczonym we współredagowanym przez nią (wraz z Elżbietą Wrocławską) tomie *Języki mniejszości i języki regionalne*. W tym samym zbiorze zamieszczono również kilka innych tekstów ukazujących bilingwizm z perspektywy socjologicznej i społeczno-kulturowe uwarunkowania funkcjonowania języków mniejszościowych. Na przykład Ewa Rzetelska-Feleszko opisała znaczenie nazw własnych (m.in. dwujęzycznych wariantów nazw miejscowości lub nazwisk) dla samoidentyfikacji dwujęzycznych i dwukulturowych Kaszubów i Łużyczan (Rzetelska-Feleszko 2003: 50–54). Natomiast Tomasz Wicherkiewicz przedstawił spełniającą zalecenia ekologii językowej typologię języków mniejszościowych i regionalnych na podstawie kryteriów społecznych, etnicznych, kulturowych, politycznych i prawnych (Wicherkiewicz 2003).

Mimo względnej jednolitości etnicznej na terytorium naszego kraju zamieszkują grupy mniejszościowe, które zachowują język swoich przodków, posługując się jednocześnie polszczyzną. Ze względu na rozbudowaną część teoretyczną na uwagę zasługuje m.in. napisana w języku angielskim monografia Teresy Micewicz, poświęcona dwujęzyczności na Górnym Śląsku *Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems* (*Dwujęzyczność na Górnym Śląsku oraz jej psycho- i socjolingwistyczne aspekty*). W pracy, która powstała

w połowie lat 70. XX w., zostały wykorzystane rozwiązania metodologiczne proponowane przez najważniejszych wówczas zachodnich badaczy bilingwizmu, m.in. U. Weinreicha, E. Haugena, J. Fishmana, M. Hallidaya, W. Mackeya, J. Gumperza, H. Klossa i wielu innych. Autorka szczegółowo omówiła społeczno-historyczne uwarunkowania sytuacji językowej na badanym terytorium i ich wpływ na relacje między językiem polskim, niemieckim i dialektem śląskim (Micewicz 1975: 31–65, 66–70). T. Micewicz poddała analizie proces przyswajania języków w warunkach dwujęzyczności oraz różnice pomiędzy bilingwizmem w wieku dziecięcym i dorosłym (ibidem: 72–95). W jej badaniach istotne były również kwestie zróżnicowań stylistycznych w zależności od sytuacji komunikacyjnej oraz kwestia postaw przedstawicieli górnośląskiej społeczności wobec używanych przez nich języków (ibidem: 96–100, 105–110). Ze względu na rozbudowaną część metodologiczną praca T. Micewicz może mieć szersze zastosowanie niż tylko w odniesieniu do opisywanej społeczności językowej.

W polskiej literaturze naukowej licznie reprezentowane są opracowania poświęcone dwujęzyczności w edukacji i glottodydaktyce. Bibliografia polskich prac o problematyce związanej z bilingwizmem w kontekście nauczania języków obcych, przygotowana przez Centrum Edukacji Nauczycieli, liczy ponad 70 pozycji (monografii i artykułów) z lat 1981–2004 (Kosior 2005). Niektóre z proponowanych pedagogom publikacji omawiają kwestię bilingwizmu w szerszym kontekście teoretycznym, uwzględniającym problem wielokulturowości, tożsamości i rozwoju osobowości w warunkach niejednolitych pod względem językowym, wyznaniowym i etnicznym (m.in. Czykwin, Misiejuk 1998; Grucza 1981), jednak w zdecydowanej większości artykuły i monografie z listy CEN dotyczą wyłącznie praktycznych aspektów wiedzy na temat dwujęzyczności[132].

Problematyka glottodydaktyki, a zwłaszcza nauczania języka polskiego jako obcego stanowiła temat licznych artykułów publiko-

[132] Wydawane od 1957 r. czasopismo „Języki obce w szkole" porusza głównie problemy edukacji w szkołach dwujęzycznych i metodyki nauczania języków obcych, praktycznie pomijając kwestie teoretyczne.

wanych na łamach „Poradnika Językowego". Najczęściej jednak nie wykorzystywano w nich teorii socjologicznych (zob. m.in. Wieczorkiewicz 1966; Cukierska, Radzik 1983). W większym stopniu do socjologii sięgali autorzy tekstów na temat nauczania języków obcych w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego". Na przykład Waldemar Pfeiffer odwoływał się do teorii kodów językowych B. Bernsteina (Pfeiffer 1972: 54–55, 57), natomiast Agnieszka Mielczarek zwracała uwagę na znaczenie motywacji w przyswajaniu polskiego przez obcokrajowców. W swoich badaniach posługiwała się ona metodą ankietową, ale ze względu na ich skrótowy opis trudno stwierdzić, w jakim stopniu korzystała z metodologii nauk społecznych (Mielczarek 2010: 250).

Interesujące opracowania na temat dwujęzyczności i kontaktu języków możemy znaleźć także w pracach zbiorowych o ogólnej tematyce społeczno-kulturowej. Przykładem tego typu opracowania jest tom pod redakcją Elżbiety Smułkowej i Anny Engelking *Język a tożsamość na pograniczu kultur* (2000), w którym zamieszczony został niezwykle istotny z punktu widzenia socjologicznych uwarunkowań bilingwizmu tekst E. Smułkowej na temat dyglosji na Białorusi. Oryginalność wspomnianego artykułu nie wynika z przedstawionych w nim założeń teoretycznych, które zostały zaczerpnięte z prac zachodnich badaczy dyglosji – Ch. Fergusona i J. Fishmana, ale z zastosowania ich teorii do sytuacji językowej na Białorusi. Okazuje się, że spostrzeżenia dokonane w odniesieniu do realiów zachodnich nie zawsze mają uniwersalne zastosowanie. Na przykład, zdaniem J. Fishmana, dietnia jest zjawiskiem rzadkim, jednak na Białorusi towarzyszy ona dyglosji od wieków i wydaje się, że ma zastosowanie jako jeden z najważniejszych terminów opisujących sytuację językową i kulturową (Smułkowa 2000: 96–97). Problematyką polsko-wschodniosłowiańskiej dwujęzyczności z perspektywy socjolingwistycznej E. Smułkowa zajmowała się również w innych tekstach. Pisząc o sytuacji językowej na pograniczu białorusko-polsko-litewskim, poruszała ona problem tożsamości etnicznej i jej znaczenie dla integracji językowej oraz procesu zapożyczania (Smułkowa 2010: 98, 102–105).

Choć zdecydowana większość polskich prac poświęconych dwujęzyczności dotyczy kontaktów językowych z udziałem Polaków i ludności pochodzenia polskiego poza granicami naszego kraju lub sytuacji językowej mniejszości żyjących na terenie Polski, polscy lingwiści opisywali także bilingwizm innych grup etnicznych. Na przykład Jacek Pleciński przedstawił w „Biuletynie Polskiego Towarzystwa Językoznawczego" zarys sytuacji językowej Luksemburga, uwzględniając czynniki pozastrukturalne kształtujące tamtejszą wielojęzyczność (Pleciński 2001). Przykładem bardziej obszernego opracowania jest z kolei monografia Agaty Nalborczyk na temat zachowań językowych imigrantów arabskich w Austrii, która zasługuje na uwagę m.in. ze względu na rozbudowaną część metodologiczną. Autorka na podstawie tekstów klasyków lingwistyki kontaktu – U. Weinreicha, Ch. Fergusona, J. Gumperza, J. Fishmana, T. Skuttnab-Kangas, M. Clyne'a i wielu innych, szczegółowo opisała rozwój koncepcji bilingwizmu i dyglosji (Nalborczyk 2002: 35–68). W analizie zachowań językowych arabofonów w Austrii A. Nalborczyk posłużyła się metodą częściowo ustrukturyzowanej ankiety ustnej, zwracając uwagę na świadomość językową informatorów i ich własną ocenę sytuacji dyglosyjnej, w której uczestniczyli (ibidem: 184–200). Autorka zajmowała się również innymi pozastrukturalnymi zjawiskami i procesami w opisywanej sytuacji, m.in. postawami emocjonalnymi badanych wobec potocznych wariantów języka niemieckiego i arabskiego, sposobem nabywania kompetencji w zakresie każdego z kodów, wpływem czynników zewnętrznych, np. mediów lub literatury, oraz sytuacją językową w rodzinach imigranckich (ibidem: 201–240). Studium A. Nalborczyk ma charakter socjolingwistyczny – autorka pominęła kwestie związane ze zjawiskami językowymi zachodzącymi na poszczególnych poziomach znajdujących się w kontakcie systemów.

Nawet na podstawie ograniczonego pod względem ilościowym przeglądu polskich publikacji na temat dwujęzyczności możemy zauważyć, że problematyką kontaktów językowych i bilingwizmu zajmuje się pokaźna grupa autorów. Z omówionych prac wynika, że analiza językoznawcza najczęściej wzbogacana jest o społeczno-kulturową oraz historyczną charakterystykę badanych społeczności. W pełni in-

terdyscyplinarne studia należą do rzadkości, regułą jest marginalizacja analizy zjawisk na poszczególnych poziomach systemu językowego lub oddziaływania czynników pozastrukturalnych. Tym bardziej wartościowe pod względem poznawczym są te badania, których autorom udało się uchwycić wielowymiarowość bilingwizmu.

Zakończenie

Praktycznie od początku usystematyzowanych badań dwujęzyczności były w nich obecne elementy teorii socjologicznej i nauk pokrewnych socjologii. Na społeczny wymiar kontaktów językowych i bilingwizmu poszczególni badacze zwracali uwagę już na wiele lat przed ukazaniem się *Languages in contact* U. Weinreicha. W prowadzonych przez niego badaniach, podobnie jak w pracach E. Haugena, Ch. Fergusona, J. Fishmana i wielu innych uczonych zjawiska językowe były opisywane równolegle z ich społecznymi uwarunkowaniami, a nierzadko to właśnie socjologiczne aspekty bilingwizmu stanowiły podstawowy przedmiot badań.

Wiele znanych z socjologii rozwiązań teoretycznych i kategorii pojęciowych, np. postawy, tożsamości jednostkowej i grupowej, kontaktu kulturowego, było stosowanych już w pracach wymienionych wyżej badaczy. Inne, jak choćby koncepcja reprodukcji systemów kulturowych i przemocy symbolicznej lub teoria racjonalnego wyboru, weszły do badań językoznawczych w okresie późniejszym. Przegląd przedstawionych w III rozdziale teorii pokazuje, że potencjał wykorzystania socjologii w lingwistyce kontaktu nie został jeszcze wyczerpany i ma szerokie perspektywy rozwojowe.

Zaprezentowane w ostatniej części książki przykłady ilustrujące zastosowanie socjologii i pokrewnych jej dyscyplin w analizie zjawisk językowych w warunkach bilingwizmu pokazują różnorodność tematyczną tych badań w różnych kręgach obiegu informacji naukowej. Wiele socjologicznych kwestii jest poruszanych w lingwistyce kontaktu niezależnie od regionu – są to głównie analizy wzajemnych relacji języka i tożsamości etniczno-narodowej, mniej lub bardziej dokładne charakterystyki sytuacji społecznej i historycznej badanych zbiorowości, opis zachowań językowych przez pryzmat takich zmiennych jak płeć, wiek i zawód. Powszechnie dostrzegana jest także rola grup

pierwotnych, a przede wszystkim rodziny w kształtowaniu kompetencji językowej. Niemniej na każdym z wyróżnionych obszarów prowadzone są badania świadczące o ich specyfice. W zachodniej literaturze naukowej ważne miejsce zajmują badania języków pidgin i kreolskich, które to kwestie w nauce radzieckiej i postradzieckiej były poruszane o wiele rzadziej, a w Polsce są praktycznie niezauważane. Również badania nad dyglosją oraz wyborem języka w różnych sytuacjach w warunkach bilingwizmu są prowadzone przede wszystkim na Zachodzie, choć problemy te są obecne także w pracach lingwistów polskich oraz rosyjskich. Z pewnością do specyficznych tematów zachodniej lingwistyki kontaktu należy zaliczyć opisy zjawiska przełączania kodów i szczegółową analizę konwersacji, które to zagadnienia są praktycznie nieobecne w Polsce i za jej wschodnią granicą.

W omówionych w poprzednich podrozdziałach pracach do ilościowych metod w badaniach społecznych uwarunkowań dwujęzyczności najczęściej sięgali uczeni zachodni. Do specyfiki tego obszaru należy również zaliczyć licznie reprezentowany nurt socjologicznych badań bilingwizmu, prowadzonych często nie przez językoznawców, a przez socjologów, antropologów lub etnologów. Tego typu analizy przedstawiane były często w licznych czasopismach socjolingwistycznych. Na ich łamach o wiele łatwiej znaleźć przykłady wykorzystania socjologii w badaniach bilingwizmu niż w periodykach ogólnolingwistycznych[133]. W pismach takich jak „Language" lub „Word" nie we wszystkich tekstach na temat bilingwizmu pojawiają się odniesienia do kształtujących go czynników społeczno-kulturowych. O ile w tekstach zamieszczonych np. w „International Journal of the Sociology of Language" wszelkie analizy dwujęzyczności prowadzone były z uwzględnieniem społecznych uwarunkowań zachowań językowych (często przy braku głębszej refleksji na temat zjawisk fonetycznych czy morfologicznych), o tyle dla autorów publikujących w „Language" najważniejsza była analiza językoznawcza, co wynika z profilu tema-

[133] Stwierdzenie to wynika ze szczegółowej analizy zawartości kwartalnika „Language", lecz inne renomowane zachodnie periodyki o podobnym, ogólnojęzykoznawczym profilu, jak np. „Word" lub poświęcony lingwistyce generatywnej „Linguistic Inquiry", zamieszczają artykuły na temat dwujęzyczności jeszcze rzadziej.

tycznego tych tytułów. Nie ma faktycznej potrzeby, by opracowania na temat dwujęzyczności były w większym stopniu eksponowane przez czasopisma stawiające sobie za cel prezentację badań z różnych gałęzi językoznawstwa, tym bardziej że duże konsorcja wydawnicze mają w swojej ofercie periodyki specjalistyczne, poświęcone wyłącznie różnym aspektom badawczym bilingwizmu, np. „Bilingualism: Language and Cognition" (Cambridge University Press), „International Journal of Bilingualism" (SAGE)[134]. Dlatego w ocenie wykorzystania socjologii w tekstach na temat dwujęzyczności w czasopismach ogólnolingwistycznych nie chodzi o ich ilość, ale o ogólną postawę środowiska zachodnich językoznawców, dla których społeczno-kulturowe uwarunkowania dwujęzyczności stanowią istotny problem badawczy, co można zaobserwować na podstawie analizy treści artykułów i recenzji. Oczywiście mniej lub bardziej obszernych omówień nie można stawiać w jednym szeregu z autorskimi opracowaniami, ponieważ nie są to przykłady bezpośredniego wykorzystania socjologicznej metodologii w lingwistyce kontaktu. Ukazujące się w „Language" recenzje i notki bibliograficzne stanowią jednak dowód, że tego typu badania są prowadzone, dostrzegane i traktowane jako jeden z pełnoprawnych nurtów językoznawstwa zachodniego.

Choć problematyka dwujęzyczności, zwłaszcza w ujęciu socjologicznym, nie była poruszana w zachodnich periodykach językoznawczych częściej niż w analogicznych tytułach w Polsce i Rosji, to ogólny udział tych tekstów na zachodnim rynku wydawniczym był stosunkowo duży dzięki czasopismom o szerokim zasięgu specjalizującym się w socjologii języka. Brak popularnych tytułów o profilu podobnym do „Language in Society" lub „International Journal of the Sociology of Language" spowodował, że autorzy piszący na temat bilingwizmu po polsku i rosyjsku publikowali wyniki swoich badań na łamach

[134] W wymienionych czasopismach również były publikowane teksty, których autorzy wykorzystywali teorie socjologiczne w badaniach dwujęzyczności, np. na temat zależności pomiędzy poczuciem tożsamości migrantów a używanym przez nich językiem (m.in. Barkhuizen, de Klerk 2006) lub wpływu wieku osoby dwujęzycznej na jej kompetencję w zakresie języka drugiego (m.in. Baker 2010).

czasopism ogólnojęzykoznawczych lub filologicznych[135], co często było przyczyną pobieżnego potraktowania kwestii pozastrukturalnych i uwypuklenia zjawisk systemowych.

W radzieckiej i postradzieckiej lingwistyce kontaktu dominowały prace na temat roli języka rosyjskiego jako międzyetnicznego środka komunikacji w wielojęzycznym społeczeństwie (a po upadku ZSRR – społeczeństwach). Najczęstszym sposobem wykorzystania socjologii i pokrewnych jej dyscyplin było uzupełnienie opisu zjawisk językowych społeczno-historyczną charakterystyką badanych społeczności. Wielu autorów zwracało również uwagę na społeczne i dialektalne zróżnicowanie terenów rosyjskojęzycznych. Innym ważnym tematem badawczym tamtejszych lingwistów były społeczne aspekty funkcjonowania ruszczyzny w różnych krajach świata.

Badania języka diaspory stanowią także popularny nurt w polskiej lingwistyce kontaktu. Podobnie jak w radzieckim i rosyjskim językoznawstwie, również w Polsce lingwiści najczęściej ograniczali się do przedstawienia sytuacji społecznej opisywanej wspólnoty, przy czym niezwykłe rzadkie były bezpośrednie powiązania zjawisk fonetycznych, morfologicznych czy też składniowych z warunkującymi je czynnikami o naturze socjologicznej. Należy jednak podkreślić duże zróżnicowanie tematyczne polskich badań dwujęzyczności i obecność wśród nich opracowań, których autorzy z równą uwagą potraktowali społeczne, jak i językowe aspekty bilingwizmu.

Zarówno w językoznawstwie zachodnim, jak i radzieckim (postradzieckim) oraz polskim do rzadkości należą prace, których autorzy w pełni zastosowali się do metodologicznych postulatów U. Weinreicha i uzasadniali poszczególne zjawiska na płaszczyźnie językowej działaniem określonych czynników pozastrukturalnych. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest najprawdopodobniej stopień złożoności tego

---

[135] Nie ulega wątpliwości, że punktem wyjścia dla rozważań w zdecydowanej większości tekstów na temat bilingwizmu w takich czasopismach jak „Вопросы языкознания" lub „Poradnik Językowy" były zjawiska na poziomie języka. Jednak poszczególni badacze brali w swoich opracowaniach pod uwagę problem pozajęzykowych uwarunkowań tych zjawisk, co najczęściej polegało na uwzględnieniu kontekstu społeczno-historycznego kontaktów językowych.

typu badań i trudności techniczne w ich przeprowadzeniu. O ile opis stanu danego kodu i zachodzącej w nim interferencji w praktyce sprowadza się do zgromadzenia odpowiedniego korpusu tekstów, o tyle znalezienie wiarygodnych społeczno-kulturowych przyczyn zjawisk systemowych wymaga uzupełnienia obserwacji językoznawczych wszechstronnymi badaniami socjologicznymi. Problemem jest w tym wypadku nie tylko opanowanie interdyscyplinarnego warsztatu, ale również odpowiedni charakter kontaktu z opisywaną społecznością, który umożliwiałby zbadanie nie zawsze wygodnych dla informatorów kwestii samoidentyfikacji etniczno-kulturowej, narodowej i wyznaniowej. Szczególnie trudno jest zrealizować interdyscyplinarne badania o charakterze diachronicznym, ponieważ wymagają one dostępności porównywalnego materiału językowego i socjologicznego zebranego w różnych okresach. Dotarcie do opisów stanu językowego sprzed kilkunastu bądź kilkudziesięciu lat jest na ogół możliwe przy wykorzystaniu wcześniejszych opracowań, ale badacz chcący dokonać porównań również w wymiarze społecznym zmuszony jest liczyć na łut szczęścia, że uda mu się odnaleźć analogiczne raporty dla badań interdyscyplinarnych lub planować socjolingwistyczne analizy diachroniczne w perspektywie wielu lat.

Powyższe stwierdzenia wynikają nie tylko z analizy kilkuset opracowań na temat dwujęzyczności, z których część została szerzej opisana w poprzednich rozdziałach, ale również z własnego doświadczenia badawczego autora niniejszej monografii. Hipoteza o decydującym znaczeniu czynników pozajęzykowych dla ostatecznej postaci bilingwizmu i interferencji międzyjęzykowej była jedną z podstaw w badaniach sytuacji językowej Polaków na Ukrainie w Stryju i Połonnem (Głuszkowski 2007; 2012), potomków polskich osadników na Syberii w Wierszynie koło Irkucka (idem 2011b; 2011c i in.), a zwłaszcza w opisie dwujęzyczności staroobrzędowców mieszkających w Polsce (idem 2009b; 2010a; 2011a i in.). W wypadku Polaków na Wschodzie przeszkodą uniemożliwiającą przeprowadzenie wielowymiarowych analiz zorientowanych na wykazanie wzajemnych uwarunkowań zjawisk strukturalnych i pozastrukturalnych był zbyt krótki kontakt z badanymi grupami i brak odpowiednio bogatego materiału językowego.

Intensywność oraz długotrwałość prowadzonych przez autora badań rosyjskiej gwary i bilingwizmu starowierców[136], a także dostęp do materiałów terenowych (socjolingwistycznych i językowych) gromadzonych przez innych badaczy od lat 50. XX w. pozwoliły na wysunięcie bardziej szczegółowych wniosków. W monografii *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego* (Toruń 2011) na podstawie analizy bilingwizmu grupowego staroobrzędowców oraz szczegółowego opisu wybranych idiolektów możliwe było potwierdzenie szeregu hipotez m.in. na temat obustronnej zależności między istnieniem silnej tożsamości grupowej a zachowaniem języka mniejszości, wpływu silnej lojalności językowej i poczucia tożsamości etnicznej na wzmożone poszukiwanie bardziej złożonych form językowych, a tym samym na rozwój zjawiska interferencji w postaci kalk, wpływu postępującej sekularyzacji życia badanej społeczności na zmianę językową, zależności pomiędzy zróżnicowaniem kolei życiowych młodego pokolenia i większym zróżnicowaniem idiolektalnym języka niż w starszych pokoleniach, a także wprost proporcjonalnej zależności między odsetkiem członków wspólnoty pracujących w mieście a obniżeniem znajomości języka mniejszości wśród najmłodszych członków grupy (Głuszkowski 2011a: 272–275 i in.).

Stwierdzenie powyższych zależności nie oznacza bynajmniej, że temat społeczno-psychicznych aspektów bilingwizmu staroobrzędowców w Polsce został wyczerpany. Ze względu na tempo dokonujących się w tej grupie zmian społecznych każde kolejne ekspedycje przynoszą nowe dane, zwłaszcza w odniesieniu do problemu zmiany językowej i zamierania języka mniejszości. Dotychczasowe analizy zostały przeprowadzone jedynie na podstawie wybranego materiału językowego pochodzącego z ponad 300-godzinnego korpusu nagrań i powinny zostać zweryfikowane na aktualnie powstającej kompletnej bazie danych[137]. Ponadto kolejne kontakty z każdym z informatorów

---

[136] Osobisty udział w 9 ekspedycjach do miejscowości zamieszkanych przez staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim i na Mazurach w latach 2004–2011.

[137] Transkrypcje i opracowanie pełnego kilkusetgodzinnego materiału są nie-

pozwalają na uchwycenie ewolucji ich idiolektów w zależności od zmian biograficznych.

Również U. Weinreich, wskazując na znaczenie poszczególnych czynników społecznych dla sytuacji językowej w warunkach dwujęzyczności, zdawał sobie sprawę z konieczności potwierdzenia swoich spostrzeżeń w odpowiednio zaplanowanych badaniach socjolingwistycznych (zob. m.in. Weinreich 1963: 77, 97). Ze względu na złożoność metodologiczną i warsztatową interdyscyplinarnych badań dwujęzyczności oraz konieczność dużych nakładów materialnych i pracy badawczej w analizach longitudinalnych, a zwłaszcza panelowych, tego typu badania w praktyce mogą być realizowane tylko przez zespoły badawcze. Istotny jest również charakter kontaktu z opisywaną społecznością językową, której pozytywne nastawienie do procesu badawczego jest niezbędne na wielu jego etapach. Autorowi pozostaje żywić nadzieję, że uwypuklenie wartości poznawczych socjologicznego wyjaśniania zjawisk systemowych zachodzących w sytuacji kontaktu językowego skłoni lingwistów do większego zaangażowania w tego typu badania, zwłaszcza w ich najtrudniejszym, diachronicznym wymiarze.

---

zwykle czasochłonne i wymagają zaangażowania wielu osób. Choć zespół badawczy składający się z pracowników, doktorantów i studentów Instytutu Filologii Słowiańskiej UMK pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego zajmuje się badaniami dwujęzyczności starowierców od 1999 r., utworzenie kompletnej bazy danych, zawierającej również materiał zebrany przez innych badaczy, stało się możliwe dopiero w 2012 r. dzięki grantowi Narodowego Centrum Nauki (nr 2011/01/B/HS2/00505).

СОЦИОЛОГИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ БИЛИНГВИЗМА

РЕЗЮМЕ

Исследования двуязычия принадлежат к тем разделам языкознания, в которых социальная натура языка проявляется особо ярко. Хотя значение культурного контекста языковых контактов не подлежит сомнению, до сих пор многие ученые опасаются включать социологические методы в лингвистический анализ. Целью автора было представить теоретические основы использования социологии и других гуманитарных наук в исследованиях билингвизма, привести примеры исследований, проводимых с учетом социокультурных аспектов двуязычия, а также предложить ряд социологических теорий и концептов, применение которых может обогатить описание ситуации языкового контакта.

В первой главе подробно представлена методология исследований двуязычия У. Вайнрайха, которая составляет основу современной лингвистики контакта. Социологизм теории У. Вайнрайха заметен уже на уровне основной терминологии. Под интерференцией – одним из ключевых понятий в исследованиях билингвизма – понимаются отклонения от находящихся в контакте языков, возникшие как эффект столкновения как структурных (языковых), так и неструктурных (социологических и психологических) факторов. У. Вайнрайх придавал особое значение именно неструктурным факторам и их влиянию на язык, тщательно разрабатывая вопросы символического статуса языка, демографической и социальной структуры населения, пола, возраста, вероисповедования и др.

Так как методология У. Вайнрайха развивалась и пополнялась концептами других ученых, во второй главе описан ряд социолингвистичесих и социологических теорий, применение которых обогащает анализ билингвизма. Теория Ч. Фергюсона позволяет предположить, что выбор языка в значительной степени зависит от сферы жизни и ситуации: престижности языка, поколения, к которому принадлежат адресант и адресат, социальных условий речевого акта и т. д. Для определения функциональных различий между этими видами этнолектов можно также использовать теорию кодов Б. Бернштейна. Выбор языка может рассматриваться с перспективы концепции рационального действия: выбирая язык в конкретной ситуации, индивид ищет собственную

пользу – либо материальную, либо символическую. Как символическая ценность язык используется в процессе планированной социализации, т. е. в образовании, где может стать орудием «символического насилия» (согласно теории П. Бурдье), что является актуальной проблемой в многокультурных обществах.

Поскольку языковой контакт сопровождается культурным контактом, этот факт должен учитываться в описании двуязычных обществ. Очередная теория связана с процессом языковой социализации, которая происходит прежде всего в первичных группах, напр. в семье или в группе сверстников. Ч. Кули постулировал обратить особое внимание на роль этих групп в развитии личности. С социализацией связаны теории групповой и индивидуальной идентификации. Следует подчеркнуть, что язык является как продуктом, так и одним из элементов сознания идентичности, принадлежности к определенному социму. Так как в рамках общества каждому человеку свойственна его личная «роль», одним из атрибутов этой роли является язык, или языковое поведение. Своеобразной ролью можно считать также пол (гендер) индивида – на этом основании могут проявляться различия в реализации билингвизма у мужчин и женщин. Последнюю концепцию, описываемую во второй главе – эколингвистику – можно воспринимать как своеобразный итог этой части работы. В рамках своей теории Э. Хауген предложил характеризовать язык вместе с его средой – т. е. носителями, их социальным, политическим и экономическим положением.

В третьей главе приведены примеры использования представленных теорий в практике. Автор обратил особое внимание на исследования, проводимые в трех кругах научного обмена – западном, русскоязычном (советском и постсоветском) и польском. Оказывается, что несмотря на довольно четкие региональные различия многие темы, проблемы и методологические концепции являются общими. Много затруднений в социолингвистических исследованиях билингвизма в большинстве работ вызывает комплексное использование социологических и языковедческих элементов интердисциплинарного анализа и полное взаимодействие между ними. Поскольку автор пытается использовать социологическую методологию в лингвистике контакта не только в теории, но и на практике, он вполне осознает, что каждая ситуация контакта своеобразна и нет идеальных, универсальных решений. Поэтому для каждой проблемы исследовательские методы следует подбирать в индивидуальном порядке. Данная монография и описываемые в ней теории имеют целью побудить исследователей к собственным поискам использования социологических аспектов в исследовании двуязычия.

Sociology in Bilingualism Research
Summary

Bilingualism research is one of these branches of linguistics where the social nature of language has always been noticed and underlined. Although no one puts in doubt the role of cultural context in language contacts, many researchers are still afraid to use sociological methods in linguistic analysis. The basic aim of this book is to describe the theoretical reasons for use of sociology and other humanities in bilingualism research, to propose a series of sociological theories and concepts which are perfectly adequate for the description of language contact, as well as presenting examples of analyses where the socio-cultural aspects of bilingualism were emphasised.

The first chapter deals with Uriel Weinreich's methodology of bilingualism research, which constitutes the grounds for contemporary contact linguistics. The sociologism of Weinreich's theory is discernible even in his terminology. The interference, which is one of the key terms in contact linguistics, is understood as an effect of coincidence of the structural (linguistic) and non-structural (sociological and psychological) factors. Weinreich paid special attention to the non-structural factors and to their influence on language, describing in detail the issues of a symbolic status of languages, demographical and social structure of the population, gender, age, religion, etc.

While Weinreich's methodology was developed and supplemented with other scholars' concepts, the second chapter presents a series of sociolinguistic and sociological theories, which are useful in bilingualism research. According to Charles Ferguson's theory of diglossia, language choice strongly depends on the domain of life and such criteria as language prestige, the generation that the given speaker belongs to, the generation of the receiver, and the social circumstances of the speech act. The functional and hierarchical differences between two ethnolects may be also described with the help of Basile Bernstein's theory of linguistic codes. The problem of language choice belongs to the field of interest of rational choice theory: the speaker chooses a code in a certain speech situation looking for benefits (material or symbolic ones). Language as a symbolic value plays an important role in the process of planned socialisation, i.e. in education, where it may be used as a tool of "symbolic violence" (according to Pierre

Bourdieu's theory), which is an actual problem in the case of multicultural societies.

While language contact is often connected with culture contact, this fact shall be considered in the description of bilingual communities. The following conception proposed in the given monograph deals with the process of language socialisation, which is realised, first of all, in primary groups, e.g. in the family or peer group. According to Charles Cooley, one has to pay special attention to the role of these groups in creating the group and personal identity of the bilingual individual. Language is simultaneously a product of identity and one of its constituents. Erving Goffman claims that each man plays his own individual "role" in the society. On the basis of his metaphor, one may consider language and language behaviour as attributes of the role. Gender of the individual is also part of the social role: there are differences in the bilingual behaviour of men and women. The last theory described in the second chapter, ecolinguistics, may be treated as a recapitulation of this part of the book. In Einar Haugen's opinion, language was not a separated phenomenon; therefore, he proposed to describe it together with its "habitat", i.e. speakers, social, political and economic situation.

The practical application of sociological theories in bilingualism research has been described in the third chapter. The author pays special attention to the researches conducted in three different "webs of scientific interaction": Western, Soviet (post-Soviet) and Polish. In spite of serious regional differences, many subjects, problems and methodological concepts were common. The parallel application of sociological and linguistic methods causes many methodological difficulties in interdisciplinary studies of bilingualism. While the author develops an approach to use the sociological methodology in contact linguistics not only in theory but also in his own empirical analyses, he is fully aware that all contact situations are specific, and there are no ideal and universal solutions. Thus, the separate research methods shall be chosen for each problem. However, the author hopes that this book and the theories described will stimulate linguists' interest in sociological aspects of bilingualism.

Bibliografia

Achmanowa 1972 – Ольга С. Ахманова, *Дихотомия язык–диалект в свете проблем современного билингвизма*, w: Azimow et al. 1972, s. 98–102.

Achunzianow 1978 – Энвер М. Ахунзянов, *О разграничении интерференции и трансференции в условиях языковых контактов*, „Вопросы языкознания" 5/1978, s. 72–81.

Adamiec 1997 – Dorota Adamiec, *Język zbiorowości polonijnej w Kanadzie*, w: Dubisz 1997a, s. 263–272.

Aleksandrowa 2006 – Н. Ш. Александрова, *Родной язык, иностранный язык и языковые феномены, у которых нет названия*, „Вопросы языкознания" 3/2006, s. 88–100.

Ananiewa 1983 – Наталья Евгеньевна Ананьева, *Некоторые особенности фонетической интерференции и полилингвов одного периферийного польского говора*, w: Rieger, Werenicz 1983, s. 65–72.

Ananiewa 2007 – Natalia Ananiewa, *O polskich gwarach Syberii: projekt badawczy*, „Acta Baltico-Slavica" 31/2007, s. 25–32.

Armour 2009 – William Armour, *Reconceptualising 'identity slippage': additional language learning and (L_2) identity development*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 4/30/2009, s. 311–326.

Aronson 2006 – Elliot Aronson, *Człowiek istota społeczna*, Warszawa: PWN.

Asfandijarow 1982 – И. У. Асфандияров, *Русские лексические заимствования в узбекском языке*, „Вопросы языкознания" 2/1982, s. 75–80.

Auer 1988 – Peter Auer, *A Conversation Analytic Approach to Code-Switching and Transfer*, w: Heller 1988, s. 187–213.

Auer 1991 – Peter Auer, *Italian in Toronto. A preliminary comparative study on language use and language maintenance*, „Multilingua" 10, s. 403–440.

Auer 1998 – Peter Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London–New York: Routledge.

Auer 1999 – Peter Auer, *From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech*, „The International Journal of Bilingualism" 3, s. 309–332.

Awrorin 1972 – В. А. Аврорин, *Двуязычие и школа*, w: Azimow et al. 1972, s. 49–61.

Azimow et al. 1972 – Пигам А. Азимов, Юнус Д. Дешериев, Федот П. Филин (red.), *Проблемы двуязычия и многоязычия*, Москва: Наука.

Azimow et al. 1977 – Пигам А. Азимов, Юнус Д. Дешериев, Леонид Б. Никольский, Георгий В. Степанов, *Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык*, w: Biełodied, Deszerijew 1977, s. 8–19.

Bacowska 1999 – Grażyna Bacowska, *Mikrojęzyki literackie*, „Socjolingwistyka" 16/1999, s. 41–49.

Baker 2010 – Wendy Baker, *Effects of age and experience on the production of English word-final stops by Korean speakers*, „Bilingualism: Language and Cognition" 3/2010, s. 263–278.

Barkhuizen, de Klerk 2006 – Gary Barkhuizen, Vivian de Klerk, *Imagined identities: Preimmigrants' narratives on language and identity*, „International Journal of Bilingualism" September 3/2006, s. 277–299.

Bartnicka 1990 – Barbara Bartnicka, *Zapożyczenia rosyjskie w wojennych wspomnieniach dzieci polskich*, „Poradnik Językowy" 8/1990, s. 557–563.

Bartoszek 2009 – Adam Bartoszek, *Kapitał kulturowy a identyfikacje narodowo-etniczne młodych Ślązaków*, „Studia Socjologiczne" 4/2009, s. 111–128.

Baskakow 1979 – Николай А. Баскаков (red.), *Пути развития национально-русского двуязычия в нерусских школах РСФСР*, Москва: Наука.

Baudouin de Courtenay 1984 – Jan Niecisław Baudouin de Courtenay (1915), *Charakterystyka psychologiczna języka polskiego*, w: idem, *O języku polskim*, Warszawa: PWN, s. 139–225.

Baudouin de Courtenay 2010 – И.А. Бодуэн де Куртенэ (1904), *Язык и языки*, w: idem, *Языковедение и язык*, Москва, s. 85–113.

Benmamoun et al. 2010 – Elabbas Benmamoun, Silvina Montrul, Maria Polinsky, *White Paper: Prolegomena to Heritage Linguistics*, Harvard University, http://scholar.harvard.edu/mpolinsky/files/hl_white_paper_june_12.pdf [dostęp: 26.10.2012].

Berezin et al. 1976 – Федор М. Березин, Александр Д. Швейцер, Юнус Д. Дешериев (red.), *Проблемы зарубежной социолингвистики. Реферативный сборник*, Москва: Наука.

Berger, Luckmann 1983 – Peter Berger, Thomas Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa: PWN.

Bernstein 1968 – Basile Bernstein (1958), *Some sociological determinants of perception. An inquiry into subcultural differences*, w: Fishman 1968, s. 223–239.

Bernstein 1980 – Basile Bernstein (1972), *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia*, w: Głowiński 1980, s. 83–119.

Besemeres 2004 – Mary Besemeres, *Different Languages, Different Emotions? Perspectives from autobiographical literature*, „International Journal of the Sociology of Language" 25/2–3/2004, s. 140–158.

Bgażnokow, Leontjew 1977 – Барасби Х. Бгажноков, Алексей А. Леонтьев, *Научно-техническая революция и социально-психологический аспект массовой коммуникации*, w: Biełodied, Deszerijew 1977, s. 57–62.

Biełodied 1954 – Иван К. Белодед, *Воссоединение Украины с Россией и развитие русского языка*, „Вопросы языкознания" 2/1954, s. 23–48.

Biełodied 1972 – Иван К. Белодед, *Советский народ, нации, языки (Социолого-лингвистический очерк)*, „Вопросы языкознания" 1/1972, s. 3–16.

Biełodied, Deszerijew 1977 – Иван К. Белодед, Юнус Д. Дешериев (red.), *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*, Москва: Наука.

Bilińska-Suchanek 2005a – Ewa Bilińska-Suchanek (red.), *Tożsamość w świecie nieustających zmian*, Słupsk: Pomorska Akademia Pedagogiczna.

Bilińska-Suchanek 2005b – Ewa Bilińska-Suchanek, *Tożsamość w świecie nieustających zmian*, w: Bilińska-Suchanek 2005a, s. 7–16.

Birdsong 1992 – David Birdsong, *Ultimate attainment in second language acquisition*, „Language" 68/4/1992, s. 706–755.

Bliagoz 1979 – З. У. Блягоз, *Двуязычие и проблемы взаимодействия языков*, w: Baskakow 1979, s. 81–92.

Bobrik 2001 – Марина А. Бобрик, *Очерк языка семьи*, w: Ziemskaja 2001a, s. 278–338.

Bobrownicka 2000 – Maria Bobrownicka (red.), *Język a tożsamość narodowa*, Kraków: Universitas.

Bock 1968 – Philip K. Bock (1964), *Social structure and language structure*, w: Fishman 1968, s. 212–222.

Bokszański 1987 – Zbigniew Bokszański, *Koncepcja tożsamości jednostki w badaniach socjologicznych nad młodzieżą*, w: Głuszyński 1987, s. 41–57.

Bokszański 2002 – Zbigniew Bokszański, *Tożsamość*, w: Frieske et al. 2002, s. 252–255.

Bokszański et al. 1977 – Zbigniew Bokszański, Andrzej Piotrowski, Marek Ziółkowski, *Socjologia języka*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Borejszo 1977 – Maria Borejszo, *Sposoby adaptacji formalnej włoskich zapożyczeń leksykalnych w języku polskim*, „Poradnik Językowy" 10/1977, s. 443–451.

Bourdieu, Passeron 1990 – Pierre Bourdieu, Jean-Claude Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: PWN.

Broch, Jahr 2009 – Ingvild Broch, Ernst H. Jahr, *Russenorsk. A new look at*

the Russo-Norwegian pidgin in Northern Norway, w: Holm, Michaelis 2009b, s. 328–381.

Brouwer et al. 1979 – Dédé Brouwer, Marinel Gerritsen, Dorian de Haan, *Speech differences between women and men: on the wrong track?*, „Language in Society" 8/1979, s. 33–50.

Browne 1995 – W. Browne (red.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics. 4. The Cornell Meeting*, Ann Arbor: Michigan Slavic Publications.

Bruthiaux 2009 – Paul Bruthiaux, *Language rights in historical and contemporary perspective*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 1/30/2009, s. 73–85.

Brzezina 1999 – Maria Brzezina, *Łemkowski w Polsce w aspekcie socjolingwistycznym*, „Socjolingwistyka" 16/1999, s. 51–84.

Budziszewska 1991 – Wanda Budziszewska, *Zapożyczenia słowiańskie w dialektach nowogreckich*, Warszawa: SOW.

Bullock, Toribio 2009 – Barbara E. Bullock, Almeida J. Toribio, *The Cambridge handbook of linguistic code-switching*, Cambridge: Cambridge University Press.

Burżunow 1979 – Георгий Г. Буржунов, *Роль социолингвистических факторов в развитии двуязычия (на материале Дагестанской АССР)*, w: Baskakow 1979, s. 221–232.

Cantone 2007 – Katja F. Cantone, *Code-switching in bilingual children*, Dordrecht: Springer.

Cechosz 2001 – Iwona Cechosz, *Polska gwara Oleszkowiec i Hreczan na Podolu. Fleksja imienna i werbalna*, Kraków: DWN.

Cechosz-Felczyk 2004 – Iwona Cechosz-Felczyk, *Słownictwo gwary Oleszkowiec i Hreczan (Greczan) na Podolu*, Kraków: Lexis.

Chaliłow 1991 – М. Ш. Халилов, *К вопросу о грузинско-дагестанских языковых контактах*, „Вопросы языкознания" 6/1991, s. 90–100.

Chruszczewski, Wąsik 2010 – Piotr P. Chruszczewski, Zdzisław Wąsik (red.), *Languages in contact 2010*, Wrocław: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Filologicznej we Wrocławiu.

Cieszyńska 2006 – Jadwiga Cieszyńska, *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo czy bogactwo? O poszukiwaniu tożsamości Polaków w Austrii*, Kraków: Wyd. Nauk. Akademii Pedagogicznej.

Comrie 1981 – Bernard Comrie, *Notice on Harald Haarmann, Spracherhaltung und Sprachwechsel als probleme der interlingualen Soziolinguistik: Studien zur Mehrsprachigkeit der Zigeuner in der Sowjetunion, Hamburg: Buske 1979*, „Language" 57/1/1981, s. 242.

Comte 1961 – Auguste Comte (1830), *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*, Warszawa: PWN.

Cooley 1992 – Charles H. Cooley, *Grupy pierwotne*, w: Mucha 1992, s. 209–214.

Cosniceanu 1972 – М. Косничану, *Интерференция в антропонимии (на материале славяно-молдавских отношений)*, w: Azimow et al. 1972, s. 328–332.

Craig 1992 – Colette Craig, *A constitutional response to language endangerment: the case of Nicaragua*, „Language" 68/1/1992, s. 17–24.

Croft 2003 – William Croft, *Mixed languages and acts of identity: an evolutionary approach*, w: Matras, Bakker 2003a, s. 41–72.

CPRI 2012 – Canadian Polish Research Institute, http://canadianpolishinstitute.org/board/zarzad.html [dostęp: 05.03.2012].

Čekmonas 1988 – Валериюс Чекмонас, *Функционирование языков и билингвизма (на материале рамашканских говоров)*, w: Karaliūnas 1988a, s. 37–54.

Cukerman 1955 – И. И. Цукерман, *Преподавание фонетики русского языка литовцам*, „Вопросы языкознания" 5/1955.

Cukierska, Radzik 1983 – Maria Cukierska, Tadeusz Radzik, *Nauczanie przedmiotów ojczystych w szkołach sobotnich w Wielkiej Brytanii*, „Poradnik Językowy" 1/1983, s. 5–58.

Cummins 1979 – James Cummins, *Linguistic Interdependence and the Educational Development of Bilingual Children*, „Review of Educational Research" 49/2/1979, s. 222–251.

Cummins 1988a – James Cummins, *Mother tongue maintenance in Canada. From politics to pedagogy*, w: Lee 1988, s. 77–86.

Cummins 1988b – James Cummins, *From multicultural to anti-racist education. An analysis of programs and policies in Ontario*, w: Skutnabb-Kangas, Cummins 1988, s. 127–157.

Czernych 2009 – Александр Черных, *Русский народный календарь в Прикамье. Часть 3. Словарь хрононимов*, Пермь: Издат. Пушка.

Czykwin, Misiejuk 1998 – Elżbieta Czykwin, Dorota Misiejuk, *Dwujęzyczność i dwukulturowość w perspektywie psychopedagogicznej*, Białystok: Trans Humana.

Czyżewski 1976 – Feliks Czyżewski, *Wpływy ukraińskie w gwarze osady Łomazy powiat Biała Podlaska*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 15/1976, s. 105–118.

Czyżewski, Warchoł 1998 – Feliks Czyżewski, Stefan Warchoł, *Polskie i ukraińskie teksty gwarowe ze wschodniej Lubelszczyzny*, Lublin: UMCS.

Darbiejewa 1982 – Анна А. Дарбеева, *О билингвизме монголоязычных народов (к проблеме интерференции)*, „Вопросы языкознания" 6/1982, s. 85–95.

de Fina 2007 – Anna de Fina, *Code-switching and the construction of ethnic identity in a community of practice*, „Language in Society" 36/3/2007, s. 371–392.

de Houwer 1996 – Annick de Houwer, *Bilingual language acquisition*, w: Fletcher, MacWhinney 1996, s. 219–250.

de Saussure 1961 – Ferdynand de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: PIW.

de Saussure 2004 – Ferdynand de Saussure, *Szkice z językoznawstwa ogólnego*, Warszawa: Wyd. Akad. Dialog.

Decyk 1994 – Wanda Decyk, *Wyrazy rosyjskie we wspomnieniach zakluczonnych (na podstawie książki Polacy w Rosji mówią o sobie)*, „Poradnik Językowy" 4/1994, s. 23–32.

Decyk 1995 – Wanda Decyk, *Próba opisu polskiej gwary wsi Wierszyna*, „Poradnik Językowy" 8/1995, s. 20–31.

Demina 2007 – Е. И. Демина, *Социолингвистический аспект проблемы языковых контактов на Балканах*, w: Wiendina 2007, s. 136–155.

Denison, Tragut 1990 – Norman Denison, J. Tragut, *Language Death and Language Maintenance*, „Sociolinguistica" 4/1990, s. 150–156.

Deszerijew 1957 – Юнус Д. Дешериев, *Развитие младописьменных народов СССР в советскую эпоху*, „Вопросы языкознания" 5/1957, s. 18–30.

Deszerijew 1982 – Юнус Д. Дешериев, *Языковые проблемы многонационального советского общества*, „Вопросы языкознания" 6/1982, s. 14–27.

Deszerijew, Protczenko 1972 – Юнус Д. Дешериев, Иван Ф. Протченко, *Основные аспекты исследования двуязычия и многоязычия*, w: Azimow et al. 1972, s. 26–42.

Deszerijew, Protczenko 1979 – Юнус Д. Дешериев, Иван Ф. Протченко, *Национальные отношения в зрелом социалистическом обществе и развитие двуязычия в национальных школах*, w: Baskakow 1979, s. 7–20.

Deumert 2011 – Ana Deumert, *Multilingualism*, w: Mesthrie 2011, s. 261–282.

Dębski 2010 – Robert Dębski, *Dwujęzyczność angielsko-polska w Australii. Języki mniejszościowe w dobie globalizacji i informatyzacji*, Kraków: Wydawnictwo UJ.

Dil 1972 – Anwar S. Dil (red.), *Language in Sociocultural Change. Essays by Joshua A. Fishman*, Stanford: Stanford University.

Djurović 1987a – Ljubomir Djurović (red.), *Child Language in Diaspora. Serbo-Croatian in West European Countries: Papers from a Symposium*, Lund: Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.

Djurović 1987b – Ljubomir Djurović, *The Development of Grammar Systems in Diaspora Children Language*, w: Djurović 1987a, s. 51–85.

Dobruszyna 2007 – Нина Р. Добрушина, *Многоязычие в Дагестане или зачем человеку три языка*, „Социологический Журнал" 1/2007,

s. 103–127, http://www.isras.ru/files/File/Sociologymagazin/06%20Dobrushina.pdf [dostęp 22.03.2012].

Dołowy 2008 – Nicole Dołowy, *Możliwości rewitalizacji zagrożonych języków: między odpowiedzialnością państwa a działaniami mniejszości językowych*, „Kultura i Społeczeństwo" 2/2008, tom LII, s. 209–228.

Dołowy-Rybińska 2011 – Nicole Dołowy-Rybińska, *Języki i kultury mniejszościowe w Europie: Bretończycy, Łużyczanie, Kaszubi*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Domański et al. 2000 – Henryk Domański, Witold Morawski, Janusz Mucha, Maria Ofierska, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Encyklopedia socjologii t. 3*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Domaszniew 1983 – Анатолий И. Домашнев, *Языковой остров как тип ареала распространения языка и объект лингвистического исследования (на материале немецкого языка)*, w: Tołstoj 1983, s. 11–18.

Dorian 1973 – Nancy C. Dorian, *Grammatical change in a dying dialect*, „Language" 49/2/1973, s. 413–438.

Dorian 1994 – Nancy C. Dorian, *Purism vs. Compromise in language revitalisation and language revival*, „Language in Society" 23/4/1994, s. 479–494.

Dorian 1999 – Nancy C. Dorian, *Linguistic and ethnographic field work*, w: Fishman 1999, s. 25–41.

Dorian 2009 – Nancy C. Dorian, *Age and speaker in receding languages: how far do community evaluations and linguists' evaluations agree?*, „International Journal of the Sociology of Language" 200/2009, s. 11–25.

Dubinina, Polinsky 2012 – Irina Dubinina, Maria Polinsky, *Russian in the USA*, w: *Slavic Languages in Migration*, Wien: University of Vienna, http://scholar.harvard.edu/mpolinsky/files/vienna.pdf [dostęp: 25.10.2012].

Dubisz 1997a – Stanisław Dubisz (red.), *Język polski poza granicami kraju*, Opole: Uniwersytet Opolski.

Dubisz 1997b – Stanisław Dubisz, *Język polski poza granicami kraju – próba charakterystyki kontrastowej*, w: Dubisz 1997a, s. 324–376.

Duliczenko 1998a – Александр Д. Дуличенко (red.), *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi*. Slavica Tartuensia IV. Tartu, Universitas Tartuensis.

Duliczenko 1998b – Александр Д. Дуличенко, *Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания*, w: Duliczenko 1998a, s. 26–36.

Duliczenko 2006 – Александр Д. Дуличенко, *Современное славянское языкознание и славянские литературные микроязыки*, w: Duliczenko, Gustavsson 2006, s. 22–46.

Duliczenko, Gustavsson 2006 – Александр Д. Дуличенко, Свен Густавссон (red.), *Славянские литературные микроязыки и языковые контакты*, Тарту: Тартуский Университет.

Dunaj 1980 – Bogusław Dunaj, *Zagadnienie interferencji w badaniach dialektologicznych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. XXXVII, s. 99–108.

Durkheim 2000 – Émile Durkheim (1895), *Zasady metody socjologicznej*, Warszawa: PWN.

Dziewierski 2004 – Marek Dziewierski, *Kościół, religia, tożsamość narodowa na pograniczu wschodnim*, w: Krzysztofek, Sadowski 2004, s. 301–322.

Dzięgiel 2001 – Ewa Dzięgiel, *Polska gwara wsi Zielonej na Podolu na tle innych gwar południowokresowych*, Kraków: DWN.

Dzięgiel 2003 – Ewa Dzięgiel, *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*, Warszawa: Semper.

ECMRL – Europejska Karta Języków Regionalnych lub Mniejszościowych (European Charter for Regional or Minority Languages), http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/148.htm [dostęp 19.02.2012].

Edwards 1985 – John Edwards, *Language, society and identity*, Oxford: Basil Blackwell.

Ehala 2011 – Martin Ehala, *Hot and cold ethnicities: modes of ethnolinguistic vitality*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2/32/2011, s. 187–200.

Elert et al. 1977 – Claes-Christian Elert, Stig Ellasson, Sigurd Fries, Sture Ureland (red.), *Dialectology and Sociolinguistics. Essays in Honour of Karl-Hampus Dahlstedt*, Umea, Acta Universitatis Umensis.

Engelking 2006 – Anna Engelking, *Po swojemu, po polsku, po białorusku. Praktyka językowa a poczucie tożsamości narodowej prawosławnych mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego*, w: Kurczewska 2006, s. 26–46.

Engelking et al. 2008 – Anna Engelking, Ewa Golachowska, Anna Zielińska (red.), *Tożsamość–Język–Rodzina. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*, Warszawa: SOW.

ERIH 2012 – European Reference Index for the Humanities, https://www2.esf.org/asp/ERIH/Foreword/search.asp [dostęp 23.03.2012].

Erikson 2004 – Erik H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.

Ervin 1962 – Susan M. Ervin, *The connotations of gender*, „Word" 18/1962, s. 249–261.

Ervin-Tripp 1968 – Susan M. Ervin-Tripp (1964), *An analysis of the interaction of language, topic and listener*, w: Fishman 1968, s. 192–211.

Esdahl 2003 – Trine Esdahl, *Language choice as a power resource in bilingual adolescents' conversations in the Danish Folkeskole*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 1–2/24/2003, s. 76–89.

Faßke, Wrocławska 1996 – Helmut Faßke, Elżbieta Wrocławska, *Z historii języków łużyckich. Zbiór studiów*, Warszawa: SOW.

Feketa 1985 – Iwan W. Feketa, *Polonizmy leksykalne w języku zabytków powstałych na Rusi Zakarpackiej w XVI–XVII w.*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 23/1985, s. 141–151.

Ferguson 1959 – Charles A. Ferguson, *Diglossia*, „Word" 15/1959, s. 325–340.

Firth 1988 – Raymond Firth, *Malinowski in the history of social anthropology*, w: Roy Elle, Ernest Gellner, Grażyna Kubica, Janusz Mucha (red.), *Malinowski between two worlds: the Polish roots of an anthropological tradition*, Cambridge: CUP, s. 12–42.

Fishman 1968 – Joshua A. Fishman (red.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague: Mouton & Co.

Fishman 1971a – Joshua A. Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language, vol. 1*, The Hague: Mouton.

Fishman 1971b – Joshua A. Fishman, *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*, w: Fishman 1971a, s. 217–404.

Fishman 1972a – Joshua A. Fishman, *Domains and the Relationship between Micro- and Macrosociolinguistics*, w: Gumperz, Dell 1972, s. 435–453.

Fishman 1972b – Joshua A. Fishman, *Language Maintenance in a Supra-Ethnic Age*, w: Dil 1972, s. 76–134.

Fishman 1972c – Joshua A. Fishman (1971), *The Sociology of Language*, w: Dil 1972, Press, s. 1–15.

Fishman 1972d – Joshua A. Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language, vol. 2*, The Hague: Mouton.

Fishman 1985 – Joshua A. Fishman, *Bilingualism and Biculturism as Individual and as Societal Phenomena*, w: Fishman et al., s. 39–56.

Fishman 1996 – Joshua A. Fishman, *In praise of the beloved language. A comparative view of positive ethnolinguistic consciousness*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Fishman 1999 – Joshua Fishman (red.), *Handbook of Language and Ethnic Identity*, New York–Oxford: Oxford University Press.

Fishman 2006 – Joshua A. Fishman, *Language policy and language shift*, w: Ricento 2006, s. 311–328.

Fishman 2012 – Joshua A. Fishman, *Cultural Autonomy as an approach to sociolinguistic power-sharing: some preliminary notions*, „International Journal of the Sociology of Language" 213/1/2012, s. 11–46.

Fishman et al. 1985 – Joshua A. Fishman et al. (red.), *The rise and the fall of ethnic revival*, Berlin–New York: Walter de Gruyter.

Fletcher, MacWhinney 1996 – Paul Fletcher, Brian MacWhinney (red.), *The handbook of child language*, Malden: Blackwell.

Flynn 2006 – Suzanne Flynn, *Program kursu „The linguistic study of bilingualism”*, Massachusetts Institute of Technology, http://ocw.mit.edu/courses/linguistics-and-philosophy/24-906j-the-linguistic-study-of-bilingualism-fall-2006/readings/ [dostęp 12.03.2012].

Foucault 1998 – Michel Foucault, *Nadzorować i karać: narodziny więzienia*, Warszawa: Aletheia „Spacja”.

Foucault 2000 – Michel Foucault, *Archeologia wiedzy*, Warszawa: De Agostini „Altaya”.

Francescato 1981 – Giuseppe Francescato, *Il bilingue isolato. Studi sul bilinguismo infantile*, Bergamo: Minerva Italica.

Franceschini 1998 – Rita Franceschini, *Code-switching and the notion of code in linguistics. Proposals for a dual focus model*, w: Auer 1998, s. 51–75.

Frieske et al. 2002 – Kazimierz W. Frieske, Hieronim Kubiak, Grzegorz Lissowski, Janusz Mucha, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Encyklopedia socjologii t. 4*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Gadomski 2007 – Александр К. Гадомский (red.), *Крымско-польский сборник научных работ*, Т. 5, Симферополь: Universum.

Gajda et al. 2002 – Stanisław Gajda, Kazimierz Rymut, Urszula Żydek-Bednarczuk (red.), *Język w przestrzeni społecznej*, Opole: Uniwersytet Opolski.

Gal 1978 – Susan Gal, *Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community*, „Language in Society” 7/1978, s. 1–16.

Gałecki 1997 – Zygmunt Gałecki, *Język polski na Ukrainie*, w: Dubisz 1997a, s. 92–108.

Gardner-Chloros 1991 – Penelope Gardner-Chloros, *Language Selection and Switching in Strasbourg*, Oxford: Clarendon Press.

Gardner-Chloros 2009a – Penelope Gardner-Chloros, *Code-switching*, Cambridge: Cambridge University Press.

Gardner-Chloros 2009b – Penelope Gardner-Chloros, *Sociolinguistic factors in code-switching*, w: Bullock, Toribio 2009, s. 97–113.

Garret 2005 – Paul B. Garret, *What a language is good for: Language socialization, language shift, and the persistence of code-specific genres in St. Lucia*, „Language in Society” 34/3/2005, s. 327–361.

Głowiński 1980 – Michał Głowiński (red.), *Język i społeczeństwo*, Warszawa: Czytelnik.

Głuszkowski 2007 – Michał Głuszkowski, *Языковая ситуация и культурное самосознание детей и молодежи Польского Культурного Центра им. Корнеля Макушинского в Стрые*, w: Gadomski 2007, s. 205–212.

Głuszkowski 2009a – Michał Głuszkowski, *Wykorzystanie nauk społecznych jako narzędzi pomocniczych językoznawstwa. Na przykładzie badań*

dwujęzyczności polskich staroobrzędowców, w: Skarżyński, Czelakowska 2009, s. 131–137.

Głuszkowski 2009b – Michał Głuszkowski, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Socjolingwistyka" XXII–XXIII/2009, s. 115–131.

Głuszkowski 2010a – Michał Głuszkowski, *Функционирование старообрядческого говора в Польше на примере одного идиолекта*, „Die Welt der Slaven" LV, 2010, s. 312–333.

Głuszkowski 2010b – Michał Głuszkowski, *Zachowane cechy dialektalne oraz wpływy polskie w rosyjskiej gwarze przedstawiciela starszego pokolenia staroobrzędowców regionu augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica" 34/2010, s. 157–168.

Głuszkowski 2011a – Michał Głuszkowski, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Głuszkowski 2011b – Michał Głuszkowski, *Vershina – a Polish village in Siberia. Factors influencing language maintenance under changing social, cultural, economic and political conditions*, „Eesti ja some-ugri keeleteaduse ajakari. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics (ESUKA – JEFUL)" 2 – 1/2011, s. 157–170.

Głuszkowski 2011c – Михал Глушковски, *Элементы социо- и психолингвистики в учениях И. А. Бодуэна де Куртенэ*, w: П. Глушковски, Г. П. Мягков, Р. А. Циунчук (red.), *POLONIA в Казани и в Волго-Урале в XIX–XX вв.*, Казань: Казанский Университет, s. 121–131.

Głuszkowski 2011d – Michał Głuszkowski, *Socjologizm teorii badań dwujęzyczności Uriela Weinreicha*, „Roczniki Historii Socjologii" 1/2011, s. 101–117.

Głuszkowski 2012 – Михал Глушковски, *Главные черты двуязычия и двукультурия на примере старообрядцев в Польше и польских общин в Украине и в России*, w: Paśko-Koneczniak 2012, s. 403–416.

Głuszyński 1987 – Jerzy Głuszyński (red.), *Teoretyczno-metodologiczne problemy badań nad młodzieżą*, Poznań: RWOAS ZMW.

Gogolewski 1972 – Stanisław Gogolewski, *Polska gwara trójjęzycznej wsi Kaczyki w Rumunii*, Wrocław: Ossolineum.

Golachowska 2008 – Ewa Golachowska, *Język drobnej szlachty na Podlasiu a jej tożsamość*, w: Engelking et al. 2008, s. 155–164.

Golachowska, Zielińska 2011 – Ewa Golachowska, Anna Zielińska (red.), *Konstrukcje i destrukcje tożsamości t. 1. Wokół religii i jej języka*, Warszawa: SOW.

Goldstein 1997 – Tara Goldstein, *Two languages at work. Bilingual life on the production floor*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Graczykowska 2008 – Tamara Graczykowska, *„Nowsze" rusycyzmy leksykalne we współczesnej polszczyźnie wileńskiej (na podstawie „Kuriera Wileńskiego" z lat 1990–1996)*, „Poradnik Językowy" 1/2008, s. 76–85.

Graudiņa, Staltmane 1976 – Л. К. Граудина, В. Э. Сталтмане, *Русско-латышские языковые связи*, „Вопросы языкознания" 1/1976, s. 123–129.

Greenfield 1972 – Lawrence Greenfield (1968), *Situational Measures of Normative Language Views in Relation to Person, Place and Topic among Puerto Rican Bilinguals*, w: Joshua Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language*, t. 2. the Hague: Mouton, s. 17–35.

Grek-Pabisowa 1968 – Iryda Grek-Pabisowa, *Rosyjska gwara staroobrzędowców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław: Ossolineum.

Grek-Pabisowa 1999 – Iryda Grek-Pabisowa, *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa: SOW.

Grek-Pabisowa 2005 – Iryda Grek-Pabisowa, *Polski regiolekt północnokresowy na Litwie i Białorusi dziś*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. LXI, s. 77–86.

Greń 2000 – Zbigniew Greń, *Śląsk cieszyński. Dziedzictwo językowe*, Warszawa: SOW.

Grin 1999 – François Grin, *Economics*, w: Fishman 1999, s. 9–24.

Grosjean 1982 – François Grosjean, *Life with two languages. An introduction to bilingualism*, Cambridge–London: Harvard University Press.

Grucza 1981 – Franciszek Grucza (red.), *Bilingwizm a glottodydaktyka*, Warszawa: Wyd. UW.

Gubogło 1984 – Михаил Н. Губогло, *Современные этноязыковые процессы в СССР. Основные факторы и тенденции развития национально-русского двуязычия*, Москва: Наука.

Gumperz, Dell 1972 – Gumperz John J., Hymes Dell (red.), *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.

Gumperz 1977 – John Gumperz, *The Sociolinguistic Significance of Conversational Code-Switching*, „RELC Journal" 8/2/1977, s. 1–34.

Haarmann 2002 – Harald Haarmann, *Small languages in the information age: Strategies of survival*, „Sociolinguistica" 16/2002, s. 32–39.

Halczak 2006 – Bohdan Halczak (red.), *Mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej po upadku komunizmu*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.

Hale 1992a – Ken Hale, *On endangered languages and the safeguarding of diversity*, „Language" 68/1/1992, s. 1–3.

Hale 1992b – Ken Hale, *Language endangerment and the human value of linguistic diversity*, „Language" 68/1/1992, s. 35–41.

Hall 1983 – Robert A. Hall Jr., *Review on Ingvild Broch, Ernst Håkon, Et pidginspråk i Norge, Oslo: Novus 1981*, „Language" 59/3/1983, s. 668–670.

Hancock 1978 – Ian Hancock, *Review on Peter Mülhaüsler, Pidginization and simplification of language, Canberra: Research School of Pacific Studies, Australian National University 1974*, „Language" 54/4/1978, s. 987–990.

Handke 2009 – Kwiryna Handke, *Socjologia języka*, Warszawa: PWN.

Hanks 2010 – William F. Hanks, *Review on Nicholas Evans, Dying words: Endangered languages and what they have to tell us, Malden: Wiley Blackwell 2010*, „Language" 86/2/2010, s. 438–441.

Handman 2009 – Courtney Handman, *Language ideologies, endangered language linguistics, and Christianization*, „Language" 85/3/2009, s. 635–639.

Harris et al. 2001 – Joseph Harris, Eckehard Simon, Calvert Watkins, Stephen Mitchell, *Einar Haugen: Faculty of Arts and Sciences – Memorial Minute*, „Harvard University Gazette" 24.05.2001, http://www.news.harvard.edu/gazette/2001/05.24/16-haugen.html [dostęp 27.02.2012].

Haugen 1969 – Einar Haugen (1953), *The Norwegian language in America; a study in bilingual behavior*, Bloomington–London: Indiana University Press.

Haugen 1972 – Эйнар Хауген, *Языковой контакт*, „Новое в лингвистике", Вып. 6. 1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 61–80.

Hechter, Kanazawa 2006 – Michael Hechter, Satoshi Kanazawa, *Teoria racjonalnego wyboru a socjologia*, w: Jasińska-Kania et al. 2006a, s. 164––180.

Heckmann 2008 – Friedrich Heckmann, *Education and the Integration of Migrants. Challenges for European Education Systems Arising from Immigration and Strategies for the Successful Integration of Migrant Children in European Schools and Societies. NESSE Analytical Report 1 for EU Commission DG Education and Culture*, http://www.efms.uni-bamberg.de/pdf/NESEducationIntegrationMigrants.pdf [dostęp: 20.10.2012].

Heinz 1983 – Heinz Adam, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa: PWN.

Heller 1988 – Monica Heller (ed.), *Codeswitching: anthropological and sociolinguistic perspectives*, Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Heller 2006 – Heller Monica, *Linguistic minorities and modernity. A sociolinguistic etnography*, London–New York: Continuum.

Hentschel 2002 – Gerd Hentschel, *Czy mogą powstać śląski, kaszubski albo góralski język nieliteracki?*, w: Gajda et al. 2002, s. 83–91.

Hesseling D. C. – D. C. Hesseling (1979 [1933]), *How did creoles originate?*, w: Holm, Michaelis 2009a, s. 376–383.

Hillmann 2007 – Karl-Heinz Hillmann, *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart: Alfred Kroner Verlag.

Hirschmann 1994 – Lynette Hirschmann, *Female-male differences in conversational interaction*, „Language in Society" 23/1994, s. 427–442.

Hogan-Brun, Ramonienė 2005 – Gabrielle Hogan-Brun, Meilutė Ramonienė, *Perspectives on language attitudes and use in Lithuania's multilingual setting*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 5/26/2005, s. 425–441.

Holdeman 2002 – Jeffrey Holdeman, Language Maintenance and Language Shift Among the Russian Old Believers of Erie, Pennsylvania. Ohio. Niepublikowana praca doktorska, Ohio State University.

Holm, Michaelis 2009a – John Holm, Susanne Michaelis (red.), *Contact languages. Vol. I*, London–New York, Routledge, Taylor & Francis Group.

Holm, Michaelis 2009b – John Holm, Susanne Michaelis (red.), *Contact languages. Vol. III*, London–New York, Routledge, Taylor & Francis Group.

Hudson 1990 – Richard Hudson, *Review on Nancy C. Dorian (ed.) Studies in language contraction and death. Cambridge: CUP 1989*, „Language" 66/4/1990, s. 831–834.

Huguet 2006 – Ángel Huguet, *Attitutdes and motivation versus language achievement in cross-linguistic settings. What is cause and what effect?*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 5/27/2006, s. 413–429.

Hymes 1980 – Dell Hymes (1973), *Socjolingwistyka i etnografia mówienia*, w: Głowiński 1980, s. 41–82.

Imedadze, Topuridze 1984 – Николай Имедадзе, Леонид Топуридзе, *О некоторых личностных факторах овладения вторым языком*, w: Zalewskaja et al. 1984, s. 4–13.

Isajew 1979 – Магомет И. Исаев, *Роль русского языка как средства межнационального общения*, w: Baskakow 1979, s. 48–59.

Isajew 2002 – Магомет И. Исаев, *Этнолингвстические процессы в СССР и на постсоветском пространстве*, „Вопросы языкознаия" 6/2002, s. 101–117.

Janaszek-Ivaničkova 2000 – Halina Janaszek-Ivaničkova, *Problemy językowe Słowaków w procesie narodotwórczym*, w: Bobrownicka 2000, s. 63–101.

Jankowiak 2009 – Mirosław Jankowiak, *Gwary białoruskie na Łotwie w rejonie krasławskim. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: SOW.

Jarcewa 2000 – Виктория Н. Ярцева, *Теория взаимодействия языков и работа У. Вайнрайха «Языковые контакты»*, w: Weinreich 2000, s. 5–17.

Jasińska-Kania 2006a – *Teoria racjonalnego wyboru*, w: Jasińska-Kania et al. 2006a, s. 135–137.

Jasińska-Kania et al. 2006a – Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne t. 1*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Jasińska-Kania et al. 2006b – Aleksandra Jasińska-Kania, Lech M. Nijakowski, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne t. 2*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Jelina 1984 – Н. Г. Елина, *Креолизация (пиджинизация) как стадия билингвизма*, w: Zalewskaja et al. 1984, s. 21–28.

Jermakowa 2007 – М. И. Ермакова, *Отражение влияния немецкого языка на серболужицкие литературные языки*, w: Wiendina 2007, s. 156–195.

Jones, Delyth 2009 – Kathryn Jones, Delyth Morris, *Issues of gender and parents' language values in the minority language socialisation of young*, „International Journal of the Sociology of Language" 195/2009, s. 117–139.

Joos 1968 – Martin Joos (1959), *The Isolation of Styles*, w: Joshua Fishman (red.), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague: Mouton & Co, s. 185–191.

Jørgensen 1998 – Jens Normann Jørgensen – *Children's acquisition of code-switching for power-wielding*, w: Auer 1998, s. 237–258.

Karaliūnas 1988a – Simas Karaliūnas (red.), *Lietuviu kalba ir bilingvizmas. Литовский язык и билингвизм*, Vilnius: Mokslas.

Karaliūnas 1988b – Simas Karaliūnas, *Bilingvizmo situacijos ir ju socialne dinamika*, w: Karaliūnas 1988a, s. 4–20.

Katagoszczina 1972 – Нина Катагощина, *Проблема двуязычия и многоязычия за рубежом*, w: Azimow et al. 1972, s. 62–74.

Karaś 2011 – Halina Karaś, *Liczba podwójna*, w: eadem (red.) *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=178 [dostęp 25.02.2012].

Karaułow 1992 – Юрий Н. Караулов, *О русском языке зарубежья*, „Вопросы языкознания" 6/1992, s. 5–18.

KARO 2012 – Katalog Rozproszony Bibliotek Polskich, http://karo.umk.pl/Karo/ [dostęp 27.02.2012].

Kawka 2002 – Maciej Kawka, *Czy powinniśmy mówić „dokładnie"?*, http://www.up.krakow.pl/konspekt/13/kawka13.html [dostęp: 20.04.2012].

Kazkienowa 2003 – А. Казкенова, *Мотивированность заимствованного слова (на материале современного русского языка)*, „Вопросы языкознания" 5/2003, s. 72–81.

Kecskés, Albertazzi 2007 – István Kecskés, Liliana Albertazzi (red.), *Cognitive aspects of bilingualism*, Dordrecht: Springer.

Kempny 2005 – Marian Kempny, *Granice wspólnot i „pogranicze" tożsamości*, w: Kurczewska, Bojar 2005, s. 125–143.

Khattab 2009 – Ghada Khattab, *Phonetic accomodation in children's code-switching*, w: Bullock, Toribio 2009, s. 142–159.

Kim 2007 – Tae-Young Kim, *The dynamics of ethnic name maintenance and change: cases of Korean ESL immigrants in Toronto*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2/28/2007, s. 117–133.

Kleparski 2007 – *Zmiana semantyczna przysłówka „dokładnie": przykład kalki semantycznej czy też elipsy kontekstowej?*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego" 47/2007, Studia Anglica Resoviensia 4, s. 119–125.

Klimowicz-Sikorska 2011 – Marzena Klimowicz-Sikorska, *Pierwszy polski doktorat po kaszubsku*, „Trójmiasto.pl" 21.12.2011, http://nauka.trojmiasto.pl/Pierwszy-polski-doktorat-po-kaszubsku-n54043.html [dostęp 19.02.2012]

Klukanow 1984 – И. Клюканов, *Заметки по теории языковых контактов*, w: Zalewskaja et al. 1984, s. 28–34.

Kojder et al. 1998 – Andrzej Kojder, Krzysztof Koseła, Władysław Kwaśniewicz, Hieronim Kubiak, Janusz Mucha, Jerzy Szacki, Marek Ziółkowski (red.), *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Kolberg 1964 – Oskar Kolberg (1891), *Chełmskie t. 2 (dzieła wszystkie t. 34)*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.

Kolis 1991 – Nijola Kolis, *Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich*, w: Rieger, Werenicz 1991, s. 107–130.

Kołodziejek 1990 – Ewa Kołodziejek, *Zapożyczenia w gwarze marynarzy (typy i funkcje)*, „Poradnik Językowy" 2/1990, s. 112–118.

Kołszanskij 1979 – Г.В. Колшанский, *Билингвизм и обучение языку*, w: Baskakow 1979, s. 58–67.

Kondratiuk, Rudnicki 2000 – Aleksander Kondratiuk, Sergiusz Rudnicki, *Sytuacja językowa we wsi Omylne na południowej Żytomierszczyźnie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 36/2000, s. 65–82.

Kosior 2005 – Daria Kosior, *Dwujęzyczność – zestawienie bibliograficzne literatury polskojęzycznej w wyborze*, http://www.bib.edu.pl/zest160.html [dostęp 10.01.2008].

Kowalski 2008 – Ewa Kowalski, *Representations of linguistic and ethnocultural diversity in Poland's education policy, national school curricula and textbooks*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 5/29/2008, s. 364–379.

Krasowska 2006 – Helena Krasowska, *Górale polscy na Bukowinie Karpackiej. Studium socjolingwistyczne i leksykalne*, Warszawa: SOW.

Krasowska 2012 – Helena Krasowska, *Mniejszość polska na południowo-wschodniej Ukrainie*, Warszawa: SOW.

Krouwerberg, Singler 2011 – Silvia Krouwerberg, John Victor Singler, *Pidgins and creoles*, w: Mesthrie 2011, s. 283–300.

Krysin 1976 – Леонид П. Крысин, *Владение разными подсистемами языка как явление диглоссии*, w: Krysin, Szmieliew 1976, s. 62–69.

Krysin 2003 – Леонид П. Крысин (red.), *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*, Москва: Языки славянской культуры.

Krysin, Szmieliew 1976 – Леонид П. Крысин, Дмитрий Н. Шмелев (red.), *Социально-лингвистические исследования*, Москва: Наука.

Krzysztofek, Sadowski 2004 – Kazimierz Krzysztofek, Andrzej Sadowski (red.), *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski, tom 1*, Białystok: UwB.

Kuniński 2000 – Miłowit Kuniński, *Język a tożsamość narodowa. Aspekty filozoficzne i socjologiczne*, w: Bobrownicka 2000, s. 7–18.

Kurcz 1992 – Ida Kurcz, *Język a psychologia*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Kurcz 2007 – Ida Kurcz (red.), *Psychologiczne aspekty dwujęzyczności*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.

Kurczewska 2006 – Joanna Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*, Warszawa: IFiS PAN.

Kurczewska, Bojar 2005 – Joanna Kurczewska, Hanna Bojar (red.), *Granice na pograniczach. Z badań społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski*, Warszawa: IFiS PAN.

Kuźniar 1984 – Jerzy Kuźniar, *O gwarze wileńskiej we wsi Sycewice pod Słupskiem*, „Poradnik Językowy" 5/1984, s. 299–304.

Kwaśniewski 1990 – Krzysztof Kwaśniewski, *Tożsamość kulturowa*, w: Staszczak 1990, s. 351–353.

Labov 1976 – Вильам Лабов, *Изучение языка в социальном контексте*, w: Berezin et al. 1976, s. 277–282.

Lambert et al. 1972 – Уоллэс Ламберт, Джон Гавелька, Синтья Кросби (1958), *Зависимость двуязычия от условий усвоения языка*, „Новое в лингвистике", Вып. 6/1972, *Языковые контакты*, Москва: Прогресс, s. 241–253.

Laskowski 2009 – Roman Laskowski, *Język w zagrożeniu. Przyswajanie języka polskiego w warunkach polsko-szwedzkiego bilingwizmu*, Kraków: Universitas.

Lee 1988 – Valeria Silvestri Lee, *Language teaching and learning: Canada and Italy*, Rome: Canadian Academic Centre in Italy.

Lesnickaja et al. 1969 – Анна В. Лесницкая, Василий М. Жирмунский, Леонид С. Ковтун (red.), *Вопросы социальной лингвистики*, Москва: Наука.

Lévi-Strauss 2000 – Claude Lévi-Strauss (1958), *Antropologia strukturalna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe KR.

Liberman 2001 – Anatoly Liberman (red.), *N.S. Trubetzkoy: Studies in general linguistics and language structure*, Durham: Duke University Press.

Libura 2000 – Agnieszka Libura, *Analiza semantyczna wyrazów nazywających NIENAWIŚĆ i inne uczucia negatywne,* w: Nowakowska-Kempna et al. 2000, s. 135–151.

Linton 2000 – Ralph Linton, *Kulturowe podstawy osobowości*, Warszawa: PWN.

Lipińska 2003 – Ewa Lipińska, *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań nad dwujęzycznością*, Kraków: UJ.

Lissowski 2002 – Grzegorz Lissowski, *Teoria racjonalnego wyboru*, w: Frieske et al. 2002, s. 194–198.

Llamas 2007 – Carmen Llamas, *"A place between places": Language and identities in a border town*, „Language in Society" 36/2007, s. 579––604.

Lustanski 2009 – Joanna Lustanski, *Polish Canadians and Polish immigrants in Canada: self-identity and language attitude*, „International Journal of the Sociology of Language" 199/2009, s. 39–61.

Mackey 1968 – William F. Mackey (1962), *The description of bilingualism*, w: Fishman 1968, s. 554–584.

Malinowski 1993 – Bronisław Malinowski, *The methodological critique of Frazer's* 'Totemism and exogamy', *reviewed in* 'Lud', w: Robert J. Thornton, Peter Skalníks (ed.), *The early writings of Bronislaw Malinowski*, Cambridge: CUP, s. 42–48.

Malinowski 2009 – Maciej Malinowski, *Dokładnie... nie!!!*, http://marhan.pl/index.php/meandry-polszczyzny/356-felietony-macieja-malinowskiego-/2401-polszczyzna-dokadnie-nie [dostęp 20.04.2012].

Malkiel, Herzog 1967 – Yakov Malkiel, Marvin I. Herzog, *Uriel Weinreich (1926–1967)*, „Language" 43(2)/1967, s. 605–610.

Mańczak-Wohlfeld 1988 – Elżbieta Mańczak-Wohlfeld, *Liczba mnoga zapożyczeń angielskich*, „Poradnik Językowy" 7/1988, s. 512–514.

Marti 1996 – Roland Marti, *Wliw njerěcnych faktorow na mroki serbskego rěcnego wobłuka*, w: Faßke, Wrocławska 1996.

Maschler 1998 – Yael Maschler, *On the transition from code-switching to a mixed code*, w: Auer 1998, s. 125–149.

Masiewicz 1988 – Anna Masiewicz, *Język skupisk polonijnych w północno-zachodnim departamencie Calvados we Francji*, Wrocław: Ossolineum.

Matras 2009 – Yaron Matras, *Language contact*, Cambridge: Cambridge University Press.

Matras, Bakker 2003a – Yaron Matras, Peter Bakker (red.), *The mixed language debate*, Berlin: Walter de Gruyter.

Matras, Bakker 2003b – Yaron Matras, Peter Bakker, *The study of mixed languages*, w: Matras, Bakker 2003a, s. 1–20.

Mauss 2001 – Marcel Mauss (1950), *Socjologia i antropologia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe KR.

May 2001 – Stephen May, *Language and minority rights: ethnicity, nationalism and the politics of language*, Harlow: Pearson Education Limited.

McClure, McClure 1988 – Erica McClure, Malcolm McClure, *Macro- and micro-sociolinguistic dimensions of code-switching in Vingard*, w: Heller 1988, s. 25–51.

McEntee-Atalianis, Pouloukas 2001 – Lisa McEntee-Atalianis i Stavros Pouloukas, *Issues of identity and power in a Greek-Cypriot community*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 1/22/2001, s. 19–38.

McWhorter 1998 – John H. McWhorter, *Idetifying the creole prototype: vindicating a typological class*, „Language" 74/4/1998, s. 788–818.

Merton 1982 – Robert K. Merton, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa: PWN.

Mesthrie 2011 – Rajend Mesthrie (red.), *The Cambridge handbook of sociolinguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Micewicz 1975 – Teresa Micewicz, *Bilingualism in Upper Silesia. Its Psycho- and Sociolinguistic Problems*, Katowice: UŚ.

Michna 2004 – Ewa Michna, *Pomiędzy gwarą a językiem standardowym. Kodyfikacja gwar Rusinów karpackich*, „Socjolingwistyka" 18/2004, s. 57–86.

Mielczarek 2010 – Agnieszka Mielczarek, *Grzeczność językowa jako składnik kompetencji kulturowej w teorii i praktyce nauczania języka polskiego jako obcego*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. LXVI, s. 245–252.

Mikołajczuk 2000 – *Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuć z klasy semantycznej GNIEWU*, w: Nowakowska-Kempna et al. 2000, s. 117–134.

Milejkowska 1966 – Halina Milejkowska, *Kilka uwag o rusycyzmach w tzw. Wiechu i w języku potocznym*, „Poradnik Językowy" 6/1966, s. 256–260.

Minasowa 2002 – Карина Р. Минасова, *Двуязычие как способ культурной интеграции этнических меньшинств в многонациональном обществе*, „Социологические Исследования" 8/2002, http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-08/Minasova.pdf [dostęp 23.03.2012].

Minikowska 1980 – Teresa Minikowska, *O rutenizmach leksykalnych w „Libri Legationum"*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 19/1980, s. 59–75.

Miodunka 2003 – Władysław Miodunka, *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*, Kraków: Universitas.

Miodunka 2010 – Władysław Miodunka, *Dwujęzyczność, walencja kulturowa i tożsamość (e)migracji polskiej w świecie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. 66/2010, s. 51–71.

Misiak 2006 – Małgorzata Misiak, *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Mønnesland 1987 – Svein Mønnesland, *Norwegian Interference in the Language of Yugoslav Children in Norway*, w: Djurović 1987a, s. 87–99.

Moring et al. 2011 – Tom Moring, Charles Husband, Catharina Lojander-Visapää, Laszlo Vincze, Joanna Fomina, Nadia Nieminen Mänty, *Media use and ethnolinguistic vitality in bilingual communities*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2/32/2011, s. 169–186.

Morita 2006 – Koji Morita, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (region trocki) i Białorusi (region iwieniecki)*, Warszawa: SOW.

Morris, Jones 2007 – Delyth Morris, Kathryn Jones, *Minority language socialisation within the family: investigating the early Welsh language socialisation oif babies and young children in mixed language families in Wales*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 6/28/2007, s. 484–501.

Mrózek 1997a – Robert Mrózek, *Język Polaków w Czechach*, w: Dubisz 1997a, s. 124–138.

Mrózek 1997b – Robert Mrózek, *Polszczyzna na Słowacji*, w: Dubisz 1997a, s. 139–144.

Mucha 1992 – Janusz Mucha, *Cooley*, Warszawa: Wiedza Powszechna.

Mufwene 2008 – Salikoko S. Mufwene, *Colonization, population contacts, and the emergence of new language varieties: A response to Peter Trudgill*, „Language in Society" 37/2008, s. 254–258.

Mufwene 2010 – Salikoko S. Mufwene, *The role of mother-tongue schooling in eradicting poverty: A response to Language and poverty (review article)*, „Language" 86/4/2010, s. 910–932.

Munijew 1972 – Б. Муниев, *О калмыцко-русском двуязычии*, w: Azimow et al. 1972, s. 314–317.

Muysken 2011 – Peter Muysken, *Code-switching*, w: Mesthrie 2011, s. 301–314.

Myers-Scotton, Bolonyai 2001 – Carol Myers-Scotton, Agnes Bolonyai, *Calculating speakers: Codeswitching in a rational choice model*, „Language in Society" 30/1/2001, s. 1–28.

Myers-Scotton, Okeju 1973 – Carol Myers-Scotton, John Okeju, *Neighbors and lexical borrowings*, „Language" 49/4/1973, s. 871–889.

Nalborczyk 2002 – Agata S. Nalborczyk, *Zachowania językowe imigrantów arabskich w Austrii*, Warszawa: Dialog.

Nepop 2002 – Lidia Nepop, *Interferencja leksykalna i jej odmiany (na przykładzie słownictwa kresowego)*, w: Rieger 2002, s. 101–127.

Nikitorowicz et al. 2005 – Jerzy Nikitorowicz, Dorota Misiejuk, Mirosław Sobecki (red.), *Region. Tożsamość. Edukacja*, Białystok, Trans Humana.

Nikolskij 1976 – Леонид Б. Никольский, *Синхронная социолингвистика (теория и проблемы)*, Москва: Наука.

Nowak 1973 – Stefan Nowak, *Pojęcie postawy w teoriach i stosowanych badaniach społecznych*, w: idem (red.), *Teorie postaw*, Warszawa: PWN, s. 17––33.

Nowakowska-Kempna et al. 2000 – Iwona Nowakowska-Kempna, Anna Dąbrowska, Janusz Anusiewicz (red.), *Uczucia w języku i tekście*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Obrębski 2007 – Józef Obrębski, *Polesie*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Oinas 1965 – Felix J. Oinas, *Review on Gerta Hüttl Worth, Foreign words in Russian: a historical sketch 1550–1800, Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1963*, „Language" 41/1/1965, s. 137–141.

Olechnicki, Załęcki 1998 – Krzysztof Olechnicki, Paweł Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń: Graffiti BC.

Ostler 2011 – Nicholas Ostler, *Language maintenance, shift, and endangerment*, w: Mesthrie 2011, s. 315–334.

Ostrówka 2005 – Małgorzata Ostrówka, *Regiolekt polski na Łotwie*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. LXI, s. 87–99.

Ostrówka, Zielińska 1998 – Małgorzata Ostrówka, Anna Zielińska, *Polacy z Kresów północno-wschodnich o swojej polszczyźnie (na podstawie badań terenowych w latach 1992–1995)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 34/1998, s. 69–83.

Oszer 1974 – Cecylia Oszer, *Fleksja imienna gwary białoruskiej we wsi Jacowlany w powiecie sokólskim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 13/1974, s. 185–196.

Otwinowska 1997 – Agnieszka Otwinowska, *Uwagi o kilku anglicyzmach gramatycznych, semantycznych i frazeologicznych w polszczyźnie*, „Poradnik Językowy" 2/1997, s. 48–53.

Päll 1972 – Эдуард Н. Пялль, *О развитии национальных языков и типах двуязычия*, w: Azimow et al. 1972, s. 112–119.

Panayiotou 2004 – Alexia Panayiotou, *Switching codes, switching code: bilinguals emotional reponses in English and Greek*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2–3/25/2004, s. 124–139.

Parsons 1969 – Talcott Parsons, *Struktura społeczna a osobowość*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

Paryl, Mieszczankowska 2004 – Władysław Paryl, Mirosława Mieszczankowska, *Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna*, Kraków: Lexis.

Paśko 2005 – Dorota Paśko, *Gry językowe w rosyjskiej gwarze staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici", Studia Slavica X, z. 374/2005, s. 157–162.

Paśko 2011 – Dorota Paśko, *Powiązania między językiem a wyznaniem katolickim wśród bilingwalnej społeczności wierszynian na Syberii*, w: Golachowska, Zielińska 2011, s. 113–120.

Paśko-Koneczniak 2012 – Dorota Paśko-Koneczniak (red.), *Współczesne badania nad kulturą, literaturą i językiem rosyjskim*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.

Pavlenko 2004 – Aneta Pavlenko, *L_2 influence and L_1 attrition in adult bilingualism*, w: Schmid et al. 2004, s. 47–59.

Pfeiffer 1972 – Tadeusz Pfeiffer, *Socjolingwistyka a nauczanie języków obcych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. XXX, s. 53–59.

Piaget 1966 – Jean Piaget, *Studia z psychologii dziecka*, Warszawa: PWN.

Pietilä 1989 – Päivi Pietilä, *The English of Finnish Americans with Reference to Social and Psychological Background Factors and with Special Reference to Age*, Annales Universitas Turkuensis tom 188, Turku: Turun Yliopisto.

Piotrowski, Ziółkowski 1976 – Andrzej Piotrowski, Marek Ziółkowski, *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*, Warszawa: PWN.

Platt, Platt 1975 – John T. Platt, Heidi K. Platt, *The Social Significance of Speech. An Introduction to and Workbook in Sociolinguistics*, Amsterdam: North Holland.

Pleciński 2001 – Jacek Pleciński, *Sytuacja językowa Luksemburga*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. LVII, s. 205–207.

Podiukow 2006 – И.А. Подюков (red.), *Словарь русских говоров Коми-Пермяцкого округа*, Пермь: Издат. ПОНИЦАА.

Polański 2003a – Polański Kazimierz. *Socjologiczna szkoła w językoznawstwie*, w: idem (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Ossolineum, s. 543.

Polański 2003b – Kazimierz Polański, *Gwara*, w: idem (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Ossolineum, s. 232.

Polański 2003c – Kazimierz Polański, *Lingua franca*, w: idem (red.), *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław: Ossolineum, s. 339.

Polinsky 1995 – Maria Polinsky, *American Russian: Language Loss Meets Language Acquisition*, w: Browne 1995, s. 370–406.

Połczyńska-Fiszer 2007 – Monika Połczyńska-Fiszer, *Acquisition of the second language by patients with brain injury after prolonged coma*, „Poznan Studies in Contemporary Linguistics" 43(1)/2007, s. 113–127.

Popowska-Taborska 1987 – Hanna Popowska-Taborska, *Przyczynek do gwary Kaszubów kanadyjskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 24/1987, s. 91–100.

Priedīte 2005 – Aija Priedīte, *Surveying language attitudes and practices in Latvia*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 5/26/2005, s. 409–424.

Protasowa 2002 – Е.Ю. Протасова, *Язык русской прессы Финландии*, „Вопросы языкознания" 5/2002, s. 57–70.

PWN 1996a – *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 2, Warszawa: PWN.

PWN 1996b – *Nowa Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 6, Warszawa: PWN.

Radziszewska 2009 – Iwona Radziszewska, *Język ksiąg religijnych Tatarów litewsko-polskich, funkcjonujących w środowisku muzułmanów polskich*, „Linguistica Copernicana" 2/2009, s. 261–271.

Rampton 1998 – Ben Rampton, *Language crossing and the redefinition of reality*, w: Auer 1998, s. 290–317.

Refierowskaja 1969 – Елизавета А. Реферовская, *Французский язык в Канаде*, w: Lesnickaja et al. 1969, s. 218–265.

Remennick 2003 – Larissa Remennick, *Language acquisition as the main vehicle of social integration: Russian imigrants of the 1990s in Israel*, „International Journal of the Sociology of Language" 164/2003, s. 83––105.

Reszke 2000 – Irena Reszke, *Prestiż społeczny w badaniach empirycznych*, w: Domański et al. 2000, s. 201–204.

Ricento 2006 – Thomas Ricento (red.), *An introducing to language policy. Theory and method*, Malden: Blackwell.

Rieger 2002 – Janusz Rieger (red.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, Warszawa: Semper.

Rieger, Werenicz 1982 – Janusz Rieger, Wiaczesław Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk––Łódź: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wyd. PAN.

Rieger, Werenicz 1983 – Janusz Rieger, Wiaczesław Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk––Łódź: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wyd. PAN.

Rieger, Werenicz 1991 – Janusz Rieger, Wiaczesław Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. VI, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, Wyd. PAN.

Riehl 2009 – Claudia Maria Riehl (2004), *Sprachkontaktforschung*, Tübingen: Günter Narr Verlag.

Roberts 1998 – Sarah Julianne Roberts, *The role of diffusion in the genesis of Hawaiian Creole*, „Language" 74/1/1998, s. 1–39.

Rojzenzon, Mogilewskij 1972 – Л. И. Ройзензон, Р. И. Могилевский, *О не-*

которых частных вопросах серболужицкого двуязычия, w: Azimow et al. 1972, s. 234–244.

Rokoszowa 2003 – Jolanta Rokoszowa, *Kontakty językowe we współczesnej Polsce*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. LVIII, s. 5–24.

Romančuk 1988 – Анна Романчук, *Фамилии в условиах многоязычия (На материале говоров д. Гервят и окрестностей)*, w: Karaliūnas 1988a, s. 55–66.

Romanov 2000 – Artemi Romanov, *The Russian diaspora in Latvia and Estonia: Predicting language outcomes*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 1/21/2000, s. 58–71.

Ropa 1974 – Adam Ropa, *O najnowszych zapożyczeniach w języku polskim*, „Poradnik Językowy" 10/1974, s. 518–526.

Rozencwejg 1963 – Виктор Ю. Розенцвейг, *О языковых контактах*, „Вопросы языкознания" 1/1963, s. 57–66.

Rozencwejg 1980 – Wiktor Ju. Rozencwejg, *Podstawowe zagadnienia teorii kontaktów językowych*, w: Głowiński 1980, s. 227–251.

Rubin 1968 – Joan Rubin (1963), *Bilingual Usage in Paraguay*, w: Fishman 1968, s. 512–530.

Rudnicki 2000 – Sergiusz Rudnicki, *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*, Warszawa: SOW.

Rusinowa 2011 – И. И. Русинова, *Словарь русских говоров севера Пермского края*, Пермь: Пермский университет.

Rzetelska-Feleszko 2003 – Ewa Rzetelska-Feleszko, *Rola nazw własnych dla samoidentyfikacji mniejszości narodowych i etnicznych (na przykładzie Kaszub i Łużyc)*, w: Wrocławska, Zieniukowa 2003, s. 49–59.

Salzmann 2001 – Zdenek Salzmann, *Notice on David Crystal, Language death, Cambridge: CUP*, „Language" 77/4/2001, s. 854–855.

Samarin 1968 – William J. Samarin (1962), *Lingua Francas of the World*, w: Fishman 1968, s. 660–672.

Sapir 1978 – Edward Sapir, *Kultura, język, osobowość*, Warszawa: PIW.

Šatava 2009 – Leoš Šatava, *Jazyk a identita etnických menšin. Možnosti zachování a revitalizace*, Praha: Sociologické nakladatelství.

Sawicka 1995 – Grażyna Sawicka, *Norma a problem tak zwanych „zapożyczeń"*, „Poradnik Językowy" 9–10/1995, s. 78–86.

Schmid et al. 2004 – Monika S. Schmid, Barbara Kopke, Merel Keijzer, Lina Weilemar, *First language attrition. Interdisciplinary perspectives on methodological issues*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, s. 47–59.

Schmid, Keijzer 2009 – Monika S. Schmid, Merel Keijzer, *First language attrition and reversion among older migrants*, „International Journal of the Sociology of Language" 200/2009, s. 83–101.

Sebba, Wootton 1998 – Mark Sebba, Tony Wootton, *We, they and identity. Sequential versus identity-related explanation in code-switching*, w: Auer 1998, s. 262–286.

Sękowska 1995 – Elżbieta Sękowska, *Status dialektu polonijnego wobec polszczyzny ogólnej*, „Poradnik Językowy" 3/1995, s. 13–23.

Siegień-Matyjewicz 2007 – Alicja J. Siegień-Matyjewicz, *Poczucie tożsamości młodzieży pochodzenia białoruskiego*, Olsztyn–Warszawa: Białoruskie Zrzeszenie Studentów.

Sierdobow 1972 – А. Сердобов, *О тувинско-русском двуязычии*, w: Azimow et al. 1972, s. 307–309.

Sieriebriennikow 1953 – Б. А. Серебренников, *К проблеме связи явления языка с историей общества*, „Вопросы языкознания" 1/1953, s. 34–51.

Sieriebriennikow 1955 – Б. А. Серебренников, *О взаимодействии языков (проблема субстрата)*, „Вопросы языкознания" 1/1955, s. 7–25.

SIL 2012 – *What is SIL International?*, http://www.sil.org/sil/ [dostęp 16.03.2012].

Silva-Corvalán 1986 – Carmen Silva-Corvalán, *Bilingualism and language change: the extension of 'Estar' in Los Angeles Spanish*, „Language" 62/3/1986, s. 587–608.

Skarżyński, Czelakowska 2009 – Mirosław Skarżyński, Anna Czelakowska (red.), *Język z różnych stron widziany. Biblioteka LingVariów t. 3*, Kraków: UJ Wydział Polonistyki.

Skutnabb-Kangas 1977 – Tove Skutnabb-Kangas, *Language in the process of cultural assimilation and structural incorporation of linguistic minorities*, w: Elert et al. 1977, s. 191–203.

Skutnabb-Kangas, Cummins 1988 – Tove Skutnabb-Kangas, James Cummins (red.), *Minority education: From shame to struggle*, Clevedon: Multilingual Matters.

Smith-Christmas, Smakman 2009 – Cassandra Smith-Christmas, Dick Smakman, *Gaelic on the Isle of Skye: older speakers' identity in a language-shift situation*, „International Journal of the Sociology of Language" 200/2009, s. 27–47.

Smolicz et al. 2001 – Jerzy J. Smolicz, Margaret J. Secombe, Dorothy M. Hudson, *Family collectivism and minority languages as core values of culture among ethnic groups in Australia*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2/22/2003, s. 152–172.

Smułkowa 2000 – Elżbieta Smułkowa, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?*, w: Smułkowa, Engelking 2000, s. 90–100.

Smułkowa 2010 – Elżbieta Smułkowa, *Integracja języków na pograniczu*

białorusko-polsko-litewskim i jej konsekwencje dla teorii zapożyczeń, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego", z. 66/2010, s. 97–109.

Smułkowa 2011a – Elżbieta Smułkowa (red.), *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność. Tom I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Smułkowa 2011b – Elżbieta Smułkowa, *Sytuacja socjolingwistyczna i proces konwergencji języków na Brasławszczyźnie w świetle badań terenowych (1997–2007)*, w: Smułkowa 2011a, s. 101–140.

Smułkowa, Engelking 2000 – Elżbieta Smułkowa, Anna Engelking, *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok: UwB.

SOCIS 2012 – Электронный архив журнала «Социологические исследования», http://isras.ru/socis.html [dostęp 20.03.2012].

SOCMAG 2012 – Электронный архив журнала «Социологический журнал», http://isras.ru/Sociologicalmagazine.html [dostęp 20.03.2012].

Sokołowa 1983 – Зоя П. Соколова, *Выявление этнических ареалов на основе анализа брачных связей населения и языковых данных (на материалах обских угров)*, w: Tołstoj 1983, s. 76–84.

Sperlich 2005 – Wolfgang B. Sperlich, *Will cyberforums save endagered languages? A Niuean case study*, „International Journal of the Sociology of Language" 172/2005, s. 51–77.

SS 2012 – Archiwum czasopisma „Studia Socjologiczne", http://www.studiasocjologiczne.pl/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=36&Itemid=57 [dostęp 06.04.2012].

Staltmane, Graudiņa 1981 – В. Э. Сталтмане, Л. К. Граудина, *Культура латышской речи в условиях двуязычия*, „Вопросы языкознания" 3/1981, s. 128–133.

Staszczak 1990 – Zofia Staszczak (red.), *Słownik etnologiczny*, Warszawa: PWN.

Stembor 1969 – Lisetta Stembor, *Język polskich emigrantów w Holandii*, „Poradnik Językowy" 4/1969, s. 189–194.

Stone 1971 – Gerald Stone, *Elementy polskie w słownictwie górnołużyckim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 10/1971, s. 261–268.

Straub 2006 – Jürgen Straub, *Tożsamość osobista i zbiorowa. Analiza pojęciowa*, w: Jasińska-Kania et al. 2006b, s. 1119–1134.

Suprun 1980 – Адам Е. Супрун, *Лекции по лингвистике*, Минск: БГУ.

Szafraniec 1998 – Krystyna Szafraniec, *Anomia*, w: Kojder et al. 1998, s. 32–35.

Szmatka 2000 – Jacek Szmatka, *Rola społeczna*, w: Domański et al. 2000, s. 321–326.

Szmatka 2007 – Jacek Szmatka, *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Szpociński 1991 – Andrzej Szpociński, *Kanon kulturowy*, „Kultura i Społeczeństwo", rok XXXV, 2/1991, s. 47–56.

Sztompka 2000 – Piotr Sztompka, *Trauma wielkiej zmiany*, Warszawa: ISP PAN.

Szulgan 2006 – Alina Szulgan, *Język polski starszego pokolenia polonijnego w Krzemieńcu na Ukrainie*, „Poradnik Językowy" 5/2006, s. 58–67.

Szwejcer 1976 – Александр Д. Швейцер, *К разработке понятийного аппарата социолингвистики*, w: Krysin, Szmieliew 1976. s. 31–41.

Szyfer 2004 – Anna Szyfer, *Grupy kulturowe jako środowisko socjalizacji – kształtowania osobowości ludzi pograniczy*, w: Krzysztofek, Sadowski 2004, s. 323–330.

Tabouret-Keller 1972 – Andrée Tabouret-Keller (1964), *A Contribution to the Sociological Study of Language Maintenance and Language Shift*, w: Fishman 1972d, 365–376.

Tambor 2007 – Jolanta Tambor, *Warunki osiągania dwujęzyczności*, „Socjolingwistyka" 21/2007, s. 91–103.

Thomas 1991 – Margaret Thomas, *Universal grammar and the interpretation of reflexives in a second language*, „Language" 67/2/1991, s. 211––239.

Thomason 2003 – Sarah G. Thomason, *Social factors and linguistic processes in the emergence of stable mixed languages*, w: Matras, Bakker 2003a, s. 21–40.

Tierieszczenko 1959 – Наталья М. Терещенко, *К вопросу о ненецко-хантыйских языковых связях*, „Вопросы языкознания" 2/1959, s. 96–103.

Toffler 1997 – Alvin Toffler, *Trzecia fala*, Warszawa: PIW.

Tokarz 2006 – Marek Tokarz, *Argumentacja. Perswazja. Manipulacja*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Pedagogiczne.

Tołstoj 1983 – Никита И. Толстой (red.), *Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос*, Ленинград: Наука.

Torras, Gafranga 2002 – Maria-Carme Torras, Joseph Gafranga, *Social identities and language alternation in non-formal institutional bilingual talk: Trilingual service encounters in Barcelona*, „Language in Society" 31/4/2002, s. 527–548.

Tortosa 1986 – Jose Maria Tortosa, *Polityka językowa a język mniejszości. Od wieży Babel do daru języków*, Warszawa: PIW.

Trifonovas 1988 – Яковас Трифоновас, *Динамика языковых процессов на разноязычной территории*, w: Karaliūnas 1988a, s. 107–122.

Trubetzkoy 2001 – Nikolai S. Trubetzkoy, *From Trubetzkoy letters to Roman Jakobson*, w: Liberman 2001.

Turek 1997 – Wacław P. Turek, *Polszczyzna kontraktowa. Język skupisk Polaków pracujących na budowach eksportowych w krajach arabskich*, w: Dubisz 1997a, s. 314–323.

Turner 1985 – Jonathan Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: PWN.

Turska 1982 – Halina Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, w: Rieger, Werenicz 1982, s. 19–121.

UP 2012 – Unprofessional translation, http://unprofessionaltranslation.blogspot.com/2010_09_01_archive.html [dostęp 25.02.2012].

Umińska-Tytoń 1997 – Elżbieta Umińska-Tytoń (red.), *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.

Uspienskij 1983 –Борис Успенский, *Диглоссия и двуязычие в истории русского литературного языка*, „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics" 27/1983, s. 81–126.

Ustrzycki 2008 – Adam T. Ustrzycki, *Rola języka polskiego w trwaniu i odradzaniu się kultury Polaków w niepodległej Ukrainie*, „Acta Polono-Ruthenica" XIII/2008, s. 497–505.

Vidugiris, Karaliūnas 1972 – Алойзас Видугирис, Симас Каралиунас, *К вопросу о типах двуязычия в Литовской ССР*, w: Azimow et al. 1972, s. 156–160.

Watahomigie 1992 – Lucille J. Watahomigie, *Local reactions to perceived language decline*, „Language" 68/1/1992, s. 10–17.

Weber, Werner 2005 – Peter Weber, Silke Werner, *Vom Nutzen oder Unnutzen eine Sprache zu Sprechen – sie Relativität der Sprachökonomie*, „Sociolinguistica" 19/2005, s. 155–167.

Weinreich 1955 – Uriel Weinreich, *Note on Karol Dejna, Polsko-laskie pogranicze językowe na terenie Polski*, „Language" 31/1955, s. 292–295.

Weinreich 1956 – Uriel Weinreich, *Note on Leszek Moszyński, Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, „Language" 32/1956, s. 736–738.

Weinreich 1963 – Uriel Weinreich (1953), *Languages in contact. Findings and problems*, The Hague: Mouton.

Weinreich 1968 – Uriel Weinreich (1954), *Is a structural dialectology possible?*, w: Fishman 1968, s. 305–319.

Weinreich 2000 – Урьель Вайнрайх (1953), *Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования*, Благовещенск: БГК им. Бодуэна де Куртенэ.

Weinsberg 1967 – Adam Weinsberg, *Pożyczki polskie wśród tzw. neologizmów rumuńskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 7/1967, s. 47–53.

Wejland 1983 – Andrzej Paweł Wejland, *Prestiż. Analiza struktur pojęciowych*, Warszawa: IFiS PAN.

Werenicz 1965 – Wiaczesław Z. Werenicz, *Wpływ środowiska językowego na zmiany leksykalne gwary (na materiale gwarowym z Polesia i Dolnego Śląska)*, „Poradnik Językowy" 4/1965, s. 141–150.

Wicherkiewicz 2003 – Tomasz Wicherkiewicz, *The making of a language: the case of the idiom of Wilamowice, Southern Poland*, Berlin: Mouton de Gruyter.

Wieczorkiewicz 1966 – Bronisław Wieczorkiewicz, *Uwagi o nauczaniu języka polskiego jako języka obcego*, „Poradnik Językowy" 6/1966, s. 250–255.

Wiendina 2007 – Т. А. Вендина, *Межъязыковое влияние в истории славянских языков и диалектов: социокультурный аспект*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Wierzbicka 2004 – Anna Wierzbicka, *Preface: Bilingual lives, bilingual experience*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 2–3/25/2004.

WIKI 2011 – pl. wikipedia.org/wiki/Tożsamość [dostęp: 12.12.2011].

Wilkoń 1987 – Aleksander Wilkoń, *Typologia odmian współczesnej polszczyzny*, Katowice: UŚ.

Willemyns, Vandenbussche 2008 – Roland Willemyns, Wim Vandenbussche, *Diglossie versus Kontinuum? Der Einfluss von Dialektverlust*, „Sociolinguistica" 22/2008, s. 48–65.

Willoughby 2009 – Louisa Willoughby, *Language choice in multilingual peer groups: insights from an Australian high school*, „Journal of Multilingual and Multicultural Development" 5/30/2009, s. 421–435.

Winford 2007 – Donald Winford, *Review article on Alexandra Aikhenvald, Language contact in Amazonia, Oxford: Oxford University Press 2002 and Michael Clyne, English and immigrant languages. Cambridge: Cambridge University Press 2003*, „Language" 83/2/2007, s. 401–421.

Winokurow 1984 – А. М. Винокуров, *Процессы интерференции в английском языке пенсильванских немцев в США*, w: Zalewskaja et al. 1984, s. 82–92.

Witkowski 1987 – Lech Witkowski, *Młodość i tożsamość w cyklu życia. Zarys koncepcji Erika H. Eriksona*, w: Głuszyński 1987, s. 59–91.

Wrocławska, Zieniukowa 2003 – Elżbieta Wrocławska, Jadwiga Zieniukowa (red.), *Języki mniejszości i języki regionalne*, Warszawa: SOW.

Wysocki 2006 – Roman Wysocki, *Dylemat wyboru tożsamości narodowej. Ludność ukraińska na północnym Podlasiu w warunkach demokratyzacji systemu politycznego w Polsce w latach 1989–2004*, w: Halczak 2006, s. 211–223.

Wysoczański 1999 – Włodzimierz Wysoczański, *Ekologia języka jako dyscy-*

plina heterogenicznego opisu języka, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LV, s. 63–76.

Zatiejew, Babuszkina 2000 – Владимир И. Затеев, Надежда С. Бабушкина, *Двуязычие в современной Бурятии*, „Социологические Исследования” 10/2000, s. 58–64, http://www.isras.ru/files/File/Socis/10-2000/011.ZATEEV.pdf [dostęp 21.03.2012].

Zalewskaja et al. 1984 – Александра А. Залевская, Н. Н. Горепов, И. Э. Клюканов, Т. Н. Наумова, А. Д. Травкина (red.), *Психологические и лингвистические аспекты языковых контактов*. Калинин: Калининский Государственный Университет.

Zawadowski 1958 – Leon Zawadowski, *Recent synthesis of language contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XVII, s. 175–191.

Zawadowski 1961 – Leon Zawadowski, *Fundamental relations in language contact*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. XX, s. 3–26.

Zielińska 1996 – Anna Zielińska, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa: SOW.

Zielińska 2002 – Anna Zielińska, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: SOW.

Ziemskaja 2001a – Елена Я. Земская, *Умирает ли язык русского зарубежья?*, „Вопросы языкознания” 1/2001, s. 14–30.

Ziemskaja 2001b – Елена Я. Земская (red.), *Язык русского зарубежья. Общие процессы и речевые портреты*, Москва–Вена: Языки славянской культуры –Wiener Slawistischer Almanach.

Ziemskaja 2001c – Елена Я. Земская, *Общие языковые процессы и индивидуальные речевые портреты*, w: Ziemskaja 2001b, s. 25–277.

Zieniukowa 1997 – Jadwiga Zieniukowa, *Języki w kontakcie i konflikcie. Rozważania o sytuacji języka dolnołużyckiego*, w: Umińska-Tytoń 1997, s. 110–118.

Zieniukowa 2003 – Jadwiga Zieniukowa, *Pojęcie aksjologiczne „prestiż” a społeczna sytuacja języków mniej używanych – casus Łużycczyzny i Kaszubszczyzny*, w: Wrocławska, Zieniukowa 2003, s. 79–100.

Ziółkowski 2006 – Marek Ziółkowski, *Strukturalizm lingwistyczny*, w: Jasińska-Kania et al. 2006a, s. 229–230.

Znaniecki 1974 – Florian Znaniecki (1934), *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa: PWN.

Żluktenko 1966 – Юрий О. Жлуктенко, *Мовні контакти. Проблеми інтерлінгвістикі*, Київ: Видавництво Київского Університету.

Michał Głuszkowski – adiunkt w Instytucie Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, absolwent socjologii i filologii rosyjskiej, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa. W 2010 r. uzyskał stypendium Fundacji na rzecz Nauki Polskiej w programie START, a w 2013 r. stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego dla wybitnych młodych naukowców. Jest członkiem redakcji „Roczników Historii Socjologii" oraz Komisji Badań Staroobrzędowstwa przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. M. Głuszkowski jest autorem kilkudziesięciu publikacji z dziedziny językoznawstwa, socjologii i etnologii. Jego zainteresowania naukowe dotyczą zjawisk związanych z dwujęzycznością, sytuacji językowej grup mniejszościowych, socjolingwistyki oraz historii socjologii polskiej i rosyjskiej.

Punktem wyjścia do rozważań na temat wykorzystania socjologii i nauk jej pokrewnych w badaniach nad dwujęzycznością są najważniejsze założenia badaczy, których twórczość stanowi fundament dwudziestowiecznej lingwistyki oraz socjologii. Choć w pracach klasyków językoznawstwa oraz nauk społecznych znajdujemy wiele wspólnych teorii oraz bezpośrednich nawiązań, wszechstronne interdyscyplinarne badania bilingwizmu nie są bynajmniej oczywistością. Celem autora było wykazanie teoretycznych podstaw dla tego typu współpracy, wskazanie jej możliwych płaszczyzn, a także analiza przykładów zastosowania metodologii socjologicznej w lingwistyce kontaktu.

Nie ulega wątpliwości, że właśnie dla polskiego czytelnika monografia dra Głuszkowskiego będzie ważnym przewodnikiem po problematyce kontaktów językowych i bilingwizmu widzianego w perspektywie jego socjologicznych uwarunkowań [...] Jest to świetny krytyczny przegląd niemal pełnej literatury dotyczącej problematyki bilingwizmu i kontaktów językowych, widzianej z perspektywy socjologii i socjolingwistyki. Będzie to bardzo przydatna pomoc warsztatowa zarówno dla lingwistów parających się tą problematyką, jak i dla socjologów.

(z recenzji wydawniczej prof. Romana Laskowskiego)

ISBN 978-83-231-2847-2